1912
Кн. 10.

Записки українського наукового товариства в Києві

Кн. X

1912 р

Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft
der Wissenschaften in Kiew.

ЗАПИСКИ
Українського Наукового Товариства
В КИЇВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

Мих. Грушевський, Вол. Перетц,
Мик. Василенко.

Книга X.

КИЇВ. 1912.
З друкарні І. Чоколова, В.-Житомирська, 20.

ЗМІСТ X КНИГИ.

Стор.

1. **В. Щербина:** Памяти Якова Шульгина (з портретом) . 5
2. **Мих. Грушевський:** Сучасна вірша про неволю Вишневецького. 14
3. **С. Гаєвський:** Київські списки повісти „Александрія". 19
4. **Л. Добровольський:** Варіянт пісні 18-го віку про земляні роботи. 31
5. **Ор. Левицький:** Церковні справи на Запоріжі в XVIII в. 49
6. **М. Петров:** Пасхальна вірша говорена ніби запорозцями свому гетьманови р. 1795, по рукописному списку Київо-Печерської Лаври. 76
7. **С. Драгоманів:** Дрібне землеволодіннє на Полтавщині. 82
8. **М. Порш:** Робітництво України. Нарис по статистиці праці. 91
9. **Хроніка** за 1911 р. 158

INHALT DES X BANDES.

S.

1. **V. Ščerbyna:** Dem Andenken Jakob Šulhyns (mit Porträt). 5
2. **Mich. Hruševśkyj:** Eine zeitgenössische Schuldichtung über die Gefangenschafs Vyševećkyj's 14
3. **S. Hajevśkyj:** Die Kiever Handschritten des Romans „Alexandria". 19
4. **L. Dobrovolśkyj:** Eine Variante des Liedes aus dem XVIII. Jahrhunderte über die Erdarbeiten. 31
5. **Or. Levyckyj:** Die kirchlichen Angelegenheiten der Saporoger—Kosaken im XVIII. Jahrh. 49
6. **M. Petrov:** Eine Paschaldichtung, angeblich im J. 1795 von den Saporoger—Kosaken vor ihrem Hetman vorgetragen, nach einer Handschrift des Kiever Höhlenklosters. 76
7. **S. Drahomaniv:** Der Kleingrundbesitz im gouveren. Poltava. 82
8. **M. Pors:** Das Arbeiterwesen in der Ukraine. (Eine Skizze auf Grund der Arbeitsstatistik). 91
9. Chronik der Gesellschaft für das J. 1911. 158

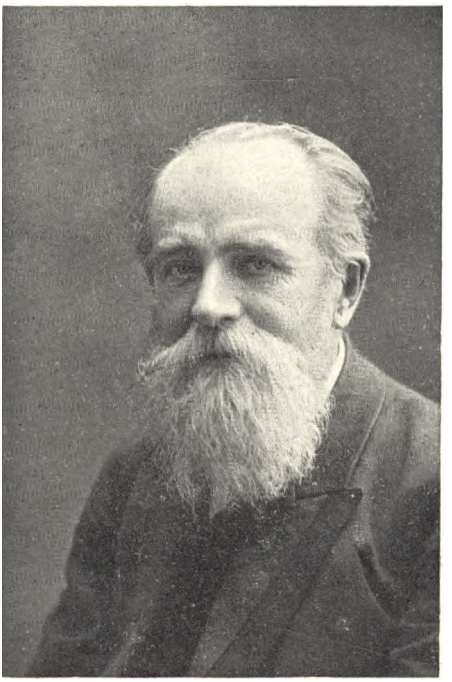

Мико[illegible] [illegible]льгин[illegible]

Памяти Якова Шульгина.

Написав **В. Щербина.**

14 листопада 1911 р. помер д. член нашого Товариства Яків Миколаєвич Шульгин, що лишив по собі світлу память, як педаґоґ і дослїдувач історії України. Я близько знав покійного з раннього дитинства, і вважаю своїм моральним обовязком подїлити ся своїми споминами про житє і дїяльність покійного.

Я. Шульгин народив ся в Київі р. 1851. По батькови він походив з стародавнього українського роду, фамильне призвище якого було Шульга. Дїд Якова Миколаєвича, по розповсюдженому тодї поміж українськими урядниками звичаю, вважав потрібним поросийщити своє призвище і додав до нього склад *ин;* та проте мова росийська тяжко йому давала ся, і він говорив не инакше як по українськи. Другий дїд Якова Миколаєвича (з боку матери) був відомий український письменник 30—40 років Є. П. Рудиковський, з фаху військовий лїкар. Батько Якова Миколаєвича служив в канцелярії київського ґенерал-ґубернатора. Яків Миколаєвич мало памятав батька; він помер від сухот, коли Я. М. був ще дитиною. І виховував Я. М. брат покійного Виталій Яковлевич Шульгин, тодїшнїй видатний професор київського унїверситету, якого по впливу на слухачів справедливо рівняли до Грановского.

Вихованнє в домі В. Я. мало величезний вплив на все дальше житє Я. М. Хоч потім відносини його до В. Я. різко змінились, одначе Я. М. назавжде зберіг про нього вдячну память (менї довелось почути від нього добре слово про В. Я. вже під час останньої хороби Я. М.). І справдї, дитячі роки Я. М. минали при надзвичайно гарних умовах. В. Я., що тодї ще не мав своєї родини, хотїв замінити умершого брата для його родини і піклував ся нею всячески.

В домі не бракувало підручних книжок і учебних пособій. В. Я. був тоді інспектором „института благородныхъ дѣвицъ“ і викладав там історію. Наслїдком сього зявив ся відомий учебник всесвітньої історії, який і доси не втратив свого значіння. Ті богаті пособія, з яких користував В. Я. викладаючи історію, були до роспорядимости і його домової школи. На сей же час припадає і перша подорож Я. М. за кордон (в Німеччину). Подорож сю В. Я. зробив для того, щоб дати осиротїлій родині де-яку розривку по тяжкій втратї. Подорож ся не могла лишити ся без слїду для вражливого хлопця.

Але ще більший вплив мусило зробити на нього те умове оточеннє, в якім він жив в домі дядька. Дитячі роки Я. М. припадають на пору загального оживлення зараз по скінченнї кримської війни і на початку „эпохи великихъ реформъ“ і В. М. був одним із умових цензорів того часу. У В. Я. завжди збирали ся його товариші, професори київського унїверсїтета: Н. Х. Бунге, А. І. Селїн, А. І. Линниченко, Н. К. Ренненкампф; бували і молоді слухачі, між иншими і М. Драгоманов, якого Шульгин готував на катедру по собі. Ясно, що дїтям доводилось часто чути серіозні розмови, які були правда не зовсїм зрозумілі, проте завжде лишали сильне вражіннє. Особливо памятні розмови про М. Пирогова, його коротке попечительство в Київі та примусову одставку і урочисте прощаннє з ним Киян. В брошурі „Прощаніе Кіева съ Пироговымъ“; виданій за редакцією В. Я. Шульгина, була уміщена промова Драгоманова (тодї ще студента), яка звернула особливу увагу.

В 1862 р. Я. М. вступив до ґімназії (се була 2 київська). Пирогова вже не було в Київі і в шкільній справі почував ся инший дух, проте де-які з співробітників Пирогова ще зоставали ся по своїх місцях.

Таким прихильником Пирогова був і директор 2-ої ґімназії І. Слєпушкін, памятний як один з керманичів першої в Росії недїльної школи. В 2-ій ґімназії панували ще пироговські традиції. Тут починали свою педаґоґічну дїяльність М. Драгоманов, Н. Туманов, М. Владимирський-Буданов, П. Житецький, А. Юркевич.

В 1868 р. Я. М. скінчив ґімназію (з золотою медалею) і вступив до унїверсїтету на історико-фільольоґічний видїл. Фа-

культет сей тоді в київськім університеті був в такім стані, що знимало ся навіть питаннє про його закритє. Тому Я. М. думав уже про московський університет; але незабаром деякі катедри були обсажені новими професорами, і Я. М. зостав ся в Київі. Тут слухав він В. Антоновича, М. Драгоманова на початку їх професоровання. Я. М. пильно працював під доглядом обох професорів. Під керуваннєм Драгоманова студіював він історію старого сходу (особливо історію релїґій); під керуваннєм В. Антоновича працював в центральнім архиві.

За студентства ж почалась і педаґоґічна діяльність Я. М. За вказівкою М. Х. Бунге познайомив ся він з педаґоґічними ідеями Л. Толстого (Бунге давав йому журнал Толстого „Ясная Поляна“); крім того Я. М. передплачував найкращий тоді педаґоґічний журнал „Семья и Школа“.

Своє педаґоґічне знаннє він прикладав і на практиці, викладаючи в де-яких елементарних школах. До викладів своїх Я. М. завжди дуже старанно готував ся: цїлими вечорами сидїв над підручниками і пособіями—особливо по природознавству, бо ґімназія мало дала відомостей в сїй галузи. Яка була його старанність, можна бачити з таких фактів. Живучи в лїтку на дачі в Китаєві, Я. М. через день ходив пішки до Київа на виклади, і вертав ся пізно у вечері, що як на його слабе здоровлє була далеко не легка річ. Незабаром він з кількома товаришами взяв участь в заснованнї нової школи на однїй цегельнї на Деміївцї. Тодї задумано було заснувати „общество содѣйствія начальному образованію“, статут якого склав Я. М., але товариство не заснувалось.

Опріч питань наукових і педаґоґічних, цїкавив ся Я. М. за свого студентства і справами суспільними і полїтичними і стежив за ними пильно по „Вѣстнику Европы“. Особливо зацїкавили його надруковані в сїм журналї статї М. Драгоманова (що тодї виїхав за кордон в наукових цїлях) про українську справу: „Восточная политика Германіи и обрусеніе“, „Русскіе въ Галиціи“, „Литературное движеніе въ Галиціи“.

Скінчивши університет в 1874 р. Я. М. поїхав доучуватись за кордон. Подорожував більше двох років. Був в Галичинї, Нїмеччинї, Швейцарії, Франції; слухав видатних

професорів Відня, Мінхена, Страсбурґа, Парижа. Цікавив ся він і суспільним житєм Зах. Евр. держав і присилав кореспонденції до російських ґазет. В паперах Я. М. зосталась недрукована статя його: „О судахъ экспертовъ посредниковъ во Франціи (conseils de prud'hommes) и ихъ значеніи для рабочихъ“. На сей час припадає і траґікомічний епізод, який сам Я. М. описав потім в недрукованій замітці „Парижська пригода“ (непорозуміння з поліцією, що скінчили ся арештом Я. М.).

За кордоном Я. М. зустрів кількох старих київських приятелів: Ф. Г. Мищенка, Н. І. Зибера, М. Драгоманова (який тоді уже жив в Женеві як еміґрант). Особливо близький був він до Драгоманова, в видавництві якого брав близьку участь. В некрольозі Я. М., уміщенім в „Раді“, зазначено, не зовсім проте точно, що Я. М. передав значну суму грошей на українське видавництво. Не разводячись ширше про се, можу сказати, що назва „евангельскій юноша“, яка зустрічаєть ся в де-яких листах Драгоманова, справді відносилась до Я. М. і була викликана відповідним вчинком.

Повернувши ся з—закордону Я. М. мріяв про відданнє своїх знань на хосен своєї вітчини. Вагав ся між двома діяльностями—педаґоґічною та публіцистичною.

Попереду він оселив ся в Київі і взяв участь в ґазеті „Кіевскій Телеграфъ“; в той короткий час розцвіту сеї газети Я. М. завідував чужоземним відділом. Потім переїхав до Одеси і став учителем ґімназії. Одночасово працював в де-яких одеських виданнях. Не довго тягнулась ся робота. В 1879 р. Я. М. був арештований і його вислано в адміністративнім порядку до Сибири (Красноярськ).

Здоровлє Я. М., взагалї слабе, сильно попсувало ся за сей час, до того ж ще він переніс тяжку хоробу (тиф).

За 4 роки (1883 р.) Я. М. було дозволено вернути ся до Київа. Не вважаючи на всї сї недогоди, він не втеряв бадьорости духа і, як ранїйше, хотїв роботи.

Але педаґоґічна діяльність довго була закрита для нього. Мусив служити то в державнім банку (у Єлисаветї)' то в Управлїннї полуднево-західнїх залїзниць, то давати приватні лекції (між иншим і в родинї В. В. Тарновського). Аж в 1899 р. коли товариші його по унїверсітету вже обходили свої 25 л. ювилеї, він одержав нарештї посаду учителя

в приватній ґімназії Валькера, а потім учителя київської 1-ої ґімназії; на сїй посадї був аж до смерти. Педаґоґічній дїяльности Я. М. віддавав ся цїлком, хоч останнїми часами вона була для нього вже заважкою. Проте Я. М. не задовольняв ся офіціяльними викладами, і не раз виступав в публичних лекціях в „Обществѣ Грамотности“ і в Народнїй Авдіторії. Яку память лишив по собі Я. М. як педаґоґ, можна було бачити, коли його ховали і труну провожав натовп його учеників, поміж яких було багато тих, що вже давно скінчили ґімназію.

Не мало працював Я. М. і на лїтературнім полї. Опріч цїлого ряда ґазетних статей і кореспонденцій, які звертали на себе увагу, йому належить кілька наукових праць. Найважнїйші з них (не лїчучи дрібних заміток і рецензій): 1) „Малороссія послѣ 1654 г.“ (історичний начерк), 2) „Черниговскій полковникъ Павелъ Полуботокъ [1])“; 3) „Нѣсколько словъ о Правобережной Украинѣ въ половинѣ XVIII ст. [2]); 4) „Очеркъ коліивщины по неизданнымъ и изданнымъ документамъ 1768 г. и ближайшихъ годовъ“. 5) „Пробуждающійся край“ (Галиція) [3]). Крім того, він приготовив до друку перекладні працї: „Наукові етюди на полї української мови“.

Зупинюсь тілько на двох важнїйших працях Я. М., які являють ся власне уривками із задуманої ним більшої працї по історії України по Б. Хмельницькім. Се „Малороссія послѣ 1654 г.“ і „Очеркъ Коліивщины“.

На приготованім для друку рукописнім примірнику першої статї є така замітка: „Статья эта выросла изъ предисловія предполагавшейся большой работы“. Далї подаєть ся плян сеї роботи: Ч. I. „Отношеніе русскаго правительства къ лѣвобережцамъ послѣ 1654; ч. II отношеніе къ правобережцамъ въ то же время; ч. III. Недоразумѣнія 1768 г. (коліивщина)“. Значить, статя „Малороссія послѣ 1654 г.“ се тілько розширена передмова; але з сеї передмови можна уявити і зміст задуманої працї. Ось коротко зміст статї. Вказавши на соціяльно-економічні і релїґійні причини козацьких

---

[1]) Кіевск. Ст. 1890, 12.
[2]) К. С. 1891, 7.
[3]) К. С. 1900, 12.

та селянських повстань на Україні в XVII в. і зазначивши ролю, яку грали в сих повстаннях Запорозці, автор вказує на неминучий розрив України з Польщею. Союз з Москвою поясняє тим чаром, який мав на Україні зріст політичної сили московської держави. Але очаровуючись сею силою, українська людність висказувала такі грунтовні вимоги що до умов, додержаннє яких було їй потрібно при союзї: 1) Україна стреміла до цїлковитого відокремлення від Польщі всеї своєї країни; 2) хотїла під протекцією Москви заховати автономію свого краю, принаймнї при урядженнї внутрішнїх порядків його. 3) в величезній більшости своїй, представленій не старшиною, а народнїми масами, поривала ся вона уникнути кріпацтва; 4) хотїла заховати православіє в тім видї, не відмінюючи його відповідно традіціям Москви. Відповідно до сього статя дїлилась на чотири роздїли, в яких автор крок за кроком стежить дїяльність московського уряду що до вище вказаних питань і вказує, як потроху ломались всї сї вимоги і як московська держава „протягом ста років встигла завести в країнї такий же лад, який в нїй був до повстання Богдана Хмельницького“.

Статю сю призначено було для друку в Київській Старинї, але через незгоду в деяких питаннях між Я. М. і тодїшнїм редактором журнала Ф. Г. Лебединцевим, не була надрукована і тілько один третїй роздїл її появив ся в журналї „Сѣверный Вѣстникъ“ 1887 № 6. Цїла ж статя була надрукована по українськи в 1899 р. в. „Записках Наукового Товариства імени Шевченка (т. XXIX і XXX).

Друга велика праця Я. М. „Очеркъ Коліивщины“. Се начеб третя частина задуманої Я. М. більшої працї, до якої попередня статя мусїла бути передмовою. „Очеркъ Коліивщины“ друкував ся в „Кіевкой Стар.“ (1890 р.), потім вийшов окремим виданнєм на российській мові, а далї в українськім перекладї у Львові[1]). Се солїдна розвідка, оперта на пильнім студїюванню дотичної лїтератури і неопубликованих документів, які автор мав до свого розпорядження—головно „Книги военно-судної кодненскої комісії“. Провідна думка сеї працї полягає в тім, що рух 1768 р., відомий під назвою

---

[1]) Руська історична бібліотека XX.

Коліївщини, був не випадковим бунтом гайдамаків, а народною реакцією населення правобережної України проти ненормальних політичних, соціальних і релігійних умов житя краю. Справжніми борцями за православіє і українську народність були селяне Київщини і Брацлавщини, які називали себе не гайдамаками, а козаками. „Гайдамаки себ то безпритульні, удальці, що не визнавали над собою ніякої власти і жили нелеґальним житєм на границях татарських степів“, були тільки їх помічниками й провідниками, так як під час козацьких повстань XVII в. Запорозці. Сї тези ширше розвивають ся в дальшім викладі. На думку Я. М. повстаннє провадилось по певному пляну. Метою було заволодіти Київським воєводством. Тому головні відділи гайдамаків були направлені на чотири укріплені пункти Київщини: 1) Умань (Залізняк), 2) Чигирин (Неживий), 3) Біла Церква (Швачка), 4) Радомисль (Бондаренко). Головним керманичем повстання був Залізняк. Він іменував себе „полковником війська запорозького“ помічники його звали себе „курінними отаманами“. Вказавши на намічений плян повстання, Я. М. дає на підставі бувших у нього до роспорядимости документів, характеристики його керманичів, і особливо докладно зупиняєть ся на характеристиці Неживого. В Неживім він вказує такі риси, що підіймали його понад другими провідниками повстання: 1) була се людина ідейна, він боров ся з панами і не дозволяв насильств гайдамаків над селянами; 2) поступав цілком розважно і попереду хотів йти на Умань, щоб зійтись з Залізняком, але потім повернув на Придніпровє (Чигирин, Черкаси), бо туди пішли війска барської конфедерації; 3) він шукав санкції для своєї діяльности в фальшивім указї імп. Катерини II („золота грамота“). Далеко не такими симпатичними малює він инших керманичів повстання, особливо Швачку, який вчинив страшні погроми в Фастові і Білій Церкві. Охарактеризувавши головних керманичів повстання, Я. М. описує діяльність гайдамацьких відділів („загонів“), якими проводили другорядні „ватажки“. Се була справжня партизанська війна, що охопила великі райони, але всеж таки ґруповала ся коли головних осередків повстання. Головну силу гайдамацьких ватаг складали селяне, що приставали до них. Се були здебільшого молоді люде, ідейні борці за свій народ, які виступали під впливом оточення, а иноді під впливом своїх

батьків. Не вважаючи на всї жорстокости, що вчиняли гайдамаки, повстаннє їх не носило того жорстокого характеру, яким визначали ся козацькі повстання XVII в. Населеннє відносилось взагалї до гайдамаків з спочутєм, як се видно з сили переховників, проводників то що, котрі потім мусїли відповідати. Але часом до повстанцїв прилучались і прості грабіжники, які не мали инших бажань опріч наживи і грабували навіть селян. Район повстання був розмірно невеликий. Він уміщав ся в межах двох воєводств—Київського і Брацлавського. Більшість учасників повстання складають селяне сих двох воєводств,—зустрічають ся, правда, і виходцї з лївобережної України, і гайдамаки степів, і Запорозцї, але вони становлять незначний відсоток загального числа. З 300 осіб, похожденнє яких можна визначити по кодненській книзї—264 з правобережної України, і переважно київського воєводства.—Схарактеризувавши таким робом гайдамацький рух, Я. М. одмічає відношеннє до нього польського і російського уряду. Польський уряд зпочатку був зовсїм збентежений, і тілько, коли повстаннє було приборкане російськими військами, реґіментарем української партії призначено було Стемпковського („страшного Йосифа“), який ознаменував свою дїяльність страшними карами по присуду кодненської воєнносудової комісії“. Цифру смертних кар, вказану польським мемуаристом Мощиньским (30.000) Я. М. вважає за дуже прибільшену, але жорстокість покарання гайдамаків стверджуть ся і посвідченнями „Кодненської книги“: з 336 справ, що в нїй записано, 218 покінчились покараннєм на смерть, 34 карою на тїлї і 85 увільненнєм. З 218 покараних на смерть—9 четвертовано, 151 стято, 57 повішено, 1 посажено на палю. Повстаннє було приборкано російськими військами, хоч самі гайдамаки думали, що вони чинять бажаннє російського уряду, і покладали ся на його поміч. Таке відношеннє російського уряду до повстання Я. М. пояснює складними полїтичними комбінаціями ґр. Панїна, що мріяв про союз північних країн („сѣверный аккортъ“) проти Франції і Еспанії. Для здїйснення сього союза, на думку ґр. Панїна, потрібно було, щоб Польша залишилась і яко мога зміцнилась.

Такий, в загальних рисах, зміст розвідки. Вона являєть ся першою спробою поставити на науковий ґрунт досліджу-

ваннє Коліївщини і описавши сю подію на підставі документальних даних, показати її значіннє в звязку з тодїшними, умовинами, соціяльними і полїтичними. Праця Я. М. звернула на себе увагу преси і викликала ряд здебільшого прихильних відзивів. Такі відзиви уміщено було в „Русской Мысли“ в „Журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія“. Але зявила ся одна неприхильна рецензія—відомого польського історика Корзона, уміщена у місячнику „Kwartalnik Historiczny“. Ся статя має швидше публїцистичний анїж науковий характер і звернена не стільки проти Я. М., скілько взагалї проти „київської школи“, якою керував В. Б. Антонович. Статя ся викликала слушну, на нашу думку, відповідь в статї Я. М. „Правда про Коліївщину польського історика п. Корзона“, уміщеній в „Київській Старинї“ і в редакційнім додатку до сеї статї [1]).

На сїм я закінчу свій начерк житя і лїтературної дїяльности Я. М. Шульгина. Нелегким було се житє. Багато горя довелось зазнати йому, багато перешкод зустрічав він на своїм шляху, багато сил марно було потрачено, багато часу загублено. Але всї сї біди не зломили його духової енерґії. Розумієть ся, при більш сприяючих обставинах він міг би зробити далеко більше; але і те, що зроблено, дає йому право на нашу пошану і вдячну память.

---

[1]) Кіев. Стар. 1893. I.

Сучасна вірша про неволю Вишневецького.

Подав **Мих. Грушевський.**

В своїм рефераті про Байду Вишневецького в поезії й історії, читанім тому три роки в нашім товаристві, я підніс між иньшим те вражіннє, яке робив на сучасників сей український лицар-пограничник [1]). Його постать, його сміливі подвиги і безпокійні ширяння становлять яскраву, кольоритну пляму не тільки для нас, коли ми розглядаємо його на сірім тлї житя українського панства тої доби, політикою владущих польсько-литовських кругів відтисненого від політичних впливів, від участи в житю державнім і загнаного в тїсний кут провінціяльного житя, клопотів і заходів коло матеріяльного добробуту і родинних вигод, до повного часом загину всяких ширших інтересів і гадок. В кругах литовської і польської арістократії, в політичних сферах Литви, Московщини, Польщі так само з захопленнєм слїдили як за блискучим метеором, за сим сміливим перебійцем християнського світа з бісурменами. Для них не істнував спеціальний інтерес, який має для нас, в історичній перспективі, ся характеристична фіґура маґната-козака, духового батька Січи й козацької міжнародної політики, сполучника старого княжого житя, що сходило з історичної арени, і нового порядку, що тільки на сю арену виступав. Але й воно відчувало за те з повною силою той живий нерв, що звязує на перший погляд безсистемні авантурничі метання українського пограничника — обєднаннє християнських держав проти турецько-татарської гидри, що висисала кров сусїднїх земель—українських в першій лїнії, котрих негодна вже була оборонити своїми силами стара княжа Україна, розшматована і задавлена сусїднїми державами, спадкоємцями Київської держави. Ті леґенди і перекази, які творять

[1]) Записки т. III, 1909.

ся зараз по горячим слїдам траґічної смерти Вишневецького не тільки в українських, а і в польсько-литовських кругах, служать покажчиком живого заїнтересовання в сучаснім громадянстві, без ріжниці національности, його долею і діяльністю. Правда, се можна було б положити на карб самих романтичних обставин його смерти, підхоплених зараз же леґендою і поетичною творчістю. Але отся вірша, на котру хочу звернути з сього погляду увагу, служить характеристичним доказом, що й перше ніж траґічний кінець Вишневецького зробив ся предметом леґенд, його доля звертала на нього увагу навіть дуже далеких кругів суспільности. В сїм історичний інтерес сього quasi-поетичного утвору, незалежно від убогости його лїтературного змісту.

Вірша переховала ся в записнику-альбомі професора краківського унїверситету Мацея Пьонтка з Плоцка, переховане́м у Петербурській публичній бібліотецї (перейшов туди в складї бібліотеки Залуского) [1]). Се маленька книжечка, в вісїмку писчого аркуша, в старій оправі, на фронтї її витиснено „1558“—рік спорядження сеї книжки.

Рік був важний в житю її властителя: він став тодї з „стороннього преподователя“ (extraneus) краківської академії членом унїверситетської корпорації як collega minor. В своїм альбомі-записнику, спорядженім тодї, вписував він свої невеличкі роботи, переклади, промови при ріжних академічних і службових своїх оказіях, екзамінаційні питання, копії актів; дещо вписували в сей альбом його знайомі і ученики; зміст його стоїть таким чином в тїсній звязи з унїверситетською дїяльністю Пйонтка і не виходить за тїсні круги його професорської дїяльности. З виданих досї офіціяльних записок унїверситету знаємо, що Пйонтек в 1550—1560 рр. викладав з початку граматику і риторику, потім поетів Горація, Люкана (1558—9), трактати Ціцерона De senectute, De officiis (1559—60), нарештї Аристотеля Elenchi, Parva naturalia, De anima, Ethica, 1561—1563 (сим роком кінчать ся видані досі libri diligentiarum краківського унїверситету) [2]).

---

[1]) Зміст його подав недавно Й. Коженьовский в описи рукописей Polonica петербурських бібліотек — Archiwum do dziejów literatury i oswiaty w Polsce т. XI, 1910.

[2]) Wisłocki. Libri diligentiarum в VI т. Archiwum do dziejów literatury i oswiaty.

В парі з сим ідуть записки Пйонткового записника, відбиваючи рік за роком круг занять і інтересів маленького польського гуманїста. І от серед сих записок (л. 169 об.—172) знаходимо польську віршу з приводу неволї Вишневецького. Перед нею копія докторського дипльому з датою 1562 р. (л. 160) і ріжні риторичні і граматичні записки; по вірші кілька промов учеників Пйонтка, і по них копія королївської грамоти з 7 серпня 1564 р., вписана в альбом 18/IX 1564 р., як значить ся перед сею копією. Отсї записки дають границї часу, коли могла бути вписана в альбом Пьонтка вірша, сама не датована: не ранїйше 1562 р., не пізнїйше вересня 1564 р. Вірша виглядає так (виписую без зміни правописи, зміняючи тільки великі і малі лїтери, знаки припинення, а букви пропущені додаючи в ломаних скобках):

Lament Kniazia Vissniewieczkiego.

I kogoss mam vinowacz w thei moiey przigodzie?
Zdibalo mie nieszczieszcie po pierwsey swobodzie,
Ktore thak znagla barzo mocz swą okazalo,
Iz thess misli y nadzieie przi mnie barzo malo.
170. Gdziess ma wolnoscz, oyczizna, mili prziiaczielie?
Theras bedacz [w] wiezieniu sercze mi truchleie!
Owo petho na reku zwiazane! W s[w]obodzie
Nie umialem za czassu mislicz o przigodzie.
Iuss mi w niwecz starania, slawi, maiethnosczi:
Wpadlem w ssiadla tureczkie a prawie przess wiesczy!
Minela mie nadzieia, nieszczieszcie pothkalo
I zdradliwie mi rane serdeczną zadało.
Nie thak byl Athilius rzimski vtrapioni,
Kiedy go poimano w karthainskie stroni;
Nie thak Cressus lidyski vczierzpial [1]) czieskosczi,
Gdi bel nedznik poiman, slupion z maiethnosczi:
170об. Nath the wsisthki rieczei ya czierzpie a bess viny,
Z bolem zdrowia, volnosczi, nie dawssi prziczini.
Thim viethssi zal przichodzi, gdi swe thowarzisse
Wspomnie, yss sam [2]) zabiczi, a ia w pecziech disse.

---

[1]) дописано потім.
[2]) Замість są.

Ktoriss theras pobrathin stąd mie viswobodzi
I ktoriss moim czieskosczią vlzenie vgodzi?
Musse podobno zetrwacz w thei nieznossnei trwodzie—
Niech ssie mną drudzi karzą, czo sam na swobodzie.
Nie chcial thego Pan Bog, bim thei nedze swoiei
Nie zastapil tham smierczią iako Hector w Throiey.
Znaczbi mi thesz iak iemu szablie moiey dostalo,
171. Aliecz iuss prozno, gdi ssie thak sczieszciu podobalo.
Zwoiwalem Moskiewskie y Tatarskie zbroie,
Pokrwawilem swą zablią Tureczkie zawoie,
A wsdi przethssie glowa ma zdrowa vchodzila—
Thak mie ssobie fortuna bela vliubiela.
Theras iuss na swe stroni poradi, pomoczi
Nie moge miecz, chocz wolą [1]) y we dnie y w noczi,
Przibiia płacz do Polski voloskie granicze,
Lzami ss oczu placzliwich obliewa ssie liczie
Sthąd mi thelie potrosse pocziechi przichodzi,
Bo społecznie niesczesczie viezniom sercza chlodzi—
171об. Gdi prziwiode na pamiecz Iugurtha zacznego,
Ktori popadl [w] upadek za panstwa Rzimskiego:
Nie mnieyse mnie nieczieszczie iak thego podkalo,
Iuss nie wskurą od rani, ktorą mi zadano.
Nielza iedno w thim rasie lieczicz ssie nadzieą,
Chocz ssie nieprziiaczielie moi s tego smieyą;
A pothim o czierpliwoscz, nim ssie w nim bol wkradnie,
Prossicz Thego z uphanim, czo nademną wladnie
I niesczesczie przemieni, gdi volią swą skloni,
Sercze s boliem vizwoli, a petha przelomi—
Gdyss mu nie trudno belo s piecza ognisthego
172. Trzech mlodzinczow vizwolicz, y mnie sluge swego
Lathwie wiernie s hei czwierdzie—mam tho w nim uphanie;
Wsakosz iak mie raczi miecz, niech ssie iuss thak stanie.

Як я вже сказав, з літературного погляду ся вірша не варта нічого; зміст її також крайне убогий—вся ся школярська риторика, порівняння з Гекторами, Крезами і Юґуртами нічого не дає до реальної обстанови самої події, ніяких подробиць з неволї Вишневецького, ніяких фактів з його експедиції. Автор так мало рахуєть ся з фактичною обста-

[1]) Поправлено в рукописи.

новою, що не оглядаючи ся на неї говорить про „звойованнє Московщини“ Вишневецьким — в супереч дійсним фактам його житя, і через те не можна скільки небудь серіозно брати його згадки про битви з Татарами й Турками; все се голий риторичний бомбаст, вложений в убогі відпустові рими. Вишневецький сидить в неволї в Волощинї (згадка про wołoskie granice), нарікає на зрадливість фортуни і наглий оборот її, оплакує погибіль побитих своїх товаришів, жалує, що самому йому не довелось полягти в битві і потїшає себе прикладами нещасть иньших героїв та надїєю на всесильну ласку божу.

Мова йде, очевидно, про нещасливий фінал молдавського походу Вишневецького 1563 р., що закінчив ся його неволею і висланнєм до Царгороду на смертний кінець. Подробиць про його експедицію маємо взагалї дуже мало [1]); не знаємо докладно, коли Вишневецький впав в руки ворогів, але 15 жовтня 1563 р. французький посол в Царгородї в своїй депеші вже згадує про сподїваний приїзд „Дмитрашка“ Вишневецького з иншими бранцями, а два тижнї пізнїйше вже доносить про його смерть [2]). Вся неволя Вишневецького таким чином не була довга, кілька тижнїв—місяців що найбільше. Вірша зложена була, очевидно, по першим вістям про сю неволю, перше нїж наспіла вість про смерть Вишневецького: в вірші Вишневецький не передчуває ще свого сумного кінця, надїєть ся на ласку божу, яка може його винести на волю, в найгіршім разї—готов стоїчно переносити своє вязненнє. Все се можна було укладати десь не пізнїйше осени 1563 р.—і тодї мусїла бути зложена ся вірша і записана кимсь в альбом Пйонтка (рукою мабуть чужою, і в кождім разї не автором, судячи з частих помилок).

Вона служить цїкавим доказом того, з яким інтересом сучасне громадянство, не тільки українське, а й польське, навіть в далеких від полїтики кругах, слїдило за плянами і подвигами славного лицаря, і яке вражіннє зробили вісти про нещасливий кінець його молдавського походу і сумну неволю самого Вишневецького. В сїм інтерес маловажної самої по собі вірші.

---

[1]) Див. згадану статю мою, Записки т. III. с. 135. [2]) Ibid. с. 136.

Київські списки повісти „Александрія“.

Подав **С. Гаєвський.**

Видатна діяльність в історії Олександра Македонського стала не тільки предметом великих історичних росправ сучасників, але й викликала до житя масу леґендарних оповідань, які почали виникати вже швидко після смерти сього героя. Всї оті леґенди далї обєднують ся в одну романтичну повість, яку зложено въ кінцї II столїтя по Р. Х. і було приписано прибічникови Олександра Калїстенови. Пильний аналїз дослїдників довів, що повість Псевдо-Калїстена певнїйше всього виникла найперше в Єгиптї, на грецькій мові. Далї її переложено було на латинську, сїрійську, коптську, армянську, жидівську і др. мови. Ся повість одушевляла поетів старого сходу і середньовічного заходу. На латинській мові було аж два переклади. Перший зробив Юлій Валерій з початку IV столїтя, а другий—presbiteros Leo в X столїтї, який мав назвисько: „Historia de proeliis“, чи більше повно—„Historia Alexandri Magni regis Macedoniae de proeliis“. Послїдня переробка була дуже популярна в середні віки, в часи розцвіту лицарства. Її по кілька разів перероблювали і на французську і на нїмецьку мови. Від Нїмцїв повість сю занесено до Чехів, а від сих останнїх і до Поляків.

Повість про Олександра Македонського видав перший раз на грецькій мові Мюлер. Всї списки він розташував на три редакції (кодекси A, B, C) і в основу положив другу редакцію (B).

На славянському грунтї повість „Александія“ мала таку історію. Зпочатку вона перекладаєть ся у Болгар і Сербів. У перших чиста Псевдо-Калїстенівська, а у других

та ж Псевдо-Калїстенівська тільки під впливом латинських переробок. Від болгар Псевдо-Калїстеновську „Александрію“ занесено і до славян східних. Тут вона мала свою складну і довгу історію [1]) поки їй на зміну не прийшла „Александрія“ сербської редакції [2]) в XV столїтї. Успіх сербської „Александріи“ А. Веселовський [3]) пояснює тим, що в нїй Олександер змальований напівхристиянським героем і що, далї, сама будова повісти, написаної більше лїтературно і не обтяженої зайвими подробицями, прийшлась більше до смаку читачеви. Тут він находив романтичність, яка так відповідала часу, силу сентіментальних промов дієвих осіб і т. инш. Популярність „Александріи“ показує та численність списків, які доховались і до нашого часу, а ще й те, що де-які епізоди перейшли в народ і дали цїлу низку всяких байок, переказів, закльонів [4]) і т. д.

Поминувши розглядом всї ті висновки, до яких прийшли дослїдники [5]), студіюючи над списками повісти в російській лїтературі, спинюсь на тих вказівках, які знаходять ся в наведених трудах про „Александрію“ в українській лїтературі. Ще А. Попов у своїм „Обзорѣ“ мусїв особливу увагу звернути на хроноґраф, не подїлений на глави (Із збірки гр. Толстова, № 172) і зазначити, що він належав Київському Михайлівському монастирю і має де-які українські прикмети. В. Істріну [6]) вже відомо було ще два хроноґрафи такого ж типу (Тіхонравова і Попова), які він називає українськими (малорусск.). Сей тип хроноґрафа був мало популярний на півночи і на мові російській відомо не більше двох списків, а українських відомо зараз три списки [7]). З такого типу хроноґрафа М. Істрін друкував в своїй роботї „Александрію“ третьої редакції (по його термі-

---

[1]) Истринъ В. „Александрія русскихъ хронографовъ“, М. 1893.

[2]) Веселовскій А. Къ вопросу объ источникахъ сербск. А-ріи. Новаковиħ. Приповетка о Александру..., у Београду, 1878.

[3]) Визант. Врем., 1897, т. IV.

[4]) А. Веселовскій. Двѣ замѣтки. (Ж. М. Н. П., 1895, окт.).

[5]) Истринъ, А-рія русск. хронографовъ. Поповъ, Обзоръ хроногр. русск. ред., 1866 г. Веселовскій, Къ вопросу объ источн. сербск. А-ріи и др.

[6]) А-рія русск. хроногр., 1893, стр. 252.

[7]) Сборн. отд. русск. яз. и слов. Ак. Наукъ, т. LXVI, стр. 17.

нольоґії), яка виявляє з себе переробку другої редакції (код. В) Псевдо-Калїстена з доповненнями з сербської Александрії. Се дає висновок, що українська лїтература знала Псевдо-Калїстенівську „Александрію“ тільки пізнїйшої переробки. Далї, той же А. Попов у другій частинї своєго „обзора“ описав коротко осібний тип українського хроноґрафа [1]), де на сторінцї 286 подав невеличкий вступ із „Александрії“. Сїй „Александрії“ В. Істрін присвячує кілька сторінок у своїм дослїдї [2]) і каже, що вона походить від латинської „Historia de proeliis“, але не безпосередно, а від польського її перекладу і є буквальне копіюваннє з підставлюваннєм руських буков. Через сторінку сей вчений каже, що „редактору українського (ю.-русск.) хроноґрафа була відома і Псевдо-Калїстенівська Александрія другої редакції, з котрої він взяв оповідання про збіраннє перцю [3]) і про Індос річку райську“, перебуваннє Олександра на обідї у Дарія розповідано по сербській Александрії“. Не маючи поки що осібного дослїду про українську „Александрію“, трудно сказати, яке з двох твержень вченого відповідає дїйсности: чи був український „списатель“ тільки пильний копіїста „руськими буквами“, чи він не тільки перекладав, але й набраний з ріжних джерел матеріял розташовував по власній вподобі. Одне поки що очевидно, що українським „списателям“ була відома „Александрія“ Псевдо-Калїстеновська, із польських джерел типа Historia de proeliis та сербська [4]) (див. нижче). До всього того треба додати, що в хронїцї Боболинського із бібліотеки Чернигівської Духовної Семинарії (№ 97 по опис. Лієєва), в двох хронїках, які зараз належать В. Науменкови (див. нижче) і в збірнику Київо-Печерської Лаври (№ 1 польск., по опис. М. Петрова № 202) знаходить ся Александрія із польської хронїки Marcina Bielskiego. О скільки Алек-

---

[1]) Обзоръ, II, стр. 276—287.

[2]) „А—рія русск. хрон,“ стр. 313—316.

[3]) Варто зауважити, що сей епізод швидче нагадує третю редакцію, бо тут він пристосований до особи Олександра, як і в нашій А—рії, а в другій ред. сей самий епізод ще пристосований до особи Пора.

[4]) М. Сперанскій. Опис. рукоп. бібліот. Института кн. Безбородко, № 34; Українсько-Руський Архив., т. I, №№ 195 и 198; Кіевск. Стар., 1887, X, Стр. 377.

сандрія була популярна межи українським суспільством свідчить те, що де-які епізоди з сієї повісти задержались в устній традиції до нашого часу [1]).

Така надзвичайна популярність повісти про Олександра Македонського в старі часи потребувала велику скількість списків, які в значнім числї дійшли до нашого часу. Ввесь отой великий матеріал розкиданий по бібліотеках та книгозбірнях на широких просторах Руси як північної, так і полудневої. Багато де чого попало в описи і може рахуватись відомим для дослїдника, але багато находить ся ще в невідомости. Тут маєть ся на увазї подати короткий огляд відповідного до даного питання матеріалу, який знаходить ся в бібліотеках і приватних руках у Київі. Те, що вже попало в описи, буде означено в скобках номером того опису, а що ше не описано, те буде означено тільки бібліотечним значком. Списки „Александріи“ і її уламки знаходять ся в бібліотеках: Київської Духовної Академії, Київо-Печерської Лаври та Унїверсїтету Св. Володимира; в приватній бібліотецї В. Науменка знаходить ся дві рукописи. По мові всї списки „Александріи“ подїляють ся на великоруські, українські і один молдавський. Належність списків до того чи иншого перекладу чи редакції буде показано при оглядї кожного списка окремо.

Бібліотека Київської Духовної Академії.

Лїтературно-історичний збірник (бібліотечн. знак: I. V. 101, 2) другої половини XVIII столїття, рукопис in folio, на 2—113 к. к. На 5 к. знаходить ся невеличка статя з таким оглавом: „примеръ праводѹшныхъ и праводѹдныхъ людеи; переведенъ из немецкои гисториальнои книги“. Сей „примеръ“ оповідає про те, як Олександер Македонський був при тому, коли судді рішали суперечку про клад, який найдено в землї покупцем. Від клада відмовляв ся і покупець і той, що продав землю. Тодї судді цостановили оженити дочку одного з сином другого і віддати їм клад. Такому мудрому рішенню здивував ся Олександер.

---

[1]) Кіевск. Стар., X, стр. 377.

Хроноґраф XVI ст. (№ 48 муз.). На картк. 185—193 об. вставка про Олександра Македонського. Вставка не має осібного оглаву. Починаєть ся оповіданнєм про те, як насунули народи на Єгипет і як втік Нектанав. Кінчаєть ся так: „и се рек, Александръ видѣ гробъ Иеремѣꙗ пророка близ домꙋ Ѳараѡна и розумѣвъ бывающаꙗ тайным, въ Александрию принесе мощи его; слꙋ сътвори и чть им; погыбе ѿ землѧ тоꙗ род аспидскъ и ѿ рѣк коркодили; по сем нача в них просити дани еже сꙋ даꙗли Дариеви; рек им, ꙗко не въ свою клѣ хотѧ нести прошꙋ ꙋ вас, нъ да сдѣлаю град вамъ“. Ося згадка про пророка Єремію та перенесеннє його мощів у Александрію наочно показують, що ся вставка походить від сербської Александрії. Вставка писана півуставом XVI століття. Водяний знак (вепрь) вставки в Ліхачева помічений 1554—1576 роками.

Невеличкий збірничок (№ 417 муз.) на чверть картки, оброблений в папку. На обороті сторінки першої картки (чистої) надпис: Сиѧ книга власнаѧ раба Божия Гавриила Вимого, Писанная во градѣ Летичовѣ, года 1779, дня 10-го марта“. Дванайцять перших карток займає уламок повісти про Олександра Македонського. Перша заповнена картка загублена. Починаєть ся уламок так: „а царъ скоро оузрѣлъ его несенаго до себе з великою радостію приѧлъ его и рекъ ѿ дор(оги)й мой прекрасній Иѡсифе, теперъ мнѣ великій даръ ѿ бга зишолъ, гдй бй сꙗ юж трафило“... Кінчаєть ся на 12 сторінці такими словами: „лѣскꙋ и коло дребѧное и два кораблѣ порожние и два мѣхи макꙋ й с тимъ до Александра послалъ“. Тут, видимо, знеохотив ся автор списувати таку велику річ, зробив пробу пера і чорнила і на тім закінчив свою працю. Написаний уламок дрібним, виразним півуставом пізнійшого часу з південним характером в окресленню де-яких буков. Водяний знак у Тромоніна під № 1019 помічений 1759 роком. Коли зважити, що в половині XVIII століття не так вже помалу роз-

повсюджувавсь папір, можна з значною певністю час написання збірничка віднести на середину XVIII століття, не зважаючи на дату на першій к.; тим більше, що запись Вимого зроблена другим чорнилом і зовсім иншою рукою. Що ж до ґенетичної залежности сього уламка повісти то з значною певністю можна віднести його до сербської Александрії, позаяк назвиська дієвих особ, порядок і освітленне епізодів цілком наближають ся до виданої Ягічем [1]) Александрії і Новаковічем [2]) тільки з де-якими скороченнями. Наведене кінцеве місце у Ягіча читаєть ся так: „Александру посла круглу (струглу) малу и коло дривено и два ковчега велика праздна и дви врићи велици мака и книгу писану“... Мова збірничка славяно-українська.

Крім наведеного уламка повісти в збірнику уміщені такі статті: „Сказаніє ѿ вѣрѝ православнои (Сказаніє ѿ пятницахъ); „Сказаніє ѿ чрьтвѣ цра Михаила“. На останній ненумерованій картці закінчуєть ся якась повість про народженне Христа і бажаннє Ирода Його піймати. На обороті тої ж сторінки „Piesń Konfederatka“.

Уривок (№ 488 муз.) повісти про Олександра Македонського без початку і кінця; три зшитих тетрадки в чверть картки в папці. Писаний скорописю XVIII століття з південним відтінком (N, K, Ґ, Б, Д); скоропись не скрізь рівномірно додержана: спочатку досить уважна і мало вязана, до кінця переходить в швидко писану вязану скоропись. Водяний знак у Тромоніна під № 1080 помічений 1732 роком. Таким чином час написання сього уривка буде кінець першої половини XVIII століття. Збереглись такі картки: 2, 6, 9—24, 26—31. Початок другої картки такий: „народомъ въ градѣ Македонскомъ... показалъ себе славним лѣкаремъ и звѣздочетником; и собрашася Египетские воеводи в царские полати“‘ Обриваєть ся рукопис на таких словах: „А потомъ подъ Вавилонъ до великого мѣста зъ войскомъ своимъ пустился Александеръ Македонскій“... Помічаєть ся велика кількість українізмів (отповѣдь, едного часу, того жъ часу, зъ

---

[1]) Starine, т. III, стр. 226 –237.

[2]) Гласник српског ученог друштва т. IX, гл. 8—19.

сего свѣта, дѣдича); але, загалом, тут книжна українська мова того часу не так видержана, як в попередньому уривку і в той час, коли попереднїй уривок визначаєть ся полонїзмами, сей уривок їх зовсїм не має, а натомість заповнений русїзмами. Змістом своїм прилучаєть ся до попереднього уривка (№ 417), себ-то списував ся з Александрії сербської редакції.

Повість про Олександра Македонського (№ 439 по опису Н. Петрова), рукопис XVIII столїтя, в чверть картки, на 86 к. к., без початкових 13 к. к. Писаний скорописю XVIII столїтя. Характер письма і водяні знаки (руської фабрики) показують на кінець XVIII ст. Починаєть ся сей список з середини епізода, як Олександер побідив Коман і убив їх царя „Тохтомыша“. Закінчуєть ся оповіданнєм, як Роксана наколюєть ся на меч після смерти Олександра і їх разом хоронять на стовпі. Повість подїлено на глави. По змісту свому се—сербська Александрія, а по мові зовсїм обрусїла; та М. Петров для чогось посилаєть ся на пресвитера Григорія, себ-то має на увазї Александрію болгарську.

Три уривки (№ 440—М. Петрова) із повісти про Олександра Македонського; рукопис XVIII столїтя, в чверть, на 33 к. к. Скоропись північно-руського характеру. Як змістом, так і мовою уривки близько підходять до попередньої повісти. Відповідно до рахунку глав попередньої повісти сї уривки вміщають в собі главу 5, частину 7 і початок 8, кінець 13 і глави 14 та 15.

(№ 372 муз.). Оповіданнє про Олександра Македонського на молдавській мові; в текстї багато малюнків; скоропись XVIII столїтя, in F.; на 59 к. к., в досить гарній шкіраній оправі. Початку і кінця нема; в серединї не достає 7 к. к.; на 40 картцї по рахунку є вказівка на автора і на час, в який написано сей рукопис: „Сія Александрія написана иждивеніемъ Донія... изъ г. Кишинева, въ 1790 г. отъ Р. Хр.“. Далї говорить ся, що се було в той час, коли руські брали Ізмаїл. Є підпис і переписчика. По змісту се—сербська Александрія.

Бібліотека Київо-Печерської Лаври.

Під № 220 (по опис. М. Петрова № 366) знаходить ся „збірник курсивного письма кінця XVII ст.“; рукопис in folio; водяні знаки (la folie) у Громоніна помічено 1649 роком; письмо і правопис руські. Картки 21—163 заповняє „сказаніе о Алексадрѣ царѣ Македонскомъ и о его хожденіи по всем странамъ ї по всей подсолнечной и како емꙋ смерть слꙋчися“. Перші чотири картки заповняє рахунок глав і їх змісту; всїх глав—40. Сама повість починаєть ся так: „ко цремъ и ко кнземъ ї к воиномъ храбрымъ со ꙋсердиемъ послꙋшати повест честна добродетелна мꙋжа Александра Македонскаго великаго царя, како ї доколѣ приїде храбрости ради ї мꙋжественьныхъ добродетелей всемъ подсолнечиымъ царь назвася ї самодержецъ; подобает же чтꙋщимъ разꙋмети и подобитися премрости и храбрости его и премногомꙋ его разꙋмꙋ.

Бжимъ бо неизреченны промысломъ збися предивный во времена цртвꙋющихъ и начаствꙋющихъ и ильтескіми людми еврескомꙋ гдьствꙋ о архїерей Иереміи прркꙋ; цртвꙋющꙋ же восточными странами Иричевꙋ снꙋ царю Дарїю; обдержащꙋ же тогда Индию Порꙋ великомꙋ крю; Египтомъ Нектоновꙋ царꙋ“. Такий оглав і вступ до повісти відомі тільки сербській Александрії. Майже слово в слово сходить ся наведений оглав і вступ з таким же, наведеним С. Пташицьким [1]) при описи сербської Александрії бібліотеки гр. Замойського в Курнику В. Кн. Познанського.

Збірник (№ 1 польск.; по опис. М. Петрова № 202) на польській та славяно-українській мовах, XVII ст., in 4-о, на 211 картках; поміж статями велика кількість чистих карток; на передньому білому листї надпис: „Ex libris Athanasii Mis-

---

[1]) Извѣстія Отд. русск. яз. и словесн. Ак. Наук.. т. VI—1, стр. 329.

lawski Archimandritae Peczeriensis“ (+1714). Встановити більше точно час нема можливости, позаяк дати для водяного знака не дають нї Тромонін, нї Ліхачев; знак сей виявляє з себе їздця на конї, а навкруги него по діаметру розставлені букви, які йдуть в такому порядку (коли почати лїчити над головою вправо): w, LS, Ek, iw, w, IM, k, k, W, X, H. Характер письма (дрібний півустав накшталт друку) позволяє тільки з де-якою певністю допускати другу половину XVII столїття. Із статей в сїм збірнику на польській мові тільки „Nowa miara“, решта на українській. Картки 165—173 заповняє повість „Ѡ Алеѯандрѣ Македоскомъ“. Початок такий: Рокꙋ ѿ створенѧ свѣта дѡме, а ѿ заложенѧ Римꙋ тчи, въ днѣ Артаѯерсеса королѧ перского ꙋродилсѧ Алеѯандръ великїи тыи обычаем, ꙗко инъшїе пишꙋ. Нектанаб крол египетскїи, которы тѣ бы межи мꙋрци полѣчѣ. Гды наслѣдовати ꙋченѧ великого, а звлашча бѣгꙋ небесны, звѣздарства, albo чернокнизства; а гды был выгнати з Египтꙋ ѿ Артаѯерсеса, до Ефїѡпїи пришо: Наведений початок в хронїцї Marcina Bielskiego [1]) читаєть ся так: Latà stworzenia swiata 4845, a od założenia Rzymu 398 czasu Artaxersesa krola Perskiego vrodził sie Alexander wielki tym obyczaiem, iako niektorzy piszą. Nektanabo, krol Egipski, ktory też był miedzy Mędrce iednym policzon, gdyż nasladował vczenia wielkiego zwłaszcza gwiazdarskich nauk, albo czarnoksięstwa. A gdy był wypędzon z Egiptu od Artaxersesa, do Etyopiey szedł“. Через таку дословну схожість наведеного початку та і других місць можна було-б припустити, що український перепищик тільки „підставляв руські букви в польський текст“, та де-які подробицї не позволяють зробити такий висновок. В. Істрін там же говорить, шо в хронїцї Боболїнського поміщена Александрія Marcina Bielskiego; в тій Александрії є таке місце: „Пишетъ Болериꙋсъ, ижь богове ознаимовали смерть Филиппови отъ воза, длѧ чого Филиппъ бельми стерегалсѧ возовъ, але ꙋ того Повзаного, що его забилъ,

[1]) Истринъ, Александрія русск. хрон, стр. 291.

былъ бозъ на мечꙋ вырытыи". Такого місця у нашім списку нема. Крім того, коли, зваживши на вказівки В. Науменка [1]), що його хроноґраф є точна копія з хроніки Боболїнського, порівняти Александрію того хроноґрафа з нашою, то в нїй знаходимо великі пропуски в серединї (див. нижче) і взагалї подибують ся ріжні читання порівнюючи з Александрією хроніки Боболїнського.

Бібліотека Унїверсітета Св. Володимера.

Повість про Олександра Македонського (№ 74 в оглядї С. І. Маслова). В оглядї рукописей зазначено: „Александрія. 16-о (7,5×10). 206 листів. Півустав XVI століття (Петруш)". Сей мінїятюрний рукопис оправлений в шкіру по дереві. Александрія власне містить ся на 204 к. к., а на решті поміщена (видимо пізнїйше) Молитва Господня з поясненнями після кожного прошення. Повість подїлено на глави. Оглав самої повісти такий (кіновар): Житїе и повѣсть досточюдно и дивно ѿ Макинско цри Алеѯандрѣ, иже къ воиньствꙋ оустрамлѣѭщиса. Полезно и чтно слышати добродѣтельна и велеоумна мѫжа Алеѯандра великаго Македонскаго цра, ꙗко и ѿкѫдоу бы... бродѣтелеи бъсей послъднечнѣй цръ и самодръжѣ назваса. Подобае чтѫщемꙋ разоумѣти и разоумѣѭще семоу воинство добродѣтеле подобити и имѣѭ съмыслъ да разоумѣе еже есть сице". Далї йде вступ, відомий в сербській Александрії: „Бы же великое бжіе промышленіе създавши себѣ хра и семи сего ꙋтвръ... вши стлъпы въ пятьсѫщнаго стоѭнїа" і т. д. [2]).

Бібліотека В. Науменка.

Хроноґраф першої половини XVIII віка; на українській мові. Водяний знак — букви „АГ" і „РФ" в чотиро-

---

[1]) Ж. М. Н. П., 1885, май.

[2]) Новаковиħ, Приповетка о Александру..., у Београду, 1878. Starine, т. III, стр. 23; т. V., стр. 218.

кутнику, в инших місцях обведеному везерунком—у Тромоніна означений 1742 роком. Перші 17 карток ненумер.) займає оглав, один лист чистий; на дальшій картці художньо виконаний кіноварю заголовок: „Кроиника, то есть лѣто писецъ. Из розныхъ многи кроиникарѡ діалектѡмъ рꙋскимъ написана“. На сій ж сторінці починаєть ся нумерація славянськими цифрами. Славянська нумерація і виразний, дрібний півустав кінчають ся на 238 сторінці; дальше до сторінки 402 об. йде скоропись другої руки. Картки 403—417 затрачені. З картки 419 починаєть ся „Києвские (рука друга) кроника рꙋскихъ києвскихъ панства“. Закінчуєть ся хроноґраф „пересторогою“ на 483 картці оборота. Картки 159 об.—173 об. заповняє повість Ѡ Алевзандрѣ Великѡмъ Македонскѡмъ королю“. Початок такий: „Алеза́ндеръ великій ꙋродился по троянской войнѣ ѡ́коло лѣта, которого ꙋрожене Геродотꙋсъ широце выписалъ. Рожай Олꙋмпіады матки Алеза́ндровой: Ахилесъ, который былъ королевичомъ грецкимъ, Порꙋсъ братъ егѡ, Молкосꙋсъ король Епирейскій, ѿ которого пошолъ Павзонасъ король Епирѡвъ, Таріимбалъ, Алкетасъ, Неоптоломеꙋсъ, а то былъ отецъ егѡ“. За сими словами йде майже слово в слово виклад Александрії з хроніки Marcina Bielskiego, початок якого наведено при огляді вище лаврського списка. Ріжнить ся сей список від лаврського тим, перше всього, що в йому знаходить ся наведений вже епізод про воза, а крім того в середині він розширений проти лаврського такими статями: „Ѡ нагихъ людехъ, гимносѡфістахъ названныхъ; Ѡ перцꙋ к земли Адвагайдской; ѡ дорогѡмъ камѣню; Ѡ рахманехъ людехъ нагихъ; Ѡ саламандрѣ робакꙋ к огнѣ; Ѡ Васіліскꙋ смродливомъ“. З епізода про Кандакію до кінця сей список повісти йде поруч з лаврським списком.

Хроноґраф, бувший Максимовича, початку XVIII століття. Рукопис in folio; скоропись пізнїйшого часу; водяний

знак (рицар і дама) у Тромоніна́ поміченнй 1697 роком; в збірці д. Каманїна такого типу водяний знак попадаеть ся в датованих рукописах ще з половини XVII ст. На перших 19-ти ненумерованих картках оглав тому, що в книзї; дальше йде заголовок: „Лѣтописецъ, то-естъ кронинка з розны многы а доскѣчоны авторо диалектомъ руским естъ зложона“. Весь рукопис писаний одною рукою. Скоропись скрізь однаково видержана. Змістом своїм мало чим відріжняеть ся від попереднього хроноґрафа. Картки 169 об.—184 об. заповняе повість „Ѡ рожаю Александра великого царя Македонського“. По змісту нїчим не відріжняеть ся від попередньої повісти.

Крім наведеного матеріялу відомо, що у предсїдателя „комісії для розбору стародавнїх актів“ був список повісти про Олександра Македонського, але сей список зараз рахуеть ся затраченим і ним не прийшлось покористуватись для сїеї роботи, як не довелось також обзнакомитись і зі списком з рукопису 1697 р. (із Румянц. Муз.), яким покійний Житецький користував ся для своеї працї: „Очерки литературной исторіи Малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ, 1889 р“. Сей, видимо, список і бачив В. В. Каллаш [1]) „у одного изъ Кіевскихъ учителей“. Зараз бібліотека покійного зовсїм не приведена в порядок і відшукати що-небудь нема можливости.

Таким чином, зі всього матеріялу, який відносить ся до повісти, в київських бібліотеках знаходимо чисто українського таке: въ бібліотецї Академії два уривка Александрії сербської редакції; в бібліотецї Лаври один список повісти з хронїки М. Бельського; въ двох хроноґрафах В. Науменка та ж Александрія з хронїки М. Бельського тільки з великими вставками в серединї.

---

[1]) „Кіевск. Стар.,“ 1887, X.

Варіянт пісні 18-го віку про земляні роботи [1]).

Подав **Л. Добровольський.**

Український нарід, що постійно реаґує на сучасні історичні події, зазначив в своїй піснетворчости відношеннє між иньшим і до двох зявищ XVIII віку.

Сими зявищами були нечувані до петровської епохи випадки примушення українських селян, козаків гетьманських і слободських, навіть Запорожців до виснажуючих, найбільш після рекруччини, податків, а пізнійше панщини важких і довгочасних робот в далеких від рідного краю місцях (коло Петербургу, на Волзї й Кавказї, в татарських степах).

---

[1]) Справочним матеріялом при складанні сього нарису послужили в ряді иньших ось які праці: 1) *М. Драгоманов.* Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Частина перша. Розділ другий. Женева, 1885. 2) *Б. Д. Гринченко.* Этнографическіе матеріалы. Томъ III. Черниговъ, 1899. 3) *Я. П. Новицкій.* Малорусскія пѣсни, преимущественно историческія, собранныя въ Екатеринославской губерніи въ 1874—94 г.г. (въ „Сборникѣ Харьковскаго историко-филологическаго общества", кн. VI, вып. II. 1894). 4) „Пѣсни", собранныя *П. В. Киръевскимъ*, вып. 8 и 9. Москва, 1870 и 1872. 5) *Багалѣй* Матеріалы для колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства въ 16—18 стол. Харьковъ, 1886. 6) *Багалѣй.* Очерки изъ исторіи колонизаціи степной окраины Московскаго государства, М. 1887. 7) *Костомаровъ.* Собраніе сочиненій: а) книга V, т. XIV („Павелъ Полуботокъ") і в) книга VI, т. XVI („Мазепа и Мазепинцы"). Спб., 1905., изданіе Литературнаго фонда. 8) *Костомаровъ.* Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей, т. II, вып. 7-ой („Фельдмаршалъ Минихъ". СПБ., 1893. 9) *Эварницкій.* Исторія запорожскихъ казаковъ, т. III. М. 1900. 10) *Бантышъ-Каменскій.* Исторія Малороссіи, 4-ое изд, Кіевъ, 1903. 11) *М. Грушевський.* Ілюстрована історія України. Київ—Львів, 1911. 12) *М. Грушевскій.* Очерки исторіи украинскаго народа. СПБ., 1894. 13) *А. Ефименко.* Исторія украинскаго народа, вып. II СПБ, 1906. 14) *Соловьевъ.* Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. СПБ., изд. Обществен. пользы: а) кн. IV, т. XX и в) кн. V, т. XXIII.

Українське населеннє примусово притягало ся до участи, по-перше, в копанні каналів (звязкового Волзько-Донського, що лишив ся нескінченим, и обводного-Ладозького) і, по-друге, в будованні кріпостей (напр., не рахуючи Київської, на прикавказькій річці Сулаці) і особливо в проведенні пограничної від Татар лінії укріплень.

Як що не рахувати ся з настроєм де кого з Українців ще при проведенні під час гетьманства Самойловича ґен. Косоговим лінії укріплень на півдні Гетьманщини і Слободської України, а року 1697 при виконанні під час оборони Таванська земляних робот, коли козаки, що брали в них участь, знали тільки свою Україну і околишні південні степи, то мабуть чи не самі ранні прояви тужного настрою, що зберіг ся в сучасних піснях у досить значної части українського населення, можна занотувати уже в самому початку 18 віку, зараз же як почала ся велика північна війна. Війна ся, дякуючи своїй інтензівности і довгости, була важка для всього населення російської держави, в тім числі і для Українців, які з великими з свого боку жертвами у перше почали з петровського часу енерґійно притягати ся урядом на службу загально державним інтересам.

Варто пригадати, в ряді з пізнійшими, жалобу з під Ладоґи 11 вересня 1703 року, себто в рік заснования Петербургу, січовика Матвія Темника, що разом зо своїми товаришами був третій рік на державній службі, беручи участь в земляних роботах біля гірла р. Неви і терплячи там великі злидні [1]).

В непривітній, очевидно, обстанові знаходились українські козаки року 1706—9 і т. д. [2]) (потім і 1720 р.), коли їх взято до фортифікаційних робот у Київі під доглядом гетьмана Мазепи.

Року 1716 послано було кілька тисяч козаків для проведення каналу між Волгою й Доном. Року 1721, 2 і 3-го

---

[1]) Порівн. примусову висилку українських робітників також в 1703 р. на користь азовських плянів царя Петра в статї Ол. Грушевського „Воєнні роботи“ (По катастрофі 1708 р.) в „Записках наукового товариства імени Шевченка“ (р. 1907, кн. VI, т. LXXX, стор. 31—2).

[2]) Порівн. (ibid., стор. 27) слова: „...Після Полтави... фортифікаційні роботи в Київі...йдуть...млявим ..темпом“...

козаків посилано для проведення Ладозького каналу. За спробу ухилити ся від участи в сих роботах урядовий указ 1723 р., мимо иньших репресій, грозив публичною карою „для постраху прочимъ“.

Про розміри злиднів серед участників сих робот, мимо думок сучасників, яких можна запідозрити (як примір. Орлика) в надмірнім субєктивізмі, можна судити і на підставі офіціяльних відомостей (напр., „Доношенія“ сенатови полковника Черняка про загибель 1721 року майже двох третин з числа робочих), а також і з того, що посилка козаків під Ладоґу зберіглась в народній памяти під назвою „Канальського походу“, та й саме слово „канальський“ стало немов би рівнозначним каторжному, над силу важкому...

Року 1722—3 козаки брали участь в Перському поході, заснованні кріпости св. Духа (в Предкавказї), в насипанні до того на ріці Сулаці гати і т. п. роботах, при чому де-кому з них довело ся пробути там від 3 до 5 років.

Про тягар як наведеного, так і иньших пізнїйших кавказьких походів і про бідуваннє козаків від безперестанних, виснажуючих робот, антигіґієничних умов житя, зубожіння і т. п. досить яскраво свідчать і повідомлення учасників (напр., Якова Марковича, Хвед. Сулїми, кн. Долгорукого) і офіціяльні документи (в роді універсала гетьмана Д. Апостола року 1729).

Ще в більшім числї, ніж ранїйше, на протязї довшого часу притягало ся у XVIII віцї українське населеннє до участи в збудованнї оборонної від південних степів пограничної лїнїї укріплень.

Думка про збудованнє сеї так званої Української лїнїї, що зявляєть ся льоґічним продовженнєм і розвитком колишньої „Білгородської черти“, [1]) підходить ще до часів Федора Олексїєвича: вже року 1682, напр., ґенерал Косоґов показував Самойловичу рисунок лїнїї валів і городків на півднї Гетьманщини і Слободської України [2]). Проєкт Косоґова,

---

[1]) Опис. дивись у Багалїя („Матеріалы“, ст. 54—74).

[2]) Порівняти у Багалїя („Матеріали“, ст. 81—4): „Книги описные и мерные новой черте“ и т. д. 1680 р., а також (ibidem, ст. 127—9) „Книги новой чертѣ и валовому строенію“ 1685 р.

який не подобав ся гетьманови, відповідав части збудованої тільки потім „Української лінії“...

Але змаганнє мати вихід до Чорного моря і досягнути таким способом природних на півдні границь для держави оказало ся навіть для початку 18 віка передвчасним, і російський уряд знов твердо став на думці про необхідність поки що збудовати, як доповненнє до Білгородської лінії, яка ранійше істнувала, і далї на південь від неї, нову пограничну лінію укріплень для оборони від Татар.

Такими оборонними, по сути своїй, лініями користували ся здавна майже повсюди. Треба пригадати, напр., римські limites, хинську Велику стїну або наші давні українські „змієві“ вали. Але з кінця XVII і початку XVIII віків сї лінії набули в останній раз найбільшого значіння: ті, що боронили ся, прикривались довгим ланцюгом природних перегород (як приміром ріки, лінії межиріччя і т. п.), які в доступних місцях лучились польовими укріпленнями і засїками, при чім дякуючи пасивности тодїшньої системи оборони, цїлі армії розтягали ся вздовж звен таких укріплень. Тільки після переходу з кінця XVIII в. до активної оборони безперервні лінії перегород почали заміняти ся уривчатими, поки новітня стратеґія не стала обмежувати ся природними перегородами, тілько зміцненими за помічу військової умілости. Взірцем оборонної будівлї старого типу укріплень, до того ґрандіозним, при безмежній просторони українських степів, і зявилась т. звана Українська лінія, яка із своїми дальшими продовженнями тягнулась майже на кілька сот верст від Кубани до Сіверського Донця, потім до Днїпра і навіть до Півд. Бога.

Вже Петро Великий почав утворювати нову оборонну лінію. З сею метою року 1716 були послані українські козаки з ґенеральним хорунжим Сулимою, одночасово з виритєм каналу, і для збудовання для оборони від кубанських Татар Царіцинської лінії, яка повинна була зявити ся тільки східною частиною наміченої потім до збудовання Української. Року 1718 козаків знов послано в Терк і Царіцин для продовження робот на сїй лінії. Року 1722 гетьман Скоропадський знов мусїв послати до Царіцина козаків.

За Петра II Мініх року 1729 мав в проєктї побудованнє на півдні Росії вже цїлих двох лінїй укріплень, які взаємно допов-

няли одна одну, але се не мало нічого спільного з пляном пізнійше виконаної Української лінії.

Року 1730 головний начальник українського корпуса війск ґенерал Вейсбах пропонував побудувати цілий ряд кріпостей від Татар.

Побудованнє західної кількасот—верстної части Української лінії поміж річками Донцем і Дніпром (біля Орели) почалось року 1731 і в початковім виді було закінчено до р. 1733.

До робот, опріч білгородських однодворців, було притягнено майже все українське населеннє. Головний тягар праці лягав на козаків малоросійських і слободських полков, почасти також на Українців, що мешкали в Білгородській ґубернії. Козаків ставлено до робот поруч з посполитими (яких було, певне, не меньш, як козаків) не як представників військового стану, що мав претензії на певні привилеї, а просто як чорноробочих.

Для вказаної цїли року 1731, 2 і 3-го (посилки козаків відбували ся, певне, і потім, але в меньших, як здаєть ся, розмірах) Українці кілька разів десятками тисяч притягались до робот „подъ опасеніемъ не малаго истязанія и отвѣтствія передъ генералитетомъ“. Про кількість притягнених до земляних робот можно судити з цифри 20.000 самих тільки козаків вже в 1731 р., що складало 32% всього їх тодїшнього реєстру.

Ті, кого брали до робот, повинні були йти на „лінію“ зпочатку тільки на 3 місяці з оружем і провіянтом, маючи кожний крім того при собі по сокирі, заступу, копаниці і також мішку для землї; на кожний десяток робочих повинен трохи згодом був бути кінь або пара волів з возом. Для копання першої борозни на „лінії“ на кожну півсотню чоловіка повинно було мати також і по плугу з волами, плугатарями і погоничами. Опріч того, і для провіянту треба було мати окремі підводи.

Закінчена з великим для робочих бідуваннєм, але не вповні оброблена „лінія“ ще року 1733, проте була признана р. 1735 (6?) Мініхом і комісією негодною. Почали ся нові клопоти над докінченнєм, поправленнєм і охороною; треба було послати р. 1735 на „лінію“ нову значну партію робітників і т. п., так що цїлковите і теж не вповні вдале

закінченнє робот в указаній частині пограничних укріплень відбуло ся, як здаєть ся, не ранійше р. 1738.

Крім того, ще р. 1734, коли Українська лінія була скінчена, але не вповні оброблена, наступило урядове розпорядженнє про побудованнє, після проєкту Мініха, нової Бахмутської лінії, що була би наче продовженнєм Української. Та проте проєкт Мініха не міг бути виконаний.

Року 1734 миргородському полковникови Капністови було сенатом доручено побудувати нові пограничні кріпости, наслідком чого і були збудовані шанці Новоархангельський і Орлик (тепер Новоархангельск і Ольвіополь), обидва на р. Синюсї недалеко від впадання її в Півд. Бог.

Р. 1737—9 відбули ся нові виходи козаків на лінію підчас війни з Татарами і Турками [1]). Для охорони прибожських шанців треба було р. 1744 прислати козаків. Сих дві кріпости вздовж р. Синюхи, поблизу яких зявили ся незадовго по сїм і селища Сербів, що вийшли з Туреччини, [2]), призначали ся пізнійше також і для здержування як гайдамаків, так і Поляків, що вдерали ся в січові землї. Тут же р. 1768—74, підчас війн з Турками і конфедератами, стояли Запорожцї в тяжкому настрою від різних злиднїв...

За яких 15 років від часу побудовання Української лінії ся остання опинилась уже внутрі російських селищ.

Ще р. 1764 затверджено було проєкт фон-Циклера про проведеннє „лінії“ від гірла р. Самари до гірла Лугани; сей проєкт втеряв, розумієть ся, свій смисл після подій 1768—74 р. і 1783 р., коли російська держава досягла нарештї природних границь на півднї...

Така в стислім видї канва зявищ однородного характеру і обстановка, що їх окружала.

Сї роботи для цїлих десятків тисяч чоловіка, на протязї ряду лїт на кількасот-верстній лінії з її частими кріпостями й численними редутами були такі тяжкі і виснажуючі, крім відповідних причин, ще й через неналежну постановку справи і різні утиски населення з боку військових частей, що подсвідчено було в свій час навіть Мініхом.

---

[1]) Див. статю Джиджори „Україна в першій половині 1738 р.“ („Зап. наук. тов. ім. Шевченка“, р. 1906, кн. I, т. LXIX).

[2]) Соловьевъ, кн. V, т. XXIII, стр. 739.

Неминучим наслїдком вказаного зявища був гіркий стан українського населення, що дуже зубожіло з матеріяльного боку і значно порідшало не тільки через виміранне, а також і через масову втечу з звичайних місць оселости. Про сї факти свідчать, напр., і гетьманський універсал 1731 р. і царський маніфест 1732 р.

Такий стан річей повинен був, розумієть ся, викликати відповідний пригнїчений настрій душевний у Українців, і між иньшим тридцяті роки 18 віку особливо повинні були лишити ся в памяти у населення півдня Росії. Український нарід, дійсно зберіг на довгий час память про ґрандіозні, прирівняні образно автором „Історії Руссов“ до еґипетських, важкі і в додатку наче чужі, непотрібні, як здавало ся простому народу і місцевій інтеліґенції, гідротехнїчні і фортіфікаційні роботи сеї епохи, яку розглядаємо.

До основного мотиву пісень, що зберегли спомини про те, як Українцям на протязї довгого часу, в злиденних умовах, доводило ся копати з лопатами в руках „канаву“ або „лїнію“, додавали ся поволї, розумієть ся, пізнїйші верстви з відповідними відгомонами з часів напр. гайдамаччини, остаточного упадку Січи, переходу на Кубань і т. п.

Взірцї української народної пісенної творчости, які зберегли спомини про відповідні історичні зявища, на думку Драгоманова, творять два циклї пісень: 1) про так звані канальні роботи і 2) про роботи при побудованню т. зв. лїнії.

Характером земляних робот і одностайністю надзвичайно злиденної обстановки для багатьох тисяч невольних учасників поясняєть ся схожість мотивів і навіть виразів в сих піснях. Порівнюючо пізнї записи (головне в 60 і 70 роки XIX віку) тексту пісень, в звязку з неминучими пізнїйшими додатками, мали наслїдком змішаннє часом не тільки окремих виразів, але навіть в деяких варіянтах і змісту пісень обох, по драгоманівській номенклатурі, циклїв [1]).

---

[1]) Порівняти напр. вирази в драгомановськім варіянтї пісні № 10 про „канальну роботу“ (ст. 106—7): „лїнії копати“ (стих 10-й), „сидить козак по над Синюхою“ (ст. 12) і др., де зміст відносить ся вповнї до роботи на „лїнії“, тодї як в піснях про „лїнію“ говорить ся про „канаву“, а не навпаки.

І дійсно, більше ніж в двох десятках пісень, відповідного змісту, що дійшли до нас, до яких тепер прилучаєть ся і нижченаведена, український нарід, мішаючи одно з другим, згадує про будівлї гідротехнїчні і фортифікаційні, які робили ся в 18 віцї з урядової ініціятиви і участь в яких надовго лишила ся в його памяти. Тому то Я. П. Новицький, зробивши оговорку, що „канава“ по українськи значить і ров і канал, поставив заголовком до трьох записаних ним варіянтів одну назву: „Українцї на земляних роботах“ і неначе мав охоту злити всї піснї драгомановських циклїв про земляну роботу 18 в. в один загальний.

Піснї з цїкавим для нас змістом уміщені в збірниках Драгоманова, Я. Новицького і Грінченка; вони більш повні, ніж попереднї записи Цертелєва, Максимовича, Закревського, Головинського і иньш. Записані вони головне на Київщинї, Катеринославщинї, почасти в Бесарабії і Добруджі, але чомусь, як що не рахувати тільки кількох винятків, майже нї разу на схід від Днїпра, себто не в місцевосцях, близьких до театру згаданих подій.

Поява народної піснї, що істнувала не меньше, як півтора століття, припускає, як було вказано, відповідну обстановку. Ся обстановка утворювала ся на протязї ряду десятилїть (головне в часї від Петра І до Анни Івановни) сучасними подіями і викликала у українського народу відповідний настрій.

Дякуючи сим причинам, первісний текст нашої піснї, як се трапляєть ся в таких випадках, і повинен був підлягати повільним змінам в смислї забутя деяких недосить характерних деталїв або ж додавання неминучих напластовань, при чім часто буває взаємне запозиченнє з ріжних пісень. В деяких випадках, дякуючи вказаним зявищам, одержуєть ся, як се зазначуєть ся низче, не завжди з виду помітне, механїчне сполученнє в одно цїле місць із споминами про зявища ріжночасні і неодностайні.

Подібний „спайний“ характер таких творів народної творчости, до яких, як побачимо, належить і нижченаведений, не становить після працї Драгоманова над структурою пісень даного циклю і історичними до них коментаріями, таких труднощів, щоб не можна було розібрати ся в архитектониці поданого тепер варіянту.

[Ой по над річкою, по над Синюхою]
та зацвіла ожина.
„Ой, давай, батьку, давай переміну,
бо ми марно загинем!“
„Ой яку вам, славні Запорозці,
переміну давати?
Ой попросіть собі в пана воєводи
хоть дорогшої плати!“
[Ой домовив ся славний Запорожець
за дорогшую плату:]
Дали йому плату — на ноги кайдани,
а у руки лопату.
[Дали йому плату — на ноги кайдани,
а у руки лопату].
Ой та послали на легчу роботу
та канави копати.
[Ой летів ворон та із чужих сторон,
та й летячи кряче].
Ой сидить сїрома та й над канавою
та жалібненько плаче.
[„Ой не дивуйте ся, славні Запорозці,
що я жалібно плачу.
От є у мене в кармані копійка,
та й ту з вами розтрачу“.]
[Ой у неділю зазвонили в звони
на велику тревогу,
Ой збірали ся славні Запорозці
у далеку дорогу.]
15. „Ой поздоров, Боже, царя Костянтина (alias
Павла Петровича), судариню Катерину,
[Ой що випустили славних Запорозців
погуляти на Вкраїну!“
Ой заспівали славні Запорозці
та на Вкраїну идучи:
„Ой будем носить чоботи сапянці,
а з китайки онучи!“ [1])

---

[1]) В скобки [ ] взято місця з пізнїйшими вставками цїлих віршів.

Наведений варіянт пісні, який можна назвати медвинським по місцю, де заховав ся, записано не дуже давно (в 1901—2 р.р.) від старезного дідуся, але по споминам його ще з тридцятих і першої половини сорокових років минулого століття [1]). Треба зазначити, що в Канівськім повіті, де лежить се село Медвин, яке заховало пісню, записано найбільшу кількість відомих досї з друку варіянтів даного циклю пісень.

Медвинський варіянт, як бачимо, складаєть ся з 18 довгих рядків; при тім, чи то через загубленнє дечого з тексту, чи через бажаннє підкреслити в центральній части пісні основний її мотив, двічи повторено слова:

„Дали йому плату—на ноги кайдани, а у руки лопату“.

Хоч безсумнївна се пізнїйша вставка (по Драгоманову, вона починаєть ся що найменьше з слів: „Ой у неділю зазвонили в звони і т. д.), але важнїйшу часть варіянта складають тілько перших 12 віршів, і то не цїлком, як побачимо.

Ритмичною обробкою пісні є поділ її на 9 строф, причім кожна має по два довгих (18—19 слогів) рядки, що римують між собою.

Великі довгі вірші, що римують ся один з одним, доволї видержаний ритм кожного вірша, цезури, що розбивають кожний вірш на 3 части майже однакової довгости (6+6+7 складів), при тім закінченнє другої третини часто суголосне з кінцем всеї строфи,—все те характерно для нашої пісні, розмір якої являєть ся таким робом типом українського народнього вірша.

Середня рима в таких рядках нашої пісні пояснює те, що при записях деяких варіянтів її останню треть рядка приймано за окремий вірш. Але від сього начеб то відміняв ся і внїшнїй вигляд такого варіянта...

Медвинський варіянт з досї записаних є одним з самих довгих і укупі з тим з самих повних що до важнїйшої ча-

---

[1]) П. Ів. Д—ий (1825—1909), батько автора статї, до того як пішов на военну службу в 1847 р., жив в с. Медвинї (Канівського повіту), а потім уже не вертав ся на батьківщину.

сти тексту, який дійшов до нас, але, очевидно, він є й одним з найпізнійших зразків народньої творчости в сій галузи.

Розміщеннє в сім варіянті окремих віршів і строф таке ж в загальнім виді, як і в других варіянтах, але з неминучим розривом попереднього тексту і іноді з нарушеннєм порядку віршів.

Сей варіянт містить в собі майже цілком четвертий, пятнадцятий (в важнійшій части), шістнадцятий і особливо семий варіянти з тих, що найблизче підходять до нього.

Основний зміст пісні лежить в меньшій части тексту нашого варіянта (кінець 1-го вірша по 4-ий, 6, 8, 10 і початок 15-го); сю частину знаходимо також і в 4—7, 10, 12 і 14 драгомановських варіянтах.

Решта віршів медвинського варіянта—се додатки, не рідко з натяками на події, як вже ранійш примічено, пізнійшого часу, анїж ті, що дали зпочатку мотив пісням сього циклю.

Відновити ж первісний текст, що так довго до записи передавав ся устно і відповідно підлягав відмінам і напластованням,—розуміеть ся, нема надії. Тілько іноді, як, напр., в данім варіянті, після марудної роботи очищення скелету пісні, можна виснити окремі части структури і виділити основні елементи тексту від додаткових.

Найбільш улюблений текст, який лежить в основі вже записаних, в наведенім варіянті складаеть ся з трьох коротеньких частей. Сї части віддїлені одна від одної віршами і навіть строфами не одночасового походження, які повстали і через конструктивні потреби і через додаваннє пізнійших мотивів.

Перша частина в медвинськім варіянті се вступ і невеличкий діяльоґ між нещасним сїромахою і його найблизчим начальником (з кінця 1-го вірша по 4-й). Центральну частину складають 2 уривки, роздїлені вставкою (9-й вірш) з епічним образом ворона, який летить здалека і крякає на біду; перший з сих уривків (вірші 6 і 8-й) малює неприглядну картину канальної роботи, а другий—важкий і пригнїчений настрій бідолахи (вірш 10-й). В закінченні основного тексту сеї пісні (вірш 15-й), всякій без сумнїву маємо пізнїйші вставки власних імен, знаходимо привитаннє. Привитаннє се, судячи по змісту других варіянтів, має характер тужливо іронїчного бажання здоровля тогочасному, очевидно, представнику царського

дому. Вірш з сим привитаннєм сполучено чисто механїчно і з попереднїми чотирьма віршами (особливо з 13—14-ми) і з дальшим закінченнєм всеї пісні. І взагалї друга половина (вірші 13—18, але без зазначеної части 15-го вірша) в сїм варіянтї і змістом і тоном не нагадує початку.

Сї части тексту, признаного за основний, зустрічають ся майже у всїх варіянтах, виключаючи двох або трьох для деяких віршів, трьох—чотирьох для других, між тим як для вірша з іменем царської особи не має місця вже в 4-ьох—5-ти варіянтах.

Порівнюючи по рядкам медвинський варіянт з попереднїми друкованими [1]), маємо змогу визначити слова і вирази, які зустрічають ся майже скрізь і які входили очевидно в склад попереднього тексту даної історичної пісні. Вони малюють таку картину. Зацвіла (бо наближуєть ся осїнь) ожина. Почуваєть ся потреба переміни (після виснажуючої роботи). Канаву доводить ся копати з лопатою в руках і кайданами (фіґурна вказівка на змушений характер роботи) на ногах. Сидючи над канавою бідолаха жалібно плаче. На закінченнє—бажаннє здоровля особі царського походження.

Такий незначний скелет пісні, що протягом довгого часу по своїм повстанні зазнавала численних змін, то гублячи місця, не досить характерні для народа, то приймаючи додатки ріжних напластовань. Сї додатки поясняють ся, певно, бажаннєм вставити ріжні вирази (порівн. вірші 5, 9, 11—12) або спробою звязати розірвані чи просто урвані через ту чи иньшу причину місця тексту (вірші 13—14, особливо 16—18). Се все—мотиви, як вказано вище, конструкційного характера; особливо се треба зазначити що до другої половини медвинського варіянта. Нарештї вставки окремих слів із згадуваннєм яких небудь спеціяльних подій, термини,

---

[1]) Маємо, власне, тільки варіянти в драгомановськім збірнику, бо записаний у Грінченка (стор. 595 і 6, з ріжним читаннєм Б.)—тотожний пятому драгомановському, а передрукований в девятім випуску „Пісень“ Киреєвського (стор. 358 — 60) максимовичовий варіянт є і у Драгоманова (ст. 76 — 7). Наведені в збірнику Новицького три пісні (стор. 68—9), значно, треба зауважити, обмосковщені, являють ся, здаєть ся, репродукцією салдацьких пісень московського походження.

особливо назви ґеоґрафічні (напр., в 1-м вірші) або власні імена (в 15-ім вірші) безперечно можуть тут, як і в других варіянтах, указувати і на час зложення того чи иньшого віршу в тексті пісні даного циклю. Напр., згадуваннє про р. Синюху, себто про збудованнє на ній в 1743—4 р. укріплень вказує на царюваннє Анни чи Єлисавети. Привитаннє „сударині Катерині", у звязку із змістом попереднїх і дальших віршів, указує, що спайка—правда, нещаслива,—у пісні в сїм місцї стала ся вже в другій половині 18 віку. Нарештї, імя Павла Петровича (в других варіянтах—„царя Павла", „царя Петровича" и т. д.) або „царя Костянтина" ще більше наближує остаточне зложеннє сього варіянта до нашого часу.

У вставцї в текст слів „царя Костянтина", які трохи бентежили ту особу, що урятувала медвинський варіянт, можно бачити скорше всього бажаннє одержати в сїй части строки алїтерацію або внутрішню риму до кінцевої части всього вірша („судариню Катерину"). Але не можна не попробувати зазначити тут і вплив на народну уяву подій коло Білої Церкви і Василькова, себто в тій части Київщини, де записано майже всї варіянти пісні з іменем „царя Костянтина" [1]). Сї події звязані були на півднї Росії з 14 грудня 1825 р. і стали ся в кінцї грудня сього ж року і на початку січня слїдуючого 1826 р., [2]) себто всього лїт за пят-

---

[1]) Порівн. у Драгоманова варіянти 3, 4, 6, 7, 10, 11, 12, 16, а також 1-й, записаний, правда, в Акерманськім повітї Бесарабської ґубернії, куди, здаєть ся, пісню занесено або заробітчанами, що ходили в Бесарабію, або салдатами миколаєвської 2-ої армії (пригадай Тулчин). Треба згадати також про чутки, правда, з недавнього від нас часу, про „царя Костянтина" ще за часи введення „уставних грамот". Під сим „царем", очевидно, розумієть ся великий князь Константин Миколаєвич (див. статю Градовського „На пути къ свободѣ" в ґазетї „Кіевская Мысль" за 1911 р., № 61).

[2]) Порівн. у Шільдера („Императоръ Николай I", стор. 365—6), проф. Іконнікова („Кіевъ 1654—1855 г.г.," ст. 146 з третьою приміткою), особливо ж в статї Іосифа Казиміра Руліковского „Rokosz pułku Czernihowskiego (1825)" (київський польський журнал „Nasza Przyszłość". за 1908 р., czerwiec, стор. 207—36 і lipiec, стор. 341—82). Див. також в журналї „Русскій Архивъ": a) 1871, I, стор. 257—88, статя Шугурова „Бунтъ Черниговскаго полка" b) 1871, X, ст. 1717—28 статя „Изъ записокъ Гебеля" c) 1882, II, ст. 434—554, статя „Записки неизвѣстнаго (Горбачевскаго). Изъ Общества Соединенныхъ славянъ" d) 1902, VI, ст. 270—302, статя Шугурова„ О бунтѣ Черниговскаго полка") і т. д.

надцять—двадцять до часу, коли чув пісню з сими словами той, хто урятував варіянт.

Висновки ж на підставі иньших спеціяльних термінів, що випадково трапляють ся в тім чи иньшим варіянті, могли б, розумієть ся, бути ризиковними. Сюди належать, напр., терміни: „Запорозці“ (звичайно охоплює не тілько січовиків, але і гетьманців, слобожан і навіть просте посполство), також „пана воєводи“ (іноді „пана комисаря“, „кошового“, „соцького“ і др.) і т. д. Але що, розумієть ся, можна признати за безперечне—се порівнючо пізній час утворення пісні в тім виді, який дає наш варіянт.

Такий зміст і склад поданого варіянту. Його можно віднести до пісень „про канальну роботу“, хоч його можна також взяти і за зразок пісні „про лінію“, а ще краще за одну з пісень досить богатого циклю про земляні роботи 18-го віку. Такі циклї істнували вповні, певне, самостійно, один від одного і в Українців і у Великоросів.

Багатий зміст, поетичність і зворушливість української народної пісні, яка до того заховала на щастє і мельодію, безсумнївні, не вважаючи на начеб то нештучність і простоту її; їй не можна відмовити в видержаности і благородстві тону. Пісня тягне до себе своєю силою, красою, образністю і драматизмом, що витїкає з її змісту.

При оцінюванні того чи иньшого історичного зявища, особливо віддїленого від нас довгим протягом часу, думки сучасників (напр., українських лїтописців 18 віку або автора „Історії Руссов“) можуть так само ріжнити ся від поглядів слїдуючих поколїнь [1]), як незгодні між собою в теперешній час, иноді різко вступаючи в конфлїкт один з одним, погляди прихильників з одного боку ідеї преклонення за яку не будь цїну перед ідеєю державности, а з другого—представників думки про право населення тої чи иньшої місцевости на самоопредїлїнне без зайвого зовні утиску.

Пушкин, напр., у відповідних клясичних місцях „Полтави“ і „Мідного Всадника“ або Случевський у своїх вір-

---

[1]) Порівн. напр. увагу у проф. Багалїя („Очерки“, ст. 330): „взглядъ (малороссіян 18 в.) отчасти объясняется слабымъ развитіемъ сознанія общегосударственнаго блага“.

шах „Петръ I на каналахъ“ дивлять ся на притяганнє народа до величезної роботи російського державобудування зовсїм инакше, анїж Шевченко, бо Шевченко виходив в своїм творчім натхненню з зовсїм иньшого кругу моральних і полїтичних ідей і тому инакше розцїнював гірку фактично ролю українського народу в виснажуючих примусових работах [1]). Зайва річ виясняти, хто з згаданих поетів близче і точнїйше що до дїйсности 18 віку передав душевний настрій народної маси. Проте слїд підкреслити, як здаєть ся, той епічний спокій даного зразку народної творчости, яким відріжняєть ся останнїй і від різкости лирника—кобзаря [2]) і від прокльонів Петрови I від роскольників [3]) або навіть від лайок, якими, наприклад, закінчуєть ся один з варіянтів (четвертий) відповідного великоросійського циклю [4]).

Ся стриманість тона в народнїй українській піснї, її сказати б коректність, як се видно з наведених порівнань, може бути пояснена перш за все як впливом часу, який все примиряє,—найкращого в сих випадках цензора, так і спокоєм, взагалї характерним для подібних зразків народної творчости. Але, розумієть ся, вказані прикмети наведених зразків народної української поезії мусять, як здаєть ся, в дїйсности походити від відповідних прикмет місцевого населення, його психольоґії і, так сказати, його фільософії...

Поданому варіянту пощастило не як иньшим ще і в тім, що можна було вчасно, хоч і не без значних трудно-

---

[1]) Наглядно з земляними роботами 18-го в. знайомить малюнок художника Моравова („Прорытіе Ладожскаго канала“), де на першім місцї намальовано типового Українця з тачкою землї; також див. малюнок Аткінсона („За земляными работами“), на якім, правда, змальовано Великороса при будові так званої лїнії. Див. книжку „Великая реформа“, Москва, вид. Ситїна, 1911 р. (т. I, стор. 54—5 і т. II, стор. 11).

[2]) Порівн. відповідні місця з віршів „Сон“ („Кобзарь, Спб., 2 вид., 1908 р., ст. 181—2), відповідна частина якого („Із города, із Глухова...“) нагадує початок драгомановського варіянту пісні про роботу на лїнії (Драгоманов, стор. 76, № II).

[3]) Див. Пипін „Исторія русской литературы“ (т. 3, глава XXX).

[4]) Див. „Пісні“ Киреєвського, вип. VIII, стор. 264, вірші 19—21.

щів з технїчного боку, записати чисто народню мельодію пісні [1]).

P. S. Вже коли сей начерк був написаний, авторови вдало ся познайомити ся ще з новим варіянтом пісні даного циклю [2]).

Ой по-над річкою, по-над Синюхою
ожина зродила.
Ой ведуть парня (sic), ведуть у неволю
чай (sic) на віки загине!
Ой летить ворон та із чужих сторон,
тай летячи дай кряче.
Ой сидить бурлака, сидить у неволї
тай й жалібнесенько плаче.
Ой набили йому на ноги кайдани,
дали в руки лопату.
Ой сидить бурлака та під коновоем (sic)
та й жалібнесенько плаче.
„Ой не можу встати, панове молодцї,
переміну давати.
Ой просїть собі ой да воєводу
да за велику плату!
Ой поздоров, Боже, царя Костянтина,
судариню Катерину!
Ой либонь же я, панове молодцї,
та в Сібірі не загину!“

Сей варіянт, записаний в Уманю як уривок „уманської“ пісні з історичним змістом, співаєть ся мабуть і досї в місцях, близьких від Уманю із згаданою в пісні р. Синюхою. Уманський варіянт—один з найбільш попсованих. Крім великорусизмів, текст сильно зіпсований, іноді навіть до повної втрати по-

---

[1]) Мотив пісні записано з голосу панею А. С. Розенбаум—Котович; вона ж подїлила рітмично і додала акомпанїмент. Можливі похибки в поданій музичній передачі пісні поясняють ся дефектами голоса і слуху у дуже старого дїдуся, від якого одержано і текст варіянту і мельодію до нього.

[2]) Записано П. Р. Тимошком в Уманю 1889 р. від Кор. Кон. Пелеховича під назвою „Уманська пісня“.

переднього змислу пісні. „Над канавою“ перевернуло ся тут в „під коновоєм“; бурлака, немов начальство, не може „встати... переміну давати“ і пропонує: „просіть собі... воєводу (sic) за велику плату“ і т. д. Крім першого, третього і останнього цілих віршів та закінчення в семому і перед останньому („переміну давати“ і „судариню Катерину“), окремі вирази в сїй „уманській“ пісні більш—меньш значно відріжняють ся від тих, що зустрічають ся в краще захованих варіянтах. Що до пізнїйших змін в уманськім варіянтї, то, опріч згаданого вже пізнїйшого забутя про роботи над „канавою“, треба зазначити, що колиб не власні імена з ріжних часів (Синюха, Костянтин, Катерина), то варіянт через його мотив можна було б зарахувати до катеґорії пісень гайдамацьких або навіть рекруцьких.

Largo

Ой по-над річ-ко - - - - - - - - - - ю по-над Си-ню-хо -

- ю та за-цві - - - - - - - - - - ла о-жи - - - - на. Ой да -

- - - вай, бать-ку, да - - вай пе - - ре - мі - - - - ну,

бо ми мар-но за - - - - ги - - - нем.

Церковна справа на Запоріжі в XVIII ст.

Подав **Ор. Левицький.**

В XVII ст. церковна справа у Запорозців складалась дуже просто. Була у них в Січи церква і був монастир на р. Самарі, де вони й задовольняли свої релїґійні потреби. В Січовій церкві завжди служили чернці, яких що року, на переміну, присилано було з Київського Межигірського монастира; звідси ж присилались і настоятелї та старша братія в Самарський монастир. Через се власне Запоріже і вважалось за „парахвію“ Межигірського монастира. Такі давні відносини Запорозького Війска до сього монастира були навіть стверджені в 1683 р. формальним актом, в якому Запорожцї „на потомние часы и лѣта подтвердили писаніемъ войсковымъ, щоб тепер и завше з монастира общежителного Межигорского Киевского, а не зъ иншои якои обители святои, священници присланны и служили Божіѣ службы в церквѣ св. нашей Запорожской и всѣ духовныи правила, до спасенія Войску належачіи, отправовали и духовными отцами товариству были, жебы парафія наша Запорожска въ держаніи ихъ была“ [1]). Між иньшими причинами такої особливої прихильности Запорозців до Межигірського монастира, може, найголовнїйшою була та, що сей монастир був ставропігією, себ то не підлягав владї місцевого митрополїта, а залежав від патріярха—давнїйше Константинопольского, а з 1686 року—Московського; а се мало для Запорозців ту вигоду, що позбавляло Київського митрополїта права так чи инак втручати ся в їх військові порядки й справи. Така незалежність дратувала де-кого з Київських владик, і

---

[1]) А. Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, 1885, I, 128.

в 1686 р. митрополїт Гедеон князь Четвертинський, понадїявшись, мабуть, на поміч свого свата, гетьмана Самойловича, завзятого ворога Низових лицарів, задумав був усиловне прилучити Запоріже до своєї єпархії, але Запорозцї завзято сьому спротивились. „Наша церква, межь кочовиськами Агарянскими зостаючая“, протестували вони, „не подлежитъ власти митрополити Киевского, бо не въ Малороссійскомъ найдуется горизонтѣ, але за границею, въ поляхъ Татарскихъ“, і як до неї „прежде бывшіе святои памяти митрополиты не интересовалися, такъ и теперъ не належитъ кнежати митрополитѣ Киевскому въ неналежное втручатися. Не будетъ церковь Божія и наша отлучена от монастира общежителного Межигорского, поки въ Днѣпрѣ воды и нашего Войска Запорожского будетъ!“ [1]) Запорозцї, разом з Межигірськими чернцями, жалїлись з поводу сього втручання Московському патріярхови, і той грамотою 5 марта 1688 р. навіки ствердив давнїй порядок, щоб церква Сїчова зоставалась виключно в завідуванню Межигірського монастира і від його одного Військо Запорозьке відбирало потрібних йому духовних осіб, а Київські митрополїти в тім „отнюдь никакова воспротивословія, помѣшательства и вступленія да не творятъ и ни въ чесомъ же ихъ вѣдаютъ и мѣста онаго вовѣкъ себѣ да не пристяживаютъ [2])“.

Значить, взагалї можна сказати, що Запоріже до зруйнування Сїчи в 1709 р. і переходу під протекцію Кримського хана, в своїх церковних справах тільки номінально підлягало присуду далекого патріярха, а в самій речи було цїлком автономне, бо й ті духовнї, яких присилано було на Запоріже з Межигірського монастира, зоставались тут до ласки військової старшини і по її волї кожного часу змінялись иньшими.

Коли в 1734 р. Запорозцї знову вернулись у свою землю і стали будувати новий кіш і церкву, то вони, раді-нераді, мусили звернутись до Київського митрополїта за „благословенієм“, бо по церковному правилу при будуваннї церкви не можна ж обійтись без архієрейського благословення. Почули про се Межигірські чернцї і дуже стрівожились: невже

---

[1]) Ibidem, l. 128—129.

[2]) Ibidem, приложенія № 4.

ж, гададось їм, славне Низове Військо не схоче „ведлугъ давняго обыкновенія вспять ихъ за духовних собѣ настоятелей приняти?“ Тодїшній кошовий Іван Малашевич негайно заспокоїв їх листом (24 студня, 1734 р.), в якому радив, аби „Межигорскіе законники изволили в надѣи пребивати, же мы ихъ не чуждаемся и благоволимо за настоятелей духовних собѣ приняти, токмо намъ до весны (нехай) почекают, заким на семъ нашомъ нинѣшнемъ новопоселеніи кошемъ утвердимся“ [1]). І справдї, збудувавши Сїчову церкву і реставрувавши Самарський монастир, Запорозцї по давньому звичаю запросили іеромонахів, уставщиків і иньший духовний чин з Межигірського монастира і знову залїчили себе в його „парахвію“.

Але надалї Запорозцї не могли вже обходитись одними чернечими послугами в релїґійних потребах. Зараз же почалось заселеннє запорозських степів оселою хлїборобською людністю, яка охоче йшла сюди з Гетьманщини, з Слобідської України, а особливо з Правобережної України, тїкаючи від панщини. Сьому заселенню диких степів почасти сприяло й російське правительство, але йому не противилось і Запорізьке Військо, коли такі прочане осажувались на його „вільностях“ (землях). Само сїчове товариство кидало поволї давнї бурлацькі звичаї і, селячись по зимовниках, заводило сїмї, осажувало хутори й приймалось за хлїборобське господарство. Так за короткий час (до половини XVIII ст.) в північній частинї „вільностей Запорожських“, в Самарській та Кодацькій паланках, разом зявилось багато слобід, сел і хуторів, в яких жили жонаті козаки, а ще більш захоже поспільство, так зване „підданство Війська Запорозького“, і сей колонїзаційний рух прискоряв ся з кождим роком. Щоб задовольнити релїґійнї потреби такої оселої людности, спершу будувались по хуторах та зимовниках невеликі каплицї, в яких Самарські чернцї инколи служили відправу церковну і навіть вінчали молодих і хрестили дїтей [2]),

[1]) Ibidem, I, 131.

[2]) В тих слободах, що осажувались по над р. Оріллю, власне проти сотенного міста Полтавського полку Нехворощі, таку саму послугу новопоселенцям чинили чернцї Нехворощанського монастира. Д. Еварницкій, Источники для исторіи Запорожскихъ козаковъ, 1903, I, 1988.

але згодом сього вже було замало і треба було будувати справжні церкви і заводити при них постійне світське духовенство. Тут уже не можна було обійтись без архієрейської помочи, і запорозська старшина, рада-нерада, мусила звертатись в таких потребах до Київського митрополіта і тим признавати над Військом його архипастирську зверхність. Правду сказати, тодїшний митрополїт Рафаїл Заборовський, як і його наступники Тимофій Щербацький та Арсеній Могилянський, нічим не давались в знаки Запорозцям і не втручались в їх військові справи; вони охоче присилали „благословенні грамоти“ на будуваннє церков і навіть настановляли до них священиками тільки тих осіб, яких „презентувала“ їм запорозська старшина; а проте вільним лицарям не подобалась і така легка форма залежности, а хотїлось їм бути, як ранїйше, цїлком автономними в церковних справах, і користуючись слушною нагодою, коли до них завітав один подорожний архієрей, вони задумали затримати його у себе і завести в Сїчи власну архієрейську катедру.

Ся цїкава справа скоїлась так. Якийсь Анатолїй Мелесь, посполитий з під Золотоноші, де й тепер єсть хутір Мелесів, замолоду мандрував по різних українських, волоських і афонських монастирах, згодом постриг ся й сам в чернцї, в 1751 р. уже архимандритом прибув до Росії, три роки збирав тут милостину для афонських монастирів і, повернувшись до Константинополя, висвячений був на архієрея Мелетинського. Прочувши затим, що російське правительство закликає на запорозські землї Сербів та инших славян, він в 1757 р. знову прибув до Петербурга уже як представник турецьких славян, що хотїли либонь переселитись до Росії. Його там ласкаво прийняли і через рік відпустили назад; але йому не хотїлось виїздити з Росії, і вештаючись якийсь час в Слобідській Українї, він завітав у Сїч. Тут його привітали, як дорогого гостя, справили йому архієрейську ризницю і запрохали служити в Сїчовій церкві. Через якийсь час владика Анатолїй так припав до вподоби Запорозцям, що вони притьмом стали його упрошувати, щоб він назавжди лишив ся в Сїчи й порядкував у них духовними справами. Анатолїй, як видно, на се згодив ся і став посвящати попів та діяконів до запорозьких церков і на службах перестав поминати Київського митрополїта. Як дійшла про се

звістка до Київа, то перш усього вона стрівожила чернців Межигірських, бо їм боязно стало, що таким робом вони втеряють свою запорожську „парафію“. Вкупі з митрополітом вони зараз же донесли синоду про те, що діеть ся в Січи. Синод послав наказ гетьманови Розумовському відобрати у Анатолія архієрейську ризницю і вислати його за кордон; але Запорозці не послухались гетьмана і послали до сената „придставленіе“, в якому виставили якісь „важні причини“ [1]) до удержування в себе Анатолія, і сенат указом 22 сентября 1759 р. в Київську губ. канцелярію приказав: „вышедшаго изъ Афонской горы Мелитинскаго епископа Анатолія для нѣкоторыхъ обстоятельствъ оставить до времяни въ Запорожской Сѣчѣ“. Тоді синод вдруге „представив“ сенатови, що Анатолій, „будучи уже за непотребные свои поступки от всеросійской церкви отрѣшенъ, дерзнулъ крайнимъ безстрашіемъ самовольно въ Запор. Сѣчѣ отправлять яко мѣстный и епархіальный архіерей церковнобожественное архіерейское священнослуженіе со исключеніемъ имяни настоящаго по тому мѣсту архіерея Арсенія, митрополита Кіевскаго, за что паче себе подвергъ крайней винѣ и болѣе здесь всеросійскою церковію терпимъ быть не можетъ, и дабы онъ, Анатолій, у Запорожцевъ, яко людей простосердечныхъ, каковыхъ либо новостей причинить не могъ“, треба його „сыскавъ и отобравъ имѣющееся при немъ все архіерейское, во оной Сѣчѣ здѣланное непринадлежащимъ къ тому приборомъ облаченіе, выпроводить заграницу и впредь ево не пропускать“. Але тут негадано заступилась за Анатолія колеґія чужоземних справ; вона „представила, что, по обстоятельству онаго Анатолія дѣлъ, до времяни надобно ему еще остатца въ Сѣчи, токмо надлежитъ ему служеніе архіерейское запретить и облаченіе у него отобрать, какъ то и отъ синода разсуждено“. Цариця вважила „представленіе“ колеґії і указом гетьману Розумовському (27 окт. 1759 р.) наказала: „помянутаго Анатолія, пока обстоятельства перемѣнятца, изъ Запорожской Сѣчи не отлучать и нѣсколько времяни тамо ему побыть, а что касается до запрещенія ему служить архіерейско и отобранія у него архіерейскаго облаченія, о томъ св. синоду учинить и кого надле-

[1]) Які власне—досї не відомо.

житъ указами опредѣлить по своему разсужденію". Поки йшла вся ота переписка, Анатолїй спокійно собі пробував у Січи, поводячись мов справжнїй запорозький архієрей і зовсїм не дбаючи про те, що синод заборонив йому служити службу Божу. Даремно й Київський митрополїт Арсеній Могилянський посилав кошовому з товариством „увѣщательну грамоту" (26 січня, 1760 р.), щоб вони прогнали Анатолїя. Нарештї вийшов з синоду новий указ (31 січня, 1760 р.): „взять Анатолія въ Кіевъ подъ стражу", але немає знаку, щоб сей указ було виконано. Здаєть ся, Анатолїй, прочувши про його, сам покинув Січ, де його зичливо шанували і так щиро за ним жалкували [1]).

Так звелись нї на що надїї Запорозцїв мати власного архієрея. Замість того вони відобрали в царськім указї добру нагану за те, що „они ево, Анатолія, без дозволенія не токмо св. синода, но и епархіальнаго своего архіерея, къ себѣ принять дерзнули и служить ему дозволили", а надалї їм „найкрѣпчайше повелѣвалось", щоб нїяких духовних осіб, „кромѣ указно опредѣленныхъ отъ епархіальнаго своего архіерея, отнюдь не принимали и не держали и безъ дозволенія его никого къ священнослуженію допускать отнюдь не дерзали" [2]). А в сьому вони бували трохи винні, бо часом приймали в свої села й таких священиків, які висвячувались у волоських, або в унїятських архієреїв і не були усиновлені Київським митрополїтом.

Тепер і митрополїт постеріг, що не можна без ближчого дозору лишати Запоріжэ, і настановив там свого „намістника", а при ньому так зване „духовное намѣстніи Запорожской правленіе" [3]). Воно звалось Старо-Кодацьким, хоч дїйсно

---

[1]) Д. Еварницький, Сборникъ матеріаловъ для исторіи Запор. козаковъ, XXII. Иого Исторія Зап. козаковъ, I, 397—398. Митроп. Евгеній, Описаніе Кіево-Софійскаго Собора, 228—230. Скальковський, Исторія Новой Сѣчи, 1885, I, 144—145. Взагалї можна висловити жаль, що через недостачу матеріялів неможна ще як слїд з'яснити сю цїкаву справу з пробуваннєм Анатолїя в Січи, а власне—за для чого сенат і колеґія чужозем. справ затримували його там, не дбаючи на заходи синода як-мога швидче протурити його звідтиль.

[2]) Еварницкій, Исторія Зап. казаковъ, I, 397.

[3]) В XVIII ст. архієреї правили єпархіями через протопопів або намістників (простих священиків); при тих і других були „духовні

містилось в с. Самарчику, що тепер Новомосковськ. Йому були „подвідомі“ всї церкви й парохіяльне духовенство на цїлому просторі „вольностей Війська Запорозького“, на його імя присилались укази київської консисторії, і нїяка місцева церковна справа, як от будуваннє нової церкви, вибір до неї священика і т. инше, не обходила його рук, тодї як ранїйше кошовий з старшиною безпосередно зносив ся з митрополїтом у всїх таких справах. Се вже значно обмежувало давню автономію запорозького Коша в справах церковних. А проте Кіш, до самого загину Сїчи, енерґійно боров ся за свої державні права як найвищої влади на теріторії Запоріжя, і властно вимагав, щоб кожний, хто жив на його землї, безперечно корив ся його владї, не апелюючи нї до якої иньшої. Так він поводив ся і в справах церковних, пильно доглядаючи, щоб і тут усе робилось за його волею й під його контролем. Парохіяне вільні були самі вибирати собі священика, як се дїялось тодї скрізь на Українї, але по виборах повинні були повідомити Кіш і прохати про згоду на їх вибір, і коли Кіш був згоден, то він давав вибраному так званий „презентальний лист“ до митрополїта, щоб висвятив „аколїта“ [1]). Парохіяне, приймаючи священика, звичайно вмовлялись з ним про ті доходи, які він мав побирати від них, а Кіш встановив нормальну таксу, почóму платити священикам за всякі треби, і сам „штрафував“ їх, коли вони вимагали більше [2]). В 1765 р. Самарчицькі парохіяне скаржились на своїх священиків, що вони беруть за вінчаннє по 3 рублї, тодї як по таксї встановлено платити від 40 коп. до одного рубля. Кіш обурив ся за таке „здирство“, через яке, на його думку, „простонравные народы могутъ сходитися (й без вінчання) и творити беззаконные бракосочетанія“, і ордером наказав Кодацькому полковникови погамувати Самарчицьких священиків, а коли вони не вгамують ся, то посилати молодих задля вінчання в Самар-

---

правленія“, які й порядкували поміж духовенством. На Запоріжі не було „протопопій“, а істнувала одна тільки Старо-Кодацька „намістнія“.

[1]) Аколїт (з грецького ἀκολουθος) так звали в XVIII ст. на Українї кандидата на священство.

[2]) Епископъ Ѳеодосій, Историческій обзоръ церкви, Екатеринославъ, 1876, 16.

ський монастир, як се робилось і давнїйше [1]). Так же властно Кіш поводив ся з духовенством, коли до його доходили скарги або нарікання на священиків за безмірне піяцтво, розпусту чи яке инше злочинство, або навіть недбайливість по службі; в таких випадках він не звертав ся нї до митрополїта, нї навіть до його намістника, а сам росправляв ся з винним: посилав по його військового довбиша з козаками і „штрафував“ його як сам знав; а коли хто з священиків насмілював ся чинити якісь „противности“ Війську, таких Кіш просто виганяв з парохій і забороняв їм жити на Запорозській землї [2]). Через те духовенство на Запоріжі завжди було в великій субординації у військової старшини і боялось її більш, нїж свого духовного начальства. Сучасний свідок, що бував тодї в Сїчи, князь Мишецький помічає, що духовні особи не мали нїякої ваги у козаків, „напротивъ того, сами войсковой старшинѣ повинны бывали и дѣлали все по повелѣнію ихъ [3])“. Сам митрополїчий намістник з „духовним правленієм“ більш годили старшинї, анїж далекій консисторії, і порядкуючи духовенством, нїчого не робили, не порадившись з Кошем; навіть митрополїту писали про всї справи так, як хотїв Кіш. Йменнє кошового поминалось по всїх церквах на кожній одправі, а коли він обїздив паланки, його в кожнім селї урочисто зустрічало все духовенство в ризах, з корогвами і з св. хрестом, а з башти в ту хвилю стріляли з гармат [4]). Консисторія не мала права посилати кошовому з товариством своїх указів, а коли траплялась якась потреба, то про неї писав митрополїт, і не указ, а „грамоту“, або ж приватний лист. Раз якось консисторія запитала Кіш, скільки на Запоріжі церков, духовенства і церковних доходів, і відобрала відповідь: церков „достаточное число имѣется“; духовенства буває „не равно“, раз більше, а в другий раз меньш; доходи ж залежать „від ласки військової [5])“.

---

[1]) Иого ж, Самарскій Пустынно-Никол. монастырь, Екатеринославъ, 1873, 117.

[2]) Доказ на се буде далї.

[3]) Исторія о казакахъ Запорожскихъ. Одесса, 1852, 45.

[4]) Скальковський, Исторія Новой Сѣчи, 1885, I, 151, III, 250.

[5]) Скальковський, Исторія Новой Сѣчи, I, 120. На жаль, автор не указує, коли власне се було.

Розумієть ся, митрополїтам було не до вподоби, що запорожцї легковажать їх ієрархічну зверхність, привлащають неналежні їм функції в церковних справах і поводять ся у себе з духовенством зарівно як і з иншими військовими підданцями; але вони найчастїйше пробачали їм се— раз через те, що добре знали їх звичайну завзятість, а подруге - не хотїли гостро ставити ся до них, може, й через те, що не вигодно було сваритись з ними. Запорозцї здавна вславились як горливі щедродателї на храми Божі та на инші спасені дїла; серед них завжди вештались трохи не сотнями чернцї—прохачі з України, з Великоросії, з Турції, з Афону, з Палестини і з инших православних країн. [1]) Дозволити, або нї, таким прохачам приходити на Запоріже залежало від ласки військової. Київські митрополїти, завжди потрібуючи великих коштів на реставрацію свого катедрального храму св. Софії та на инші церковні потреби, трохи не щороку звертали ся до кошового з проханнєм дозволити їх зборщикам спрошувати на Запоріжі милостину. [2]) Так само робили й настоятелї київських монастирів, що були разом з тим і членами консисторії. Натурально, що їм теж не з руки було сварити ся з Низовими лицарями.

Але трапляли ся часом і такі справи, в яких митрополїт з консисторією не могли легко погодитись з запорозьким Кошем і вели з ним довгі суперечки. Нам трапилось знайти одну таку справу в протоколах Київської консисторії за 1763 рік, і на нашу думку вона варта того, щоб її переказати детально, бо тут ведеть ся цїкава суперечка про прінціпіяльне питаннє, кому власне підсудне запорозьке духовенство за лихі вчинки, і чи має право Військо, не питаючись духовної зверхности, само декретувати таких злочинцїв на вигнаннє з парафії. Кіш стояв на тій засадї, що не митрополїт, а Військо, як державний володар своєї землї, приймає священика до парафії, значить воно має безперечне право й скинути його з парафії, коли він буде йому невгоден, а особливо коли священик насмілить ся

---

[1]) Ibid. I, 137.

[2]) Ibidem, Див. ще нашу статю „Переписка съ Запорожьемъ“ в XVIII кн. „Чтеній въ истор. общ. Нестора Лѣтописца“.

чинити „противности“ Війську і ставати проти його державних інтересів; консисторія ж, звичайно, стояла на протилежній, каноничній засаді, з якої, проте, мусила нарешті уступити.

На початку травня 1762-го року прибули до Київа „Вольностей Войска Запорожського“, з села Камянського[1]) іереї Демян та Власій і внесли до рук митрополїта Арсенїя скаргу такого змісту: „Утверждени они, іереи, грамотами бывшого митрополита Тимоѳея Щербацкого Запорожскихъ Волностей села Камянского, до церкви Рождества Богородицы, за половинныхъ настоятелей и при той церкви находились зъ 1751-го по 1761-й годъ, мѣсяцъ августъ, а того де мѣсяця августа от оной церкви Кошом Запорозскимъ совсѣмъ отлучени и к священнослуженію недопущаеми стали быть без всякои правилнои причины, по единому тому, что когда от оного Коша Запорозскаго запорозскіе жъ два козаки осуждени за чиненніе ими многіе обивателямъ тамошнимъ пакости к смертной и наглой казны и приведени в село Камянское, даби в том селѣ имъ казнь означенную дать, то они, іереи, по христіянской и іерейской своей должности, з согласіемъ всѣхъ почитай жителей Камянскихъ, онихъ козаковъ к принесенію ими истинного покаянія ко всевишнему Творцу от казни той у опредѣленнихъ к тому коммисіянтовъ отпросили. Хотя ж де они, іереи, и с ними намѣстникъ Кодацкій у Кошъ разовъ с три являлись и прилѣжно просили, чтоби ихъ, іереевъ, попрежнему к означенной приходской ихъ церквѣ допущено, яко безпричинно отдаленних, но от оного Коша имъ отказано в томъ ихъ прошенію и велѣно искать себѣ другой парохіи, з договоромъ при томъ, что-де „вы, попы, самовластци, нашъ судъ пересудили: мы де казнь наложили, а вы уволнили“ (к какому-де уволненію их, іереевъ, и власти нѣтъ, но единое о христіянской души, без покаянія от тѣла разлучающейся, сожалѣніе); наконецъ и е сказано ехать к его преосвященству и просити о томъ милости. И понеже де они, іереи, без той парохіи Камянской, яко въ селѣ Камянки осѣдлости имѣют, препитатися и снабдѣти себе з женами

[1]) І тепер се село істнує недалеко від Катеринослава, в гору по Днїпру.

и дѣтми крайне несостоятелни и не могуть, того ради его преосвященства просятъ написать к атаману кошовому с войсковою старшиною инстанціяльное писмо и тѣмъ умягчить ихъ сердце, на их, іереевъ, ярящоесь без причини, даби ихъ, іереевъ, попрежнему къ тому Камянскому приходу допущено било и от Коша Запорозского призрѣніе на их, іереевъ, происходило."

Митрополїт не дав нїякої ради Камянським попам, бо їх справа потрібувала докладного розяснення.

А через тиждень після сього прибув до митрополїта запорозький козак Панас Шелест і подав ось який лист від кошового Грицька Лантуха, що писав ся звичайно *Федоровичем:*

„Волностей Войска Запорозского Низового села Камянского священики Демянъ и Власъ за многіе от ихъ того села прихожанамъ и запорозскимъ козакамъ послѣдовавшіе непристойніе противности и соблазни и за поруки по ворахъ и воровскихъ передержателяхъ, недопусканіе старшинъ ко оштрафованію онихъ и неоднократно дѣланніе при штрафованіи старшинамъ нагрубленія и что они, іереи, по многихъ всего Коша прощеніяхъ, от того не воздерживались, по общему всего Коша соизволенію и опредѣленію прошлого 761-го года, мая 21-го, от парохіи отрѣшени и велѣно имъ якъ в томъ селѣ Камянскомъ, такъ и нигде Волностей Запорозскихъ в селахъ при парохіяхъ и жиллями не оставатись, а искати собѣ мѣста тамъ, где первѣе находились, или в другихъ мѣстахъ. На мѣсто же ихъ того села обиватели к тамошней церкви Рождества Пресвятыя Богородицы, по доброхотному ихъ желанію, избрали себѣ во священика здешнего запорозского козака честного, к той должности способного, Афанасія Шелеста, и просили о рукоположеніи его в священическій чинъ его, атамана с товариствомъ, к вашему преосвященству писанія. Хотя от другихъ приходовъ видѣнія (відомства) Запорозского священики очередно к объявленной церквѣ для священнослуженія и прочіихъ христіянскихъ требъ, по велѣнію Коша, опредѣляются, но той порохіи без священика быть нельзя, и въ подаяніи требъ христіянскихъ слѣдуетъ крайняя необходимость; для того симъ писаніемъ упрейме вашего преосвященства просимъ означеного козака Аѳанасія Шелеста в означеное

село Камянское к тамошней церквѣ на половинную часть парохіи во іерея архипастирски рукоположить".

Разом з сим листом Шелест привіз і од Старо-Кодацького „намістника" іерея Стефана таке „доношеніе": „Волностей Войска Запорозского, а вѣдомства намѣстніи Старо-Кодацькой, села Камянского, церкви Рождества Пр. Богородицы, священники Даміянъ и Власій, за многіе пред Войскомъ Запорозскимъ в Кошѣ преступленія, по общему всего Коша опредѣленію от парохіи оной Камянской отрѣшени и якъ в томъ селѣ, такъ и нигде в Волностяхъ Запорозскихъ имъ жиллями повелѣно вовся не находитись, о чемъ изъ оного Коша и вашему преосвященству объявить не проминено, и до онои церкви по избраніи полковникомъ Кодацкимъ и помянутой Камянской церкви парохіянъ для рукоположенія на священство козака запорозского, курѣня Конелевского, Афанасія Шелеста, в Новомъ-Кодакѣ оженившагося, писано в Кошъ Войска Запорозского с прошеніемъ о выдачѣ ему к вашему преосвященству писанія, которого онъ, Шелестъ, парохіялного писанія в себе точную копію для представленія к вашему преосвященству за справкою имѣетъ; и просилъ онъ же Шелестъ о выдачѣ к вашему преосвященству и от мене, намѣстника, подлежащаго в том писанія. А як, за неимѣніемъ в помянутомъ селѣ Камянскомъ настоящого ниединого священника, хотя з другихъ приходовъ вѣдомства моего, по повелѣнію Коша, для священнослуженія и преподаянія тѣмъ парохіянамъ требъ христіянскихъ священники поочередне опредѣляются, однакъ за неимѣніемъ поблизу оного села Камянского доволно священниковъ, з немалимъ затрудненіемъ тое исполняется, что, оставя тѣ опредѣленніи свяшенники свои парохіи, причитаютъ собѣ за обиду рады опущенія домашнихъ ихъ потребнихъ исправленій и в парохіялнихъ своихъ обрядахъ признаютъ себѣ за оскудѣніе за отлучками в помянутое село Камянское для священнослуженія и требъ преподаянія, и за недостаткомъ в тое опредѣленіе где взимать священниковъ, частимъ временемъ биваетъ и безъ священнослуженія означенная церковъ, и парохіяне тамошніи в требахъ ихъ безъ священниковъ поносятъ остановку; да и указного [1]) в ду-

[1]) Здаєть ся, мова йде про різні грошові збори, що йшли на митрополїта, як от *вінечні* (за вінчання) *столові, канцелярські* й инші.

ховное намѣстніи Старо-Кодацкой правленіе добропорядочно исправлять с той парохіи без настоящих священниковъ крайне нѣкому, за чимъ куда надлежитъ в отправленіи томъ указномъ в ономъ же правленіи часто остановка и помѣшателство происходитъ, и за неимѣніемъ долговременнимъ у тѣхъ парохіянъ свое приходского ниодного священника происходить можетъ в требахъ ихъ немалое затрудненіе. А показанній Афанасій Шелестъ в битность свою в Сѣчи Запорозской войсковой канцеляріи в канцелярскихъ дѣлахъ и в дяковскомъ в селахъ области Запорозской званіи былъ и честное и незазорное свое житіе в добропорядочномъ состояніи провождаетъ, и лѣта имѣетъ к священству правилніе, [1]) грамоти обучался толко руской, а в чтеніи и пѣніи церковномъ является онъ, по аппробаціи моей, умѣрителенъ, в указнихъ же присягахъ былъ, о чемъ в себе и атестатъ писменній имѣетъ, катахизисы изучается; в кандидати же къ нему никого другого не сискалось. При той же Камянской церквѣ, по исповѣдной того 762-го года книги, дворовъ 77 явилось, въ нихъ мужеска пола душъ 327, а женска 309; руги же тамо никакой иной не состоитъ, токмо на какихъ ему доходахъ в той парохіи бить священникомъ противо тамошнихъ обикновеній от парохіянъ тѣхъ Камянскихъ объявлено, имѣетъ доволствоватись". Нарештї намістник і від себе прохав митрополїта „до оной Рождества Богородицы церкве Камянскои показанного Аѳанасія Шелеста во іерея на половинную часть парохіи за настоятеля рукоположить и архипастирскою грамотою усыновить не оставить".

Як бачимо, Шелест справив усе, що по тодїшнїм звичаям вимагало ся від „аколїта": його вибрала громада і дала йому про се свій приговор; він був на іспитї у намістника і мав від нього „аппробаційний" лист; нарештї за ним причиняла ся запорозька старшина, без згоди якої митрополїт не властен був висвятити попа до парафії, яка знаходилась на теріторії Війська Запорозького. А проте Шелест даремно просидїв кілька тижнїв у Київі і не відобрав

---

[1]) Се б то 30 або й більш років, як тодї вимагалось від кандидатів на священство.

ніякої скутечної резолюції в своїй справі; нарештї в консисторії йому сказали, щоб він їхав додому, бо „до разсмотренія того дѣла и забору надлежащихъ справокъ“ його справа не буде вирішена.

Повернувшись до Січи, Шелест ревно скаржив ся перед кошовим і старшиною, що „хотя и отправленъ онъ былъ для рукоположенія к его преосвященству, точію бывшіе Камянскіе попы Даміянъ и Власій в промоціи [1]) ему во мѣсто ихъ во іерея учинили остановку, незносную волокиту и напрасній убитокъ.“ Се сильно обурило Кіш, і він наважив ся добре провчити перекірливих попів. Ось як самі вони скаржили ся про се навпослї, коли вже зовсїм програли свою справу: „Когда о нашемъ пріездѣ з Кіева без резолюціи дано знать у Кошъ, тогда от оного Коша того ж моменту прислано довбиша [2]) с приказомъ писменимъ до насъ, іереевъ, даби насъ до Коша съ имѣніемъ забравъ и при конвои провадилъ, почему мы, будучи весьма безпомощніи при таковой безчестной отправки до оного Коша, оставя единственно токмо своихъ женъ и дѣтей, со всѣмъ имуществомъ нашимъ были припроважени, где насъ в ономъ Кошѣ козаки, заковавъ в кандали, держали дотоль, покамисть мы в канцеляріи росписались, что болше тамо, в селѣ Камянскомъ, и нигде в Волностяхъ Запорожскихъ жилльомъ находитись не будемъ, ктому же чувствуя мы, іереи, от нихъ таковіе грозителніе рѣчи: „вы-де попи, нездешніе постриженци; под нами живете, да нас еще ездили в Кіевъ позивать! Смотрѣте жъ, какъ ми тое и вамъ здѣлаемъ, что злодѣямъ: будете-де ви на насъ у Бога просити суда“! И тогда намъ, іереямъ, через великое прошеніе наше, все имущество наше в себе удержавъ, ряски токмо старіе видали и с тимъ отправили в доми. И за приездомъ насъ, іереевъ, в доми свои прислано вслѣдъ за нами нарочного с приказомъ от Коша, даби ми, іереи, при нарочного глазахъ из домовъ своихъ виступили, а в тотъ же слѣдъ и осталное имущество наще и оселю

---

[1]) *Промоватись во іерея* (з лат. promovere) значило тодї добуватись священства.

[2]) Військовий довбиш звичайно посилав ся Кошем для приводу в Січ значних злочинцїв.

хоромную в Сѣчь розбирать начато". Се вже було чисто по запорозському: дощенту ворога викоренити, щоб і духом його не пахло.

Вирядивши геть непокірливих попів, Запорозці наважились довести таки до скутку роспочату справу з промоцією Шелеста. В липні того ж таки 1762-го року кошовий Грицько Лантух з товариством послав до митрополіта такий лист: „От 9-го апреля сего 762 го года к вашему преосвященству от насъ, кошового с товариствомъ, писменно взнесено, по какимъ обстоятелствамъ Волностей Войска Запорозского Низового, села Камянского священники Даміянъ и Уласъ от парохіи по общему всего Коша соизволенію и опредѣленію отрѣшени и велѣно имъ в томъ селѣ Камянскомъ и нигде Волностей Запорозскихъ в селахъ при парохіяхъ и жиллями не оставатись, а искать себѣ мѣста тамъ, где прежде находились, или в другихъ мѣстахъ, намѣсто же ихъ к церквѣ реченого села Камянского, по доброхотному того села обивателей желанію избранного в священники запорозского козака, к той должности способного, Афанасія Шелеста для рукоположенія при томъ нашемъ писмѣ отправили. Но онъ, являсь в Кошѣ іюня 11-го, представилъ, что онъ съ тѣмъ нашимъ писаніемъ отправливался к вашему преосвященству в Кіевъ и за явкою оное наше писаніе вашему преосвященству вручилъ, точію де по оному никакова о рукоположеніи его в священники опредѣленія от вашего преосвященства не послѣдовало по причинѣ, что означенніи отрѣшенніи священники Власій да Даміянъ, являсь к вашему преосвященству, представляли, якобы ихъ напрасно от парохіи отрѣшено по причинѣ едной той, что они за ворами ручились, и просили паки опредѣленія имъ парохіи по прежнему в селѣ Камянскомъ, а ему де Шелесту объявлено от консисторіи вашего преосвященства до разсмотренія того дѣла и забору подлежащихъ справокъ отъездить. Означенніи же отрѣшенніи священники, являсь в Кошѣ іюня 19-го, ничего от вашего преосвященства в засвидѣтелствованіе бытія ихъ у вашего пр-ства и о чемъ искателство ихъ было, ни писменно, ни словесно не явивъ, безвѣдома уехали. А яко тѣ отрѣшенніи от парохіи священники отдалени от парохіи не за представленную ими причину, что ручились за ворами, но, какъ и в прежде отправ-

ленномъ от нас к вашему пр-ству писмѣ изъяснено, за послѣдовавшіе от нихъ прихожанамъ и запорозскимъ козакамъ непристойніе противности и соблазни, за продерзостніе старшинамъ в дѣлахъ нагрубленія и вмѣшателства в оніе, въ томъ числѣ и за поруки по ворахъ и воровскихъ передержателяхъ и прочіе непотребніе и крайне сану ихъ неприличніе поступки, чрезъ якіе они не токмо отрѣшенія отъ парохіи, но и тяжчайшому штрафу найдуются достойними. Того ради, в согласіе первого в томъ от насъ къ вашему преосвященству отправленного писанія, просимъ означенного Шелеста в село Камянское к тамошней церквѣ на половинную часть парохіи архипастирски благословить во священника и незамедлително туда отпустить, яко по неимѣнію при той церквѣ настоящого священника не безъ нуждной надобности обстоитъ".

Аж тепер митрополїт з консисторією додумались, що на такі настирливі домагання Коша треба дати одповідь і положити справі якийсь рішенець. Розумієть ся, не могли вони бути байдужими до того, що цїле село більш року лишалось без душпастиря, але в даному разї ще більш обходило їх те, що Запорозцї так сміливо нехтують ієрархичні права і владу і самовольно проганяют з парахвій своїх попів. І от 13-го серпня того ж таки 1762-го року відбуло ся засїданнє консисторії, де „разсуждаемо было, что хотя представленіями своими атаманъ кошовій съ товариствомъ на Камянскихъ іереевъ Даміана и Власія показали причину отставленія ихъ отъ приходской церкви и парохіи такову, что якобы отъ ихъ, іереевъ, послѣдовали прихожанамъ и козакамъ запорозскимъ непристойніе противности и соблазни, продерзостніе старшинамъ въ дѣлахъ нагрубленія и вмѣшателства в оніе и поруки по ворахъ и воровскихъ передержателяхъ, но тѣ ихъ, іереевъ, противности, соблазни, нагрубленія старшинамъ, вмѣшателства и поруки по ворахъ и воровскихъ передержателяхъ когда имянно и из какихъ случаевъ послѣдовали, и на ихъ, іереевъ, о томъ от кого, когда и кому представляно-ль и какъ — писменно-ль, или словесно, и призивано-ль ихъ, іереевъ Даміана и Власія, по тому к отвѣтствію, и буди призивано, то что они в отвѣтахъ своихъ показали и винились ли, и чему имянно, а буди не винились, то слѣдовано-ль о томъ чрез кого, и по слѣд-

ствію-ль, или по другому чему, и по чему имянно на ихъ, іереевъ Даміяна и Власія, подозрителство, кое на ихъ атаманъ кошовій с товариствомъ показуютъ, оказалось, якоби от ихъ, іереевъ, послѣдовали непристойніе противности и соблазни, продерзостніе старшинамъ в дѣлахъ нагрубленія и вмѣшателства, и поруки по ворахъ и воровскихъ передержателяхъ, -- всего того в точность на ихъ, іереевъ Даміяна и Власія, в писаніяхъ атамана кошового с товариствомъ не значится; а без того ихъ, іереевъ Даміяна и Власія, подвергать таковому, коему атаманъ кошовій с товариствомъ подвергли сужденію и оштрафованію ихъ и от приходской церкви и парохіи отрѣшенію, а слѣдователно і оному козаку Афанасію Шелесту на половинную часть Камянской парохіи промоціи во священство дозволить не должно. Ктому же, и оное ихъ, іереевъ Даміяна и Власія, от приходской ихъ церкви и парохіи отрѣшеніе атаманомъ кошовимъ с товариствомъ учинено неподлежаще, но долженствовало било ему, атаману с товариствомъ, онихъ іереевъ, яко ему атаману с товариствомъ по духовенству никакимъ судом неподсуднихъ, собою самими не отрѣшая ихъ от церкви и парохіи хотя би за ними и вина такова, о коей представлено, оказалась, съ имяннимъ показаніемъ вини ихъ для поступленія съ ними по правиламъ святимъ и по указамъ отдать ихъ подъ судъ его преосвященству. Того ради мнѣніе предложено: велѣть намѣстнику Старо-Кодацкому іерею Стефану с правленіемъ и о томъ указъ ему послать, дабы онъ с правленіемъ, истребовавъ от Коша повѣренного для доказателства означеннимъ Камянскимъ іереямъ Даміяну и Власію о представленномъ на ихъ в вишеписаннихъ и прочихъ обстоятелствахъ, надлежащее, какъ указы Е. И. Величества повелѣваютъ, не маня никому, ниже на кого посягая, но изыскивая самой истины, произвелъ слѣдствіе, допрашивая при томъ свидѣтелей священного чина по священству, а мирскихъ при крестномъ цѣлованіи, по обикновенной свидѣтелской ротѣ, не пропуская же и дачи, кому слѣдоватиметъ, и очнихъ ставокъ, и оное слѣдствіе, учиня с оного виписку, а с виписки краткій и ясній екстрактъ, с приложеніемъ своего мнѣнія, прислалъ би в духовную Консисторію немедленно; до присилки же оного слѣдствія и разсмотренія и рѣшенія сего дѣла оному Аѳанасію Шелесту с промоціею

во священство в село Камянское поудержаться. О чемъ всемъ за извѣстіе от его преосвященства и атаману кошовому с товариствомъ отписать с требованіемъ, чтобъ впредь буди от находящогося в Волностяхъ Запорозскихъ духовенства какіе непорядки ни воспослѣдовали бы, за то бъ онъ, атаманъ с товариствомъ, самъ собою виновнихъ не штрафовалъ, но по порядку к его преосвященству с яснимъ чіей либо из духовного чина винности показаніемъ писалъ. Дабы же при приходской Камянской церквѣ въ священнослуженіи и преподаяніи христіянскихъ требъ прихожаномъ остановки и упущенія не послѣдовало, оному жъ Старо-Кодацкому намѣстнику с правленіемъ велѣть к той Камянской церквѣ для безостановочного в ней служенія и прихожаномъ требъ исправленія, по усмотрѣнію, священника, гдѣ онихъ по два и по три имѣется, опредѣлить."

Митрополїт ствердив се „мнѣніе" консисторії, і в жовтнї того ж року Старокодацькому намістникови посланий був указ, а кошовому з старшиною митрополїча грамота того самого змісту, як про се радила консисторія, при чому в грамотї до кошового було додано ще й таке „увѣщаніе": щоб „до разсмотрѣнія и рѣшенія того дѣла благоволено от Коша к бытію онимъ священникамъ Власію и Даміяну при той церквѣ не воспящать". На сей указ і грамоту довго не було одповіди з Запоріжя, мабуть, через те, що кошовий Грицько Лантух в осени того ж року їздив до Петербурга по військових справах, а на початку нового 1763-го року кошовим отаманом був вибраний Петро Калнишевський. Він негайно поновив справу про Камянську парафію.

Старо-Кодацький намістник, натурально, й не гадав про те слїдство, яке було наказане йому з Київа. Він більше дбав про те, щоб догодити в кожній справі Січовому начальству, бо воно було йому ближче й нужнїйше, нїж далека консисторія. Коли прогнані Камянські попи забігали до його за порадою в своїй справі, він їм твердив одно: „що козаки звелят, так і буде; я й сам опасуюсь, щоб і менї того не зробили, що вам". Так він зробив і з тим слїдством. Порадившись з новим кошовим, він по його указцї послав (18 лютого, 1763 р.) такий рапорт до консисторії: „Во исполненіе присланого ему указа онъ, намѣстникъ съ правленіемъ, изображенное в томъ указѣ о священникахъ села Камянского

Даміянѣ и Власіи слѣдствіе чинилъ бы, точію яко онихъ священниковъ в селѣ Камянскомъ не имѣется и где они, неизвѣстно, а обиватели тамошніе тожъ по разнимъ слободамъ с того села Камянского на жилля поросходились, учинить слѣдствія, какіе от них, священниковъ, худіе непорядки и Войску противніе поступки происходили ль, или нѣтъ, крайне невозможно. На мѣсто же онихъ священниковъ, пока кто отъ вашего преосвященства к той Камянской церквѣ опредѣленъ будетъ, онъ, намѣстникъ с правленіемъ, для безостановочного в той церквѣ священнослуженія и прихожаномъ требъ христіянскихъ преподаянія священника с. Романкова Іосифа, яко по близости жиючого, опредѣлилъ". Видима річ, що се була звичайна канцелярська відписка; принаймні, намістникови добре було відомо, де переховувались тоді прогнані священики, бо вони нишком зносились з ним, просячи його поради.

Новий кошовий Калнишевський „з войсковою старшиною, курѣнними атаманами и товариствомъ" теж послали до митрополїта лист, в якому докладно виясняли справу і доказували, що Кіш мав безперечне право прогнати Камянських попів, бо вони нехтували військову владу і навіть одверто виступали як вороги і зрадники Війська в його державних інтересах. „Оніе священники Власій и Даміянъ в село Камянское к тамошней церкви не рукополагались, но пришедъ въ Волности Войсковіи, будучи уже рукоположени прежде и не имѣя парохіи, просили Коша, чтобъ имъ в томъ селѣ жить при тамошней церквѣ дозволено, почему Кощъ с такимъ обовязателствомъ, чтобъ они жили и должность свою исправляли честно и добропорядочно, дозволилъ, на что, по прозьбѣ Коша, от кіевского архипастира и благословеніе имъ тамъ бить тогда послѣдовало. Оніе же священники, не храня своего сана, начали продолжать противніе не толко преданіямъ церковнимъ, но и Войску и народу поступки, провождая всегдашное пянство, за чимъ и священнослуженіе в урочніе праздники неединожди оставляемо било. С них же Даміянъ в прошломъ 759 году к неединождному блудодѣянію с тамошнею жителкою, прозиваемою Липовою, приличенъ билъ, и хотя онъ в Кошъ призиванъ и истязанъ и слѣдовало било его и другого оттоль по ихъ таковимъ непорядочнимъ и соблазнителнимъ поступкамъ на прежніе

ихъ мѣста вислать, но Кошъ, чая ихъ исправленія, с тѣмъ поудержался. Оніе же священники и после того не исправя себе, провождая прежніи пянства, в томъ же 759 году, в крайную Войску противность и огорченіе, будучи во внутренномъ войсковомъ владѣніи, забивъ показанніе к имъ от Войска благодѣянія, дерзнули, чтобъ ихъ съ ихъ приходами причислено к новопоселенному Слободскому полку, подать в крепость Св. Елизавети прошенія, по которимъ оттоль и представленія в сенатъ слѣдовали, и во отвращеніе такова к слободамъ внутреннихъ и кровію заслуженнихъ войсковихъ земель причисленія, тамъ онихъ священниковъ прошеніемъ наведенного, Кошъ Войска Запорожского немаліе труди понесъ. Сверхъ же того, когда Кошъ в прошломъ 761 году воровъ и розбойниковъ опредѣлилъ билъ наказать за ихъ многіе заграничніе и обивателямъ здешнимъ причиненніе воровства, для страху другимъ, в селѣ Камянскомъ, то оніе же священники, должности ихъ непристойнимъ образомъ здѣлавъ подущеніями от простолюдства немаліе бунти, обовязуя по тѣмъ ворамъ свои поруки, к тому не допустили и бившимъ тамъ войсковимъ старшинамъ много противнихъ чести нагрубленій чинили, чемъ тамошнего войска козакамъ, яко простому и пограничному народу, з великимъ трудомъ, по силѣ Высочайшихъ указовъ, от своеволства и бунтовъ удержанному, паки к тому немалій поводъ подали. Почему Кошъ Войска Запорожского, не стерпя такихъ огорченій, Кошу от нихъ, священниковъ, причиняемихъ, приговорилъ ихъ с того села и со всѣхъ Волностей войсковихъ, не принимая ихъ и впредъ к жиллю нигде в дачи войсковіе, на прежніе ихъ жилля, откол сюда поприходили, вислать, и вислани, и гдѣ тепер находятся, неизвѣстно. Слѣдствія же объ онихъ священниковъ непорядкахъ над више писанніе обясненія и знанія о нихъ персонально Кошемъ чинить не слѣдуетъ и нѣ с кимъ, ибо в томъ селѣ Камянскомъ обивателѣ почитай всѣ новіе, да и то мало, а поросходились на жилля по разнимъ слободамъ, и сискать их к слѣдствію крайне не можно". На прикінці свого листа кошовий і старшини поновляли проханнє до митрополїта негайно посвятити в іереї до Камянської парохії Аѳ. Шелеста „по его в тот чинъ годности и могуществу (здібности),

даби онъ над много уже понесенніе волокити и убитки в крайней обидѣ и разореніи остатся не моглъ".

Аж тепер митрополіт міг довідатись, за що власне січовики так суворо обійшлись з Камянськими попами. Провинність сих попів була не в тім, як вони сами признавались, що коли в Камянському вішали злочинців, то вони „по іерейській своїй должности, сожалѣя о христіянских душах, без покаянія од тіла розлучаючихся," причинились за нещасними і одпросили їх од шибениці. Се була річ звичайна на Запоріжі, як і по цілій Україні, що духовенство прохало уряд о милосердя над злочинцями, і такі прохання часто мали добрий скуток. Тепер з листу кошового вияснилось, що Камянські попи просто таки збунтували селян і усиловне не допустили покарати злочинців, осуджених Кошем по царському наказу [1]). Се вже одно було з їх боку таким лихим учинком, за який вони мусіли підлягати військовій карі. Але незадовго перед тим вони допустили ся ще гіршого злочину, який так болїзно „огорчив" військову старшину і за який вони й справді (як писав кошовий) „не толко отрѣшенію от парохіи, но и тяжчайшому штрафу найдовались достойними": се був лихий, лукавий їх підступ, коли вони зрадливо хотїли видертись зпід влади Запорозького Війська і передатись його ворогам, та ще й потягти за собою своїх парохіян. Треба ж знати, в яку лиху та небезпешну для Запорожців годину вони задумали сю зрадливу справу. В 1752 році одібрали у Запорозців величезний шматок степу, поселили там австрійських сербів, построїли кріпость св. Єлизавети (що тепер Єлизаветград) і завели так звану Ново-Сербію. Через рік одбатували ще більший шматок для так званої Славяно-Сербії, накликали туди з за Дунаю усяких приходнїв і завели з них такі ж гусарські пол-

---

[1]) В січні 1759 р. кошовому писали з Петербурга, що „господа сенаторы и ясновельм. гетман (Розумовський) немалий гнѣвъ на весь Кошъ имѣютъ за то, что де злодѣевъ грабителей шляховыхъ и другихъ пакостниковъ не искореняете, которые на степу и въ другихъ мѣстахъ обиды несносные причиняютъ, разбиваютъ, грабятъ, людей умерщвляютъ... и если все сіе не исправится, то отъ Е. И. Величества Войску Запорожскому высочайшій гнѣвъ и немилость послѣдуетъ". А. Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, т. II. 177-178.

ки, як і в Ново-Сербії. Трохи згодом зформували з ріжного захожого люду так званий Ново-Слобідський козачий полк і стали селити його слободами, почавши від околиці кріпости св. Єлизавети далї на схід і забираючи для тих слобід запорозькі землї. Розуміеть ся, се страшенно гнївило й ображало Запорозцїв, що в їх предковічнї „крівью заслужені“ землї вдирались непрохані гостї, відбирали старі їх займанщини і уходи, рибні та звірині лови, зганяли їх з старих, насижених зїмовників. Вони силкувались документами доходити свого права, раз-у-раз висилали до столицї депутатів, тратили на подарунки сенаторам та иньшим вельможам великі гроші — і все те йшло марно. Бачучи, що вже не сила їм здихатись непроханих гостей, Запорозцї дбали вже про те, щоб принаймнї раз на завжди відмежуватись від них, але й тут їм не щастило. Особливо допікали їм найближчі сусїди — гусари Ново-Слобідського полку, які самовільно відсовували свої межі все далї на схід, вдираючись в саму середину „вільностей Запорозького Війська“. В 1759 роцї виїздила для сього особлива комісія з представників обох сторін, між якими зараз же почалась палка суперечка, бо Ново-Слобідський полковник Адабаш, посилаючись на те, що його слобожане, уникаючи від гусарської служби, тїкають в сусїднї запорозькі села Романкове та Камянське, намагав ся провести границю так, щоб і ті села прилучити до його полку. Се неслушне намаганнє сильно дратувало Запорозцїв. І от у сей самий момент вони довідались, що Камянські попи Демян та Власій, „будучи во внутренномъ войсковомъ владѣніи, забыв показанніе к имъ от Войска благодѣянія, дерзнули подать в крѣпость св. Єлисавети прощенія, чтобъ ихъ с ихъ приходами причислено к новопоселенному Слободскому полку“, а Адабаш зараз же переслав ті „прошенія“ в сенат, що ось, мовляв, само „населеніе“ просить ся під його команду. Се справдї з боку Камянських попів був такий лихий, підступний, зрадливий учинок, що приходить ся тільки дивуватись, як то Запорозцї зараз же не віддячили їм за те по своєму звичаю, а пригадали сю провинність аж через два роки, коли попи зробили їм другу халепу, збунтувавши трохи не все село. Як не безсиле було вже тодї „славне“ колись-то Запорозьке Військо, але ж воно ще мало безперечне право карати власних зрадників, і коли

на сей раз обмежило кару тим, що тільки прогнало зрадливих попів з своєї землї, то се треба приписати, мабуть, особливій обережности тодїшнього кошового Грицька Лантуха, який взагалї дуже остерігав ся подавати ворогам Війська хоч малу зачіпку.

Але се все мало обходило митрополїчу консисторію. Їй таки було досадно, що Запорозцї самі скинули попів з парахвії, не питаючись вищої духовної влади; але консисторія зрозуміла, що тепер уже зайва річ сперечатись про се з Кошем, бо він все їдно від свого вже не відступить ся. На засїданнї 22-го лютого того ж таки 1763-го року консисторія [1]), знову обміркувавши всю справу, вирішила її так: „Хотя оніе іерей Власій и Даміянъ отрѣшени Кошемъ от парохіи без слѣдствія и прежде узнанія ихъ вины, почему указомъ консисторіи от 19-го сентября 762 года Старо-Кодацкому намѣстнику іерею Стефану велено было произвести таковое слѣдствіе“, але він рапортував, що, „оного слѣдствія производить нѣ с ким“, бо в тім селї обивателї трохи не всї порозходились по инших слободах, а кошовий з старшиною „представил, что оного слѣдствія производить и не слѣдуетъ“, бо Кошу персонально відомі всї лихі учинки Камянських попів, якими вони „оказали крайную Войску противность и нестерпимое огорченіе“; з чого консисторія вбачає, що „хотя бъ о том на нихъ, Власія и Даміяна, доносу и слѣдствіе произведено было и они по тому слѣдствію прави явились, то имъ Власію и Даміяну при той Камянской церквѣ за таковымъ на нихъ Войска Запорозского огорченіемъ мѣста имѣть не можно, но слѣдуетъ имъ иного искать мѣста. Да о такихъ случаяхъ и в книги „Кормчей“, на листу 751, напечатано, чтобъ таковогo, „иже поставленъ бывъ и посланъ дважди или трижди съ прещеніемъ и не пріятъ людми страны тоя, не возводити на престолъ удовствующія церкве“. Для того оному Аѳанасію Шелесту, отъ намѣстника Старо-Кодацкого да от атамана кошового с товариством презентуемому, требующіеся к произведенію во іерея должности проходити

---

[1]) До речи додамо, що в нїй на сей раз засїдали ось які члени: Золотоверхо-Михайлівський архимандрит Модест, Київо-Видубицький архимандрит Митрофан, катедральний намістник ігумен Іосиф і Київо-Подольский намістник іерей Іаков.

дозволить, и буде потомъ препятствія не окажется, представить его преосвященству его, Аѳ. Шелеста, к рукоположенію во іерея к оной Камянской церквѣ на половинную часть парохіи за настоятеля на мѣсто онихъ священниковъ Власія и Даміяна; онимъ же священникамъ Власію и Даміяну какъ и гдѣ потомъ быть, о томъ учинить Консисторіи разсмотреніе".

В квітні того ж року Шелест був висвячений на ієрея і веселий та радістний поїхав на свою парохію, а через тиждень прибули до Київа попередні Камянські попи Демян та Власій і гірко жалїлись митрополїтови, що ось уже йде третїй рік, як вони „напрасно козаками от парохій отдалени и имѣній своихъ лишились", а не маючи нїзвідкіль прибутків, „прийшли уже з женами своими и з дѣтми в таковое горестное состояніе, что не токмо одѣянія, но и повседневнаго питанія лишаются ежечасно". Вони розказали й про те, як ганебно поводились з ними Запорожцї, коли довідались, що вони їздили скаржитись до Київа, кували їх в кайдани, похвалялись повісити, як зрадників, пограбували усе їх добро, до грунту зруйнували їх домівки, а їх самих вигнали з своєї землї. Про те їм було відомо, що митрополїт писав кошовому, щоб їх не виганяли з парафії, поки не скінчить ся слїдство; то вони, „в неотдаленности будучи", ждали того слїдства, навіть нишком навідувались до Старо-Кодацького намістника, але він слїдства не робив, а їм радив коритись своїй гіркій долї, бо, мовляв, що козаки звелять, то так і буде. Тепер вони й сами бачат, що „уже имъ, іереямъ, в томъ селѣ Камянскомъ ни подъ какимъ видомъ быть неможно", і тілько просят митрополїта видати їм „проискніе грамоты", з якими вони могли б пошукати собі парафій в иньших місцях.

В консисторії їх спитали: чи правда, що про них писав кошовий з старшиною, нїби вони чинили прихожанам и запорозьким козакам „многіе непристойніе противности и соблазни", а нарештї, побунтувавши їх, силоміць не допустили карати злючинцїв? На те іереї одповіли так: „въ ономъ селѣ Камянскомъ чрез одинадцать лѣтъ жили мы честно и во всемъ добропорядочно и со всѣми прихожанами своими доброобходительно; прошлого же 761 года, когда от Коша Запорожского осужденно двохъ козаковъ за нѣкоторіе ихъ преступленія на смертную казнь и привезено в село Камян-

ское для учиненія с ними по ихъ приговору, то при томъ бывшіе того села обиватели многіе, в томъ числѣ и они, іереи, увидѣвъ истинное онихъ на смерть осужденнихъ покаяніе, убѣжденни были просить за онихъ козаковъ от Коша о отставленіи имъ той казни на покаяніе, на что и опредѣленніи от Коша комисіанти на ихъ, іереевъ, и народное прошеніе в томъ разѣ исклонились, и представливано о вишеписанномъ того села Камянского отъ всѣхъ обивателей прошеніе за оними в Кошъ, а на то резолюціею от Коша велено и паки онихъ осужденнихъ повѣшать, что и учинено".

Питали ще окремо ієрея Демяна: чи правда, либонь він „в прошломъ 759 годѣ к неединождному блудодѣянію с Камянскою жителкою, прозиваемою Липовою, приличенъ былъ, за что в Кошѣ за призивомъ истязиванъ"? Демян признав ся, що був такий неправдивий на його наклеп, але військова старшина, що розбирала сю справу, виправдила його, на доказ чого показав виданий 15 січня, 1759 року автентичний, за печатю, „приказъ" тодїшнього кошового Олексія Білицького до полковника і старшини Кодацької паланки такого змісту: „За произшедшой на Камянского священника Даміяна порокъ нѣкоторій, которой в самой вѣрности не доведенъ, повелѣваетъ онъ, отаманъ з войсковою старшиною, Кодацкому полковнику и старшинѣ полковой, писару и асаулу, до оного священника, яко до духовенства, не касатся, ибо де обо всемъ томъ у Кошѣ розсмотрено било, для чего всему тамошнему народу, а паче его парохіянамъ, тотъ приказъ обявить, чтобъ они его, Даміяна, за честного священника и духовника признавали по прежнему и на него никакого подзору не имѣли".

Про те ж, чим ієреї найдужче „огорчили" Військо— про їх зрадливі заходи видертись з під військової влади й приписати своє село до Ново-Слобідського полку консисторія зовсїм їх не роспитувала, мабуть через те, що й сама не вважала сей учинок за „непристойний ихъ должности",

Обміркувавши всю справу, консисторія нарештї прийшла до такого виводу: „По всему видно, что означенніи іереи Даміянъ и Власій от Коша Запорожского отрѣшени от прихода и в протчемъ изобѣждени единственно якоби за огорченіе ими того Коша тѣмъ, что они, іереи, осужденнихъ двохъ козаковъ от смертной казни у опредѣленнихъ

к той екзекуціи на покаяніе просили, и хотя за то отрѣшать ихъ отъ прихода и изобиждать самому Кошу отнюдь было не слѣдовало, но понеже они, іереи, находятся не в состояніи, чтобъ за свою обиду с онимъ Запорожскимъ Кошемъ гдѣ надлежитъ судомъ развѣдоватись, и для того единственно его преосвященства просятъ о выдачѣ имъ къ происканію вакансовихъ парохій грамотъ, к выдачѣ имъ таковихъ грамотъ никакого препятствія не предвидится. А что от Кошам на ихъ, іереевъ, представлено о нѣкоторихъ воспослѣдовавшихъ якоби от нихъ непорядкахъ и Кошу сопротивленіяхъ, имянно же какови тѣ непорядки и сопротивленія, не изяснено и доказивать имъ того Кошъ не похотѣлъ, за чимъ и узнать ихъ, іереевъ, винности нѣ по чему; а хотя на одного изъ нихъ, Даміяна, от Коша донесено. якоби онъ къ неединождному блудодѣянію приличенъ билъ, но онъ, іерей, во очищеніе от того порока представилъ писменное свидѣтелство при печати изъ Коша ему данное, чтобъ его, Даміяна, за честного священника и духовника признавали и никакого подзору не имѣли, зачимъ отъ того на него показуемого порока онъ, Даміянъ, по тому свидѣтельству освобождается. Того ради приложили мнѣніе: по вишеписанимъ обстоятельствамъ имъ, іереямъ Власію и Даміяну, просиміе ими для происканія парохій грамоты выдать".

На сьому „мнѣніи" митрополіт Арсеній положив резолюцію: „1763 года, мая 26. Быть по сему, и за грамоти ихъ проискніи и, когда сищуть мѣста, усиновителни, и отнюдъ ни за что отъ нихъ, іереевъ, по дѣлу сему даже до рѣшенія оного усиновленіемъ к другимъ церквамъ денегъ никакихъ не брать".

На тім і скінчила ся справа з Камянськими іереями, в якій так яскраво відбились тодїшнї запорозькі „обиклости". Як бачимо, вона скінчила ся повною перевагою Запоріжя, бо нарештї стало ся так, як хотїв Кіш, а не як мудрувала консисторія. В своїм останнїм декретї вона нїби виправдуєть ся, що поступилась своїм правом тільки через те, що іереї Демян та Власій „находятся не въ состояніи, чтобъ за свою обиду съ Запорожскимъ Кошемъ гдѣ надлежитъ судомъ развѣдоватись"; але, по правдї судячи, се ж був прямий

обовязок самої консисторії до кінця встоювати за безвинно скривджених ієреїв, і на се у неї вистачило б засобів. А проте, коли треба було догодити кошовому з товариствомъ, консисторія легко вишукала собі підпору навіть в церковному канонї, який одверто свідчив, що їх вимаганнє не було вже зовсїм безпідставним навіть з канонічного боку.

Нарештї може слїд пригадати, що саме під той час, коли кінчалась справа про Камянських ієреїв, Софійські чернцї цїлою юрбою виправлялись у Сїч за милостиною і везли кошовому листа і ікону від митрополїта, а на початку 1764-го року кошовий Петро Кальнишевский приїздив до Київа „и приниманъ у его преосвященства достойно [1])“.

---

[1]) „Переписка съ Запорожьемъ“ в XVIII кн. „Чтеній въ историч. Общ. Нестора Лѣтописца“.

ПАСХАЛЬНА ВІРША,

говорена нїби Запорозцями свому Гетьманови р. 1795, по рукопису Київо-Печерської Лаври.

Подав **М. Петров.**

Список сей містить в собі гідний уваги додаток про Юду Предателя, що проливає певне світло і на походженнє самої вірші. Року 1794 бувший вихованець Київської Академії Оп. Лобисевич прохав епископа Ґеоргія Кониського вислати йому для видання інтерлюдії до його траґікомедії „Воскресеннє мертвих“ 1746 року, писанної або самим Ґеорґієм Кониським, „або славним Танским, природженим стихотворцем, вульґарного стилю, стилю Плявтового... Я памятаю деякі вірші,—каже далї Лобисевич,—описаннє Великодня, втечу Сатани і Смертей, смерть Юди: чудові описи [1]). Але в інтерлюдїях до пєси Ґ. Кониського „Про воскресеннє мертвих“ нема нїчого подібного нї до описання Великодня, нї до втечі Сатани і Смерти, нї до смерти Юди [2]). А проте сї всї подробиці єсть в сїм списку пасхальної вірші, який подаємо; сю віршу, мабуть, і змішав Оп. Лобисевич з інтерлюдїями до пєси Ґ. Кониського „Воскресеннє мертвих“. Та й сам Лобисевич в листї до Ґ. Кониського має на увазї не сценїчну виставу подій, а тільки їх „описаннє“, яке знов таки відповідає описовому характерови даної вірші. В такім разї пасхальна вірша укладена або Ґ. Кониським або Танським, коло 1746 р., хоч, розумієть ся, могла бути потім повторена Запорозцями і перед своїм гетьманом. Подаємо тут список пасхальної вірші, з варіянтами, з відомого в друку зведеного тексту її.

---

[1]) „Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи“, отдѣленіе 2, т. I., ч. 1. Кіев, 1904 г. стр. 385 и сл. и ч. 2, стор. 431.

[2]) Вид. в „Древней и новой Россіи“, Ноябрь, 1878 г.

Вірша говоренная Гетману Запорожцами на свѣтлій Воскресенія Христова праздникъ 1795 года.

Христосъ воскресъ, Радъ міръ увесь, *Дождали* [дождавшись] Божіей ласки;
Теперъ усякъ Наѣвся всмакъ Свяченои паски;
Всѣ гуляютъ, *Зухваляютъ* [выхваляютъ] Воскресшаго Бога;
Уже тая, Що до рая, Протерта дорога;
Злыи духи, *Власне* (такъ) якъ мухи, Всѣ уже послизлы;
Загнавъ Исус В пекло *покусъ* (по усъ), Щобъ хрестянъ не гризлы;
И (А) смерть люта, Що намъ тута *Вельми* (дуже) докучала,
По болотамъ, Очеретамъ, Бѣжучи кричала;
Тамъ суцѣга Теперъ бѣга, Якъ шалена, з ляку;
Бо Бѣгъ *крестомъ* [съ Христомъ] Чорта съ хвостомъ Прогнавъ якъ собаку;
Сей чортъ темный, Князь пекельный, Зъ смертью *полизався* (полыгався)
Всѣхъ зажерты, Въ адъ заперты, Такъ *то измовлялся* (винъ умовлявся);
Воны тое Вкупѣ двое, Знюхавшисъ *шанцюетъ* (шанцюютъ).
Хоть старого, Хоть малого, *То тамъ зглабцюетъ* (всихъ туды лабцюютъ);
Була воля, Хоть и кроля У рай не пускаютъ
Хотя бъ (хоть бы) святыхъ, Воны и тыхъ У пекло таскаютъ;
На всѣхъ трактахъ, По (и) болотахъ Стражи (сторожа) стояли
Середь шляху Засѣдаху (утюряху), До пекла хватали (хапали);
Того *святцы* [отцы], Попы, ченцы Не минали шляху,
Филожопы [философы] крутопопы набыралисъ *жаху* (страху);

Пропавъ *сей* (вже) страхъ, Зарѣсъ той шляхъ Купьемъ да болотомъ,
Де той злій духъ, Глитавъ якъ мухъ, Ненаситнымъ ротомъ.
Теперъ скорый, Шляхъ просторый До рая протерли,
Безъ сторожей, Всѣ навстежей (Нема стражи, вси на встяжи) Ворота отъ перлы;
Уже велятъ Яблука рватъ Изъ райскаго древа,
Зъ якого *плоду* [плодъ] Не веливъ Бѣгъ пробу, А въкусила Ева.
Давно той ужъ Кричавъ недужъ, Що *скусивъ* (спокусивъ) Еву;
За *то болѣвъ* (ту болѣзнь), Що ажъ полѣзъ По *своему чреву* [райскому древу]
Выщитъ, охлявъ, Бо Бѣгъ *заклявъ* [проклявъ] лазыти на чревѣ
За его грѣхъ, Що вѣнъ на смѣхъ *Такъ* [та] набрѣхавъ Евѣ.
Бѣдна Ева Одну з древа Вырвала кисличку,
Збула [збулась] ласки, Треба прясти На гребенѣ мичку.
За нею жъ тамъ бѣдный Адамъ, *Щобъ кажуть пронудывъ* [Щось, кажуть, принудивсь),
Землю *копать* [оравъ], Цѣпомъ *махать* [махавъ] Бѣгъ з раю пропудивъ;
За одну иду Ева бѣду Заслужила сою:
Нечесть [честь] Адаму, Ажъ за браму выбили у шію;
Глупа [дурна] жена Сама вона Яблоки трощила;
За одинъ плодъ Увесь народъ *У пекло застрочила* [въ пекли потопила]
Бѣгъ милостивъ, Еву простивъ, Адама пробачивъ;
Для вызволу Самъ до долу С неба *лѣсти* [зійти] рачивъ;
Тамъ чортище, Старый псище, Не хоче смириться;
Крутитъ хвостомъ, Ище съ Христомъ Дума свариться.
Лишъ тѣлки [лишень же] Бѣгъ Самъ на порѣгъ В пекло поточився
То велзевулъ Попустилъ мулъ, Зляку *и вмочився* [омочився],
Зарѣвъ [завывъ] грѣзно, Якъ вовкъ, *рѣзно*, [ризко] Голосомъ собачимъ;
Кричить пробу, Що особу Христову побачивъ.
Давъ Бѣгъ хлосты, Що [вси] кости Поламавъ и рогы;
И самого Духа злого пѣдъгарбавъ пѣдъ ноги.

Кричить на пупъ, Що всюды струпъ, Нельзя доторкнути;
Надуло брюхъ, Заперло духъ, Не дае и бзнути.
А Смерть шлюха, Стоя слуха, Що *човпутъ надъ* [що робиця зъ] дядкомъ;
Стала трястись; *Мыслитъ* [думала] спастись *Прехлюстымъ* [неякимсь] порядкомъ;
Пустила дуръ, Бьется об муръ, Дерется на стѣну;
Якъ шалена, Тороплена, Пустила и пѣну.
Такъ сѣхъ покусъ, Зная *Исусъ* (Іисусъ) Хитрые обманы,
За ихъ дѣло На все тѣло Наславъ зліи раны
Бо..... все зсипала короста;
Крутить гузномъ, Пришло узломъ, Бо болѣзнь непроста
В такимъ мѣстѣ, Що ни систи, а ни почесати;
Нудьга, тоска, Такъ якъ луска, Де соромъ и сказати;
З нудьги, чи с тоски Все на куски На себѣ подрала.
Смердятъ кости, Бо вскорости Нагле поискала
Якъ бубонъ трупъ, Продовбавъ струпъ, Сороки рвати тѣло;
Съ усѣхъ сторонъ Много воронъ К стерву прилѣтѣло.
На той же трупъ, Почувши мухи струпъ, Костомахи рѣзно, птахъ разметали тѣло.
Карность злая, Якъ і тая, З людьми поступала
Такъ по дѣломъ Душа с тѣломъ Нынѣ уже пропала.
А сей Юда с того..... зъюродився якъ макуха,
То синѣе, То краснѣе, Бо бере сокруха;
Вельми сей злякъ, И мѣхъ заклякъ З грошима за плечима.
За его грѣхъ Той клятій мѣхъ Усе передъ очима,
Въ землю вкопавъ, Щобъ міхъ пропавъ, Та окаменѣла.
Посохъ тамъ цвѣтъ, И травы нѣтъ, Большъ не зеленѣла.
Въ водѣ рыбу Михъ изъ глибу Роспужавъ и раки,
Вырнувъ злій духъ Изъ воды сухъ До Юди и паки;
Злую мару Пѣкъ у жару, Такъ не загорѣвся;
Мѣцно пошитъ, Чортомъ подбитъ, Що й не розидрався.
Зъ огню, с печи Впять на плечи Берется на Юду
И з тѣмъ мѣшкомъ Ходитъ пѣшкомъ У пеклѣ повсюду
Такъ Бѣгъ повелѣвъ, Щобъ мѣхъ не тлѣвъ До страшного суду.
Такъ крутенько *Всѣмъ* (тутъ) хутенько Давъ Бѣгъ *царя Пора;* [всему пòрад]
Адъ разоривъ, Чорта *истребивъ* [стребивъ], смерть *исчезла* [излыха] вори

Прадѣдъ Адамъ И дядько Хамъ *Давно въ пеклѣ ныдѣвъ;*
[заиграли въ свиріли]
Уже теперъ Пекло отперъ, Якъ Христа повыдѣвъ [закричали, задрожали, Якъ Христа згляділи]
И всякъ узникъ Крутій узликъ Зъ шіи розвязали
Исусу Христу, Якъ на листу, Все росказали;
Ева згнута Була тута, От *злобного* [злого] шайтана,
Сей покуса Злѣйшій Пруса і Кримского хана:
Мучить [мучивъ] дарма *Ув иншихъ* [в всіхъ] ярма З шіи не злазыли,
Струпъ на плечахъ, *Усе* бо поцечахъ [въ адъ] дрова возили:
Съ ярма въ хомутъ, Зъ узлами кнутъ, Дротяніи пуги
З шіи до пятъ На спинѣ знать кровавіи смуги;
С того страху Бьютъ по брюху Пятницу святую;
На пидпрягу, Въ коломагу Запрягали и тую,
Щобъ *скакала,* [скакали], *Не брикала* [не брикали] кладутъ въ ротъ удила;
Сѣкутъ плѣтью, Щоб *такъ* [тамъ] митью Ступою ходи*ла* [ли];
Понедѣлокъ, Хоть не мѣлокъ, Тожъ та Заслуга;
Змикулився, Замулився И ледвѣ утѣкъ с плуга.
Сю (Всю) налогу Скоро Богу донесли у вуши,
Не забаривъ, Адъ разоривъ, Выпустивъ усѣ души.
Святій Офетъ, Узявъ мушкетъ, *Стрѣливъ* [выстрѣливъ] на гасло,
Вышла *зграя* [зъ рая сила] Немалая, Що ажъ пекло *захрясло* [затрясло];
Вдругъ (Гуртомъ) ожили, Всѣ загули, Якъ весною мухи.
Зъ пекла народъ Бѣгъ навзаводъ, А иніи *трухтѣ* [трюхи];
Дочувся Оврамъ, Що *уже* (вже) Адамъ Изъ пекла удризавъ,
Винъ *за* [зъ] Исакомъ Ледвѣ ракомъ И собѣ *поклизавъ* [поплыгавъ];
Свята Сара, Хоть і стара, Да женщина руча,—
Уся пѣхота Ишла въ ворота, Авона куды луча.
Племинникъ Лотъ У купу сыротъ, Якъ *изобравъ* [изибравъ], бѣдныхъ.
Тамъ [такъ] ни дверей, Анѣ верей [У пеклѣ] *нема* [не осталось] мѣдныхъ;
Бо якъ тая Сылна зграя Зъ пекла потащила

Власне [Якъ та] туча, Куды луча, *закопотѣла* [такъ и покотили]
У божу путь, Тѣлки сопуть, Що ажъ попотѣ*ла* [ли];
Мусѣй пророкъ *Дверей* [въ дверяхъ] замокъ И муръ пробывъ рогами,
Адъ сплюндровавъ [и] Помандровавъ Пѣшими ногами;
Власне [якъ той] бугай С кошари в гай Выперся голодный;
Пекло отперъ И шляхъ протеръ До раю свободный [Такъ изъ ада Йде громада, рада, що свободна]
Адаме, грай. Отпертій рай, Иди поспѣшайся [Рай отпертый, Шляхъ протертый, Адамъ поспишайся].
Райскимъ плодомъ Зо всѣмъ родомъ *Радъ будь,* [тамъ ты] утѣшайся!
Веди всѣхъ урядъ У райскій садъ *Яблукъ* [яблука] збирати;
Ужъ [іжъ] отъ древа, *Уже* [бо билшъ] Ева Не буде вмирати.

Кінець [1]).

---

[1]) Подлинник — в бібліотеці Київо-Печерської Лаври. Див. „Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ; Н. Петрова, вып. 2. Москва, 1897 № 78, стр. 35. Варіянти вказані по зводному тексту вірша, надрукованому въ „Київській Старині“ за квітень 1882 р. стор. 169—171. Курсивом зазначено варіянти й додавання сього списку, а в скобках варіянти й додавання зводного тексту.

Дрібне землеволодіннє на Полтавщині.

Подав **С. Драгоманів.**

Матеріялом до сеї замітки послужили ті числа, що були оголошені як наслідок земського подворного перепису 1900 року.

Вся площа Полтавської Ґубернії обіймає 4.518.708 десятин ужиточних і неужиточних земель. Найбільшу частину всієї Полтавщини займають орні польові землї—74.20% всієї площи; далї йдуть сїнокоси—9.4%, садиби й городи—6.46%, лїси й кущі—5.55%. неужиточні землї—3.2%; решта ужиточної землї (садки то що)—1.37%.

Згідно з окладними книгами 1903 року можна більш менш уявити собі картину подїлу землї по катеґоріям володїння. Книги сї обіймають 97.55% всієї ужиточної землї (4.274.689 десятин), але не дають досить матеріялу, щоб підрахувати і зазначити, як роскладають ся сї землї поміж окремими верствами.

Більш відповідним матеріялом суть наслїдки земського перепису 1900 року; сей перепис обіймає 84.11% всієї площі Полтавщини (3.800.310 десятин) решта—718. 398 десятин лишили ся по-за переписом і їх треба віднести під ріки, дороги, городи то що.

Сї 3.800.310 дес. ужиточної землї можна подїлити на дві великі ґрупи:

1) Земельні власности, що мають площу кожна до 50 десятин—вони творять 61.6% всієї площі.

2) Земельні власности, що мають кожна над 50 десятин—38.4%.

Друга ґрупа творить більше одної третини.

Володїють маєтками другої ґрупи переважно дворяне, духовенство, купцї, держава й удїли і тільки як виключеннє часом володїють козаки, а ще рідше селяне.

Таблиця 1.

Розміри володінь.	НЕПРИВИЛЕЙОВАНІ ВЕРСТВИ.								Привилейовані верстви.		Всї верстви мають.	
	Козаки.		Селяне.		Иньші.		Разом.					
	Володінь.	Десядин.	Володінь.	Десятин.	Володінь.	Десятин.	Володінь.	Десятин.	Володінь.	Десятин.	Володінь.	Десятин.
до 1 десят.	16.855	8.725	13.853	7.940	1.173	621	31.881	17.280	156	92	32.037	17.378
1—2 . . .	24.571	32.684	33.281	45 036	2 506	3.306	60 358	81.026	305	390	60.663	81.416
2—3 . . .	20.671	47.309	27.695	63.472	2.113	4.805	50.479	115.586	311	693	50.790	116.279
3—4 . . .	18 282	59.352	27.116	87.63[illegible]	1.532	5.067	46.930	152.054	329	1.067	47.259	153.121
4—5 . . .	13.640	58.174	18.832	80.369	1.522	6.379	33.994	144.922	300	1.265	34.294	146 187
5—6 . . .	10.503	54.995	10.764	56.793	1.001	5.267	22.268	117.055	235	1.220	22.503	118.275
6—9 . . .	21.758	154.112	19.661	137.566	1.742	12.203	43.161	303.881	666	4 755	43 827	303.636
9—15 . .	18.378	205.679	9.495	104.271	928	10.280	28.801	320.230	844	9.664	29.645	329.894
15—50 . .	14.542	338.041	4.235	94.283	922	23.603	19.699	455.927	1493	41.297	21.192	497.224
Разом . .	159.200	959.071	164.932	677.365	13.439	71.531	337.571	1.707.967	4.639	60.443	342.210	1.768.410

Иньша картина в першій ґрупі—дрібному землеволодінні: власниками суть переважно козаки і селяне ріжних назвиськ.

Так з 2.341.872 десят., що заняті дрібними маєтками 94.83% є власністю непривилейованих верств і тільки 5.17%—привилейованих.

Метою сеї замітки є показати поділ між верствами тільки польової орної землї, яко головного засобу сїльського населення підтримувати своє істнуваннє, але, розумієть ся, я не відкидаю ваги для дрібного господарства сїнокосів, лїсів, ставів то-що. Привилейовані верстви більш забезпечені сїнокосами і иньшим нїж непривилейовані: так у привилейованих верств польова земля творить 49.95% всїеї їх земельної власности (я кажу тут тільки про дрібну власність), тодї, як у непривилейованих верств орна польова земля творить 76.89%.

Далї розмова йтиме тільки про земельну власність і зовсїм не говоритиму, чи сам власник веде на нїй хазяйство, чи віддає в аренду.

Дрібну земельну власність Полтавщини в результатах перепису 1900 року подїлено на девять ґруп. До першої ґрупи залїчують ся власности розміром до одної десятини, далї II гр. від 1-2 дес. III—2-3; IV—3-4; V—4-5; VI—5-6; VII—6-9; VIII—9-15; IX—15-50.

Разом польової орної землї в дрібному землеволодїннї 1.768.410 десятин у 342.210 власників.

По розмірам, кількости власностей і кількости десятин в їх володїннї, польові орні земли Полтавщини подїляють ся між верствами так, як показано в слїдуючій таблицї.

Коли-ж перелїчити вищенаведені числа на відсотки по верствам, таблиця 1-ша прийме такий вигляд.

З вищенаведених таблиць ми бачимо, що з побільшеннєм розміру володїння в ґрупах II по VI падає кількість володїнь; в ґрупах VII по IX таж сама картина, лише при переходї від VI до VII ґрупи бачимо зразу велике побільшеннє з тим, щоб серед верстви привилейов. далї йти на побільшеннє, а у непривіл—на поменшеннє чисел володїнь. Значить коло 15 десятин лежить межа, подїляюча панське й селянське землеволодїннє. Панського землеволодїння ми й не торкаємо ся. Таким чином сама собою приходить

думка поділити дрібні земельні володіння Полтавщини на дві головні ґрупи: перша—володіння до 6 десятин; друга—від 6 до 50 десят. (Таб. II стов. l, i, m).

Ґрупа I порушує вищенаведену послідовність—вона займає окреме становище у всїх верствах.

Переходячи до поділу землї в кожній верстві зокрема, ми помічаємо теж саме явище, на яке вище вказували, виключаючи привилейовані верстви. (Таб. II стов. a, b, c, d, e, f, g, h).

У привилейованих верств в ґрупах II по VI відхиленнє невелике, лише в ґрупах VII, VIII, IX ми помічаємо явище протилежне тому, яке ми бачим у непривилейованих верств:—з побільшеннєм розміру володіння побільшуєть ся і кількість володінь. (Таб. II стов. i, k).

О скільки правильно поділяють ся володіння по ґрупах? На се питаннє ми відповімо гаразд, коли пильнїйше роздивимо ся числа таблиці II; тоді ми побачимо, що кінці стовпців, що уявлятимуть кількість володінь, найменьш відхилятимуть ся від прямої лінії у козаків—се вказівка на тривалість козацького землеволодіння; взаємні відносини окремих ґруп козацтва мають через історичні умови більш сталий характер, ніж серед иньших верств.

Не те у селян ріжних назвиськ; тут виявляєть ся процес діференціації селянства, що тільки після 1861 року почало володіти землею; хоча в ґрупах VII, VIII, XI, себто в другий головній ґрупі—землеволодіннє має більш сталий характер, ніж у першій головній ґрупі.

Що-ж до иньших непривилейованих верств,—в обох головних ґрупах однакова несталість.

Тепер перейдемо до поділу польової орної землї, між верствами в кожній ґрупі зокрема. (Таблиця III).

У непривилейованих верств кількість володінь творить від 99.51% всїх володінь до 92,95%—з побільшеннєм розміру володіння зменшуєть ся кількість володінь; теж саме ми помічаємо і з землею, котрою володіють сї володіння, тільки тут зменшеннє починаєть ся з другої ґрупи; ґрупа VI порушує се явище.

У привилейованих верств як раз навпаки: з побільшеннєм розміру володінь побільшуєть ся кількість володінь. Те

Таблиця 2.

Ґрупи.	Розміри володінь въ ґрупі.	НЕПРИВИЛЕЙОВАНІ ВЕРСТВИ.								Привилейовані. верстви.		У всїх верств.	
		Козаки.		Селяне.		Иньші.		Разом.					
		Волод. a.	Десят. b.	Волод. c.	Десят. d.	Волод. e.	Десят. f.	Волод. g.	Десят. h.	Волод i.	Десят k.	Волод l.	Десят. m.
I	До 1 десят.	10,58	0,90	8,40	1,17	8,73	0,87	9,45	1,01	3,36	0,15	9,36	0,98
II	1—2 . . .	15,43	3,45	20,18	6,65	18,63	4,64	17,88	4,74	6,58	0,64	17,73	4,60
III	2—3 . . .	12,97	4,93	16,79	9,37	15,73	6,73	14,96	6,77	6,70	1,15	14,84	6,58
IV	3—4 . . .	11,47	6,18	16,45	12,94	11,41	7,07	13,90	8,90	7,09	1,77	13,81	8,66
V	4—5 . . .	8,56	6,04	11,39	11,87	11,33	8,82	10,06	8,48	6,47	2,09	10,01	8,26
VI	5—6 . . .	6,74	5,72	6,53	8,38	7,47	7,39	6,60	6,86	5,07	2,02	6,58	6,69
VII	6—9 . . .	13,65	16,76	11,93	20,31	12,92	17,10	12,78	17,79	14,36	7,87	12,81	17,45
VIII	9—15 . .	11,50	21,44	5,76	15,39	6,90	14,30	8,53	18,75	18,19	15,99	8,67	18,66
IX	15—50 . .	9,10	35,28	2,57	13,92	6,86	33,08	5,84	26,70	32,18	68,32	6,19	28,12
		100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Коли вилїчити середні пересїчні числа за-для трох головнїйших ґруп хозяїв, що мають до 50 десятин, то вийдуть вони для козаків 6,0 десятин, для селян—4,1 і для иньших—5,3 десятини, а для привилейов.—13,0, себ то середня пересїчна (Durchschnitt der Oscillationzahlen) для привилейованих припадає на VIII ґрупу, а для непривилейованих верств—на V и VI ґрупи.

Се показує, що козаки, селяне й иньші непривил. верстви ріднїйші між собою по розмірах землеволодїння. Се видно й з того, що сумма їхнїх землеволодїнь більше 15 дес. вистачає тільки 9,1%, тоді як таких же землеволодїнь у привилейованих—32,2%.

Коли візьмемо пересїчну за для всїх ґруп до 50 десятин і тїльки непривил., то й там і тут вона буде—5,1 десят.

Таблиця 3.

Ґрупи.	Розміри ґруп.	НЕПРИВИЛЕЙОВАНІ ВЕРСТВИ.								Привилейовані верстви.	
		Козаки.		Селяне.		Иньші.		Разом.			
		Волод.	Десят.	Волод.	Десят.	Волод.	Десят.	Волод.	Десят.	Волод.	Десят.
I	До 1 десят.	52,61	50,21	43,24	45,69	3,66	3,57	99,51	99,47	0,49	0,53
II	1—2 . . .	40,51	40,14	54,86	55,32	4,13	4,06	99,50	99,52	0,50	0,48
III	2—3 . . .	40,70	40,69	54,53	54,59	4,16	4,13	99,39	99,41	0,61	0,59
IV	3—4 . . .	38,68	38,76	57,38	57,23	3,24	3,30	99,30	99,29	0,70	0,71
V	4—5 . . .	39,83	39,78	54,84	53,80	4,44	4,30	99,11	97,88	0,89	2,12
VI	5—6 . . .	46,67	46,50	47,83	48,02	4,45	4,45	98,95	98,97	1,05	1,03
VII	6—9 . . .	49,64	49,93	44,86	44,57	3,97	3,95	98,47	98,45	1,53	1,55
VIII	9—15 . .	61,99	62,31	32,03	31,62	3,13	3,09	96,15	97,05	3,85	2,93
IX	15—50 . .	68,62	67,99	19,98	18,96	4,35	4,74	92,95	91,69	7,05	8,31
		46,52	54,23	48,18	38,31	3,92	4,04	98,64	96,58	1,36	3,42

саме і з землею, котрою вони володїють; знов тут окреме становище займають ґрупи I і V.

Взагалї дрібні володїння і їх земля всїеї Полтавщини подїляють ся так:

	володїнь	десят. орної землї у них.
У козаків	46,52%	54,23%
Селян.	48,18%	38,31%
Иньших непривил..	3,92%	4,04%
Привилейовані . .	1,36%	3,42%

Таким чином, коли ми назовемо коефіцієнтом подїлу землї результат подїлення процентового відношення кількости землї на процентове відношеннє кількости володїнь, то таким коефіцієнтом—для козаків—буде 1,14, селян ріжних назвиськ 0,79, иньших непривилейованих верств—1,03, привилейованих верств—2,51; непривилейованих верств взагалї—0,98.

Теперь перейдемо до подїлу польової орної землї по повітах і виводу пересїчного числа для кожної верстви по повітах і по ґубернії, (Таблиця IV).

З сеї таблиці ми бачимо, що у всїх повітах крім Гадяцького, Константиноградського, Пирятинського і Прилукського козацьке землеволодїннє переважає над селянським.

Пересїчне число для всїх верств по ґубернії—5, 16 десят.

Для кожної верстви зокрема по ґубернії пересїчне число буде: для привилейованих верств 13,0 десят; козаків—6,0; иньших непривилейованих 5,3; селян ріжних назвиськ—4,1.

По повітах і верствах пересїчні числа будуть такі, як показано в слїдуючій таблиці V.

З неї ми бачимо, що найбільше пересїчне число для кожної верстви зокрема в Константиноградському повітї; в сїм же повітї найбільше пересїчне для всїх верств в ґубернії.

Найменьше пересїчне для всїх верств у Золотоношському повітї (4,4), в тім же повітї найменьше пересїчне для козаків (5,1), для селян і иньших непривилейованих верств у Кобелякському повітї (2,6 і 4,2); для привилейованих верств у Хорольському (10,8).

У всїх повітах крім Константиноградського пересїчне число для селян меньше пересїчного по ґубернії; а козаки і привилейовані верстви у всїх повітах мають над пересїч-

Таблиця 4.

Повіти.	НЕПРИВИЛЕЙОВАНІ ВЕРСТВИ.								Привилейовані верстви.		Всї верстви мають.	
	Козаки.		Селяне.		Иньші.		Разом.					
	Володїнь.	Десятин.	Володїнь.	Десятин.	Володїнь.	Десятин.	Володїнь.	Десятин.	Володїнь.	Десятин.	Володїнь.	Десятин.
Гадячський	7.013	41.231	11.435	55.500	629	3 336	19.077	100.067	226	3.094	19.303	103 161
Золотоношський . .	14.733	75.066	13.928	48.400	580	3.170	29 241	126.636	470	5.666	29.711	132.302
Зіньковський . . .	13.374	69.923	2.915	9.736	715	3.795	17.004	83.454	331	4.702	17.335	88.156
Кобеляцький	12.529	89.212	5.582	14.892	6 358	27.244	24 469	131.348	306	4.466	24.775	135 814
Константиноград. .	2.354	24.105	26 987	153.886	400	6.178	29.741	184.169	87	1.409	29.828	185.578
Кременчуцький . .	11.782	67.980	8.306	31.446	397	2.467	20.485	101.893	231	3.175	20.716	105 068
Лохвицький	12.844	71 334	7.670	26.505	370	1.962	20.884	99 801	341	4.291	21.225	104.092
Лубенський	9 413	64.736	6.555	23 273	205	1.355	16.173	89.364	298	3.810	16.471	93.174
Миргородський . .	13.016	79.441	6.193	20.158	561	3.091	19.770	102.690	308	4.612	20.078	107.302
Переяславський . .	13.925	90.221	11.874	46.879	351	2 247	26.150	139.347	554	6 660	26.704	146.007
Пирятинський . . .	5.317	36.906	17.121	71.412	393	2.423	22.831	110.741	257	3.582	23.088	114.323
Полтавський	11 230	65.785	8.771	30 476	653	3.845	20 654	100.106	225	2.923	20.879	103.029
Прилукський . . .	8.955	53.773	17.353	66 139	1.169	6.225	27.477	126.137	365	4.363	27.842	130 500
Роменський	11.197	64.624	10.068	44 203	304	1.851	22.289	110.678	318	4.203	22.607	114 881
Хорольський . . .	10.798	64.734	10.174	34.460	344	2.342	21.316	101.536	322	3.487	21.638	105.023
Разом в ґубернії .	159.200	959.071	164.932	677.365	13.439	71.531	337 571	1.707.967	4.639	60.443	342 210	1.768.410

Таблиця 5.

ПОВІТИ.	Всї верстви.	Козаки.	Селяне.	Иньші непривилейовані верстви.	Привилейовані верстви.
Константиноград. .	6,2	10,2	5,7	10,4	16,1
Лубенський	5,6	6,8	3,5	6,7	12,7
Кобелякський . . .	5,4	7,1	2,6	4,2	14,5
Переяславський . .	5,4	6,4	3,8	6,2	12,0
Миргородський . .	5,3	6,1	3,2	5,5	14,9
Гадячський	5,3	5,8	4,8	5,3	13,6
Кременчукський . .	5,0	5,7	3,7	6,2	13,8
Роменський	5,0	5,4	4,3	6,0	13,2
Зіньковський . . .	5,0	5,2	3,3	5,3	14,2
Полтавський	4,9	5,8	3,4	5,8	12,9
Лохвицький	4,9	5,5	3,4	5,3	12,5
Хорольський . . .	4,8	5,9	3,3	6,8	10,8
Прилуцький	4,6	6,0	3,8	5,3	11,9
Пирятинській . . .	4,5	6,7	4,2	6,1	13,9
Золотоношський .	4,4	5,1	3,4	5,4	12,0
По всїй ґубернії . .	5,1	6,0	4,1	5,3	13,0

ним по ґубернії, иньші непривилейовані верстви (крім козаків і селян) всюди крім Кобелякського повіту мають більше пересїчного по ґубернії.

Таким чином всї вищенаведені числа дають нам право прийти до висновку, що зі всїх тих, що володїють дрібною земельною власністю на Полтавщинї найбільш забезпеченими польовою орною землею будуть привилейовані верстви; за ними йдуть козаки, потім иньші непривилейовані верстви (крім козаків і селян), а останнє місце займають селяне.

РОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ.

Нариси по статистиці праці.

Написав **Микола Порш.**

I. Статистика праці—і її вага.

З поміж пекучих проблем сучасного громадського і політичного житя, сміливо можна сказати, найбільша і найважнійша—робітнича справа. Ось вже другий вік, як се „прокляте питанне“ не сходить з сторінок житевої і писаної історії. Здаєть ся, не має на кулї земній такої культурної країни, такої культурної нації, для котрої робітнича справа не була б гострою і актуальною. Отже робітнича справа нинї — справа світової ваги. І з кожним новим днем, з кожним новим тріюмфом людського ґенія в сфері чистої і прикладної науки важить робітниче питанне все більше і більше. Розвиток сучасного капіталїстичного громадянства, його технїчний та економічний поступ неминуче простує по всїх країнах до зростаючої ролї промисловости в народньому господарстві, ergo до зросту промислової людности на кошт людности хлїборобської. А зріст і розвиток індустрії, котра, щоб там не казали, стоїть ще під знаком марксівської „догми“, означає не що инше, як концентрацію капіталу та пролетарізацію широких мас промислового населення. І якої б гадки не тримати ся що до законів сїльско-господарської еволюції, очевидно, що дінаміка сучасного хозяйства творить чим далї більші кадри пролетаріату в кожній державі. Отже що далї, то більше робітництво складає переважну частину нації, а нація стає робітничою клясою, виробником всїх багатств капіталїстичного громадянства.

А тим часом весь комплекс матеріальних і моральних умов істнування пролетаріату і до наших днів не відповідає його величезній ролї в громадянстві. Покинутий долею в сучасному господарстві на ласку славних „лицарів накоплення“, дає він нам виразний соціальний малюнок моральних і матеріяльних злиднїв, сїх неминучих продуктів нерівної боротьби роздрібненої працї з могутнїм капіталом. Хто не знає того клясічного малюнку, котрий лишив нам К. Маркс в „Капіталї“ [1]) для анґлійського робітництва 40 рр. минулого віку, того надзвичайного матеріального і морального убозства, неймовірного духовного і фізічного виснаження, котре розгорнуло ся перед парляментськими комісіями клясічної країни капіталізму. (Кап. т. I).

Але довгому злочинному зневажанню потреб робітничої кляси нарештї прийшов кінець. В конвульсівних оборончих рухах живий соціальний орґанїзм шукав порятунку від смерти. Від сїх рухів часом хитали ся „підпори грамадянства“, як се не раз було у Франції; та нїякі, найсуворійші репресії нездатні були подолати сього природного наслїдку капіталістичної орґанізації громадянства. А тут ще люті епідемії, отруючи цїлі робітничі квартали великих і малих міст, вставали грізною примарою перед всїм громадянством. Не знаючи соціальних ріжниць, з убогих робітничих халупок разом з виробленими товарами йшли ріжні хвороби [2]) вандрувати серед всїх верств людности, не минаючи багатих і пишних палаців королів капіталу. Нарештї, чисто фізічна сила і міць

---

[1]) А також Fr. Engels „Die Lage der arbeitenden Klasse in England“.

[2]) Не можемо для ілюстрації не навести одного факта з дїяльности московського губернського земства. В 1874—75 рр. Губернська Земська Санїтарна Комісія працювала над виробленнєм мір проти поширення сіфіліса серед сельської людности і прийшла до того висновку, що фабрики, заводи і взагалї місця концентрації робочого люду—найважнїйші огнища сіфілітичної пошести. Навіть більше. Працюючи взагалї над санітарією, комісія заходила ся коло „описанія“ губернії з санїтарного погляду. „Одначе в міру виконання санітарною комісією робот по дослїженню і описанню Московської губернії в санітарному відношеннї „все більше виясняєть ся тїсний звязок між ґіґієничним становищем фабричних закладів і громадським здоровлем місцевої людности“. Так писав проф. Ерісман впорядчик збірника Московського земства по статистиці працї. (Сборникъ статистическихъ свѣдѣній по Московской губерніи).

держави руйнувала ся під впливом виродження і вимірання широких мас населення на зорі капіталїстичного розвитку. Доводило ся отже рятувати громадянство і державну міць. Принціпу laisser faire laisser passer прийшов кінець. Не зважаючи на надзвичайно гострий опір з боку засліплених магнатів капіталу, державна власть береть ся до робітничого законодавства [1]), пануваннє сили вона заміняє пануваннєм права, котре само стає добрим показчиком зміни в подїлї головних соціальних сил сучасного громадянства.

Але для того, щоб правно уреґулювати відносини робітництва до ріжних громадських ґруп, для того, щоб вживати ріжних мір в робітничій справі, як законодатних, так і адміністративних, потрібно, очевидно, точне і докладне пізнаннє того соціального явища, котре має стати обєктом норм нового права. Робітниче законодавство держави і комунальних орґанізацій, як і инші подібні заходи, тільки тодї даватимуть корисні наслїдки, коли спіратимуть ся на цїфрове і систематичне змалюваннє становища робітництва по всїх галузях промислової дїяльности.

Так із громадського руху, із потреб практичного житя повстає нова паросль статистики—статистика працї.

„Статистика працї, каже Франкенштейн, потрібна на те, щоб вияснити економічне становище робітничої кляси та здобути дані, котрі б послужили підвалиною до розвязання соціального питання; здїйсненнє значної частини соціального законодавства (напр., фабричного страхування робітників) вимагає статистичного матеріялу“ [2]).

Спочатку потрібний до характеристики робітництва матеріал давали ріжні тимчасові комісії, котрі від часу до часу, під вражіннєм гострих вибухів незадоволення робітничих мас, з доручення держави, близче і докладнїйше знайомили ся з становищем робітничої кляси. Але що далї, то більше

---

[1]) „Хоч здоровлє людности і складає такий важний елємент національного капіталу, писав лондонський „Times“ (5. XI. 1861 р.), ми боїмо ся, що повинні будемо признати ся, що капіталісти не знаходять для себе зручним зберегти сю коштовну річ та цїнувати її по її справжнїй вартости. Пеклувати ся про здоровлє робітників капіталісти змушені були силою“ Цитовано у К. Маркса Капітал т. I.

[2]) Zur Organisation der amtlichen Lohnstatistik im Deutschen Reiche. Leipzig. 1889. стр. 4—5.

виявляло ся, що поодиноких законодатних заходів за мало для полагодження великої справи, що потрібна цїла система законодатних мір, що і окремих дослїдів і тимчасових установ не досить для пізнання становища робітництва і всїх повільних і постійних змін в ньому, котрі неминуче викликає невпинний хід соціально-економічного розвитку. І от статистика працї входить в обсяг дїяльности постійних державних орґанїзацій статистики, з початку загально статистичних бюро, а далї і окремих бюро статистики працї.

„Фабричне законодавство, говорить відомий російський вчений Фортунатов,— неодмінно поглиблює завдання промислової статистики і примушує її удїляти більше уваги систематичному змалюванню становища працї по фабриках та заводах: ми бачимо, як ріжні держави одна по одній заводять у себе так звані бюро працї“ [1]).

Обтяжені і без того найріжноманїтними завданнями та вимогами ріжних урядових інстітуцій, загально статистичні бюро ледве встигали виконувати свою звичайну працю, тому і статистика працї за часів її належности до загально-статистичних бюро давала невчасний і мало придатний для потреб робітничого законодавства матеріал. А тим часом робітнича кляса ставала численнїйшою, робітничий рух зростав, робітничі орґанїзації міцнїйшали, конфлікти працї з капіталом грізно загострювали ся. З систематичним робітничим законодавством, заснованим на всебічному, повному і точному матеріялї що до умов працї і житя промислового пролєтаріату, отже, гаяти ся не можно було. І ми бачимо, як починаючи з 60 р.р. XIX віку поволї по всїх сучасних державах повстають окремі статистичні бюро—бюро статистики працї, повстають під безпосереднїм впливом робітництва. Ось через що цїлком слушно ще в 1894 роцї Браун в свойому Archiv'ї доводив, що „бюро працї виникли виключно, як наслїдок робітничого руху, домагань та впливу полїтичних і економічних орґанїзацій робітничої кляси“.

---

[1]) „Задачи фабрично-заводской статистики“. Вступна лекція, прочитана в Імператорській Техничній школї в Москві 18 января 1903 р., друкована в „Русской Мысли 1903 р. кн. 3 стор. 145—146.

Перше бюро статистики праці зявляєть ся в Північній Америці в штаті Масачузетс в 1869 році [1]). За Америкою пішла Англія, заснувавши в себе бюро в 1886 році. В 80-х же роках улаштовує в себе бюро статистики праці хліборобська Швеція. Слідом за ними йдуть старі капіталістичні країни Германія та Бельгія, де утвореннє бюро припадає майже на один і той же час, на початок 90-х років. В наші часи, кожна культурна держава має окрему орґанізацію статистики праці, як необхідний складовий елемент державного порядкування, з постійними штатами, з чималим бюджетом. Сполучені держави, Англія, Германія, Австро-Угорщина, Франція, Бельгія, Італія, Нідерланди, Швеція, Норвеґія, Нова Зеландія, Канада, навіть одна із провінцій Росії, Фінляндія,—всї вони орґанїзували у себе бюро статистики праці.

Головне завданнє статистики праці, як показує її ґенезіс, є дати такий цифровий матеріал, котрий би точно і всебічно малював умови житя і праці робітничої людности. Але, опріч сього, в обсяг статистики праці повинно входити все те, що безпосереднє сполучено з робітничою справою.

Ось як визначаєть ся завданнє бельгійського бюро праці:

„Бюро праці має своїм завданнєм збірати, обробляти та оголошувати всї відомости, що мають відношеннє до праці, особливо відомости про склад та розвиток промисловости, про орґанїзацію та оплату праці, про відносини між нею та капіталом, про становище робітництва, про становище праці в Бельгії порівнюючи з закордоном, про нещасливі випадки в промисловости, про страйки, безробітє, та про вплив тих законів, котрі тичуть ся промисловости та праці“.

Не можна не визнати сього опреділення за зразкове по своїй повноті та докладности.

Розглядаючи компетенцію ріжних бюро статистики праці, ми бачимо, що скрізь нова статистична орґанїзація має на оці дослїдити становище праці в сучасному капіталїстичному громадянстві. З сього погляду обєктом дослїду на-

---

[1]) Див. працю проф. Томського унїверситету Соболева. Организація и методы статистики труда, Томскъ 1903 г.

самперед стають промислові робітники: фабрично-заводські робітники, ремісники, кустарі і працюючі в домашній промисловости; меньше уваги уділяють бюро робітникам, занятим в транспорті, торговлї та сельському господарстві, та слугам. Для того, щоб вияснити становище робітництва, скрізь бюро звертають увагу на довжину робітничого дня, на величину заробітної плати, нещасні випадки, хвороби та інвалїдність, на безробітє, страйки, робітничі орґанїзації бюджет робітника і т. и.; подекуди в обсяг дїяльности бюро входить вияснене становища та розвитку технїки та продукційности промисловости, кватирного питання і т. и.

З всього допіро сказаного само собою випливає, що статистика праці, широко поставлена, має не тільки велике практичне значіннє для держави і громадянства, але і високе наукове значіннє для пізнання сучасного соціально економічного ладу. Утворена великими економічними і соціальними проблємами, котрі не раз доводили до безладдя в цїлій соціальній оргґанїзації, статистика праці дає змогу дослїдити і оцїнити невпинні зміни в промисловій структурі громадянства, ті зміни, котрі з залїзною послїдовністю всюди породжують сучасне соціальне питаннє. Вона показує нам, якою кількістю праці розпоряджаєть ся певна нація в певну добу, як далеко в народньому господарстві зайшов подїл праці, як широко вживаєть ся жіноча та дитяча праця. Вона малює нам структуру промисловости, розкриваючи подїл підприємств на великі, дрібні та середні, і т. д. Словом статистика праці дає силу цїкавого і цїнного соціольоґічного матеріалу.

Отож не дивно після сього, що остання третина минулого віку характеризуєть ся появою по всїх культурних країнах нової статистичної орґанїзації—бюро праці.

Але поскільки нам довело ся зазначити, що не ясне розуміннє величезної ваги нових статистичних установ спонукало державну власть заводити в систему державного порядкування нову інстітуцію, але величезний вплив свідомого робітництва та його міцних та численних асоціацій, неможливість іґнорувати потреби наємних робітників,—остільки зрозумілим є, що там, де робітнича кляса не дійшла ще до такого стану, уряд ніколи не квапить ся заводити нових корисних інстітуцій.

До таких держав належить Росія, котра одна з поміж культурних держав Европи не має орґанізації, подібної до бюро статистики праці [1]).

Що дійсне причиною того, що в російській державі ще й досї не істнує бюро статистики праці, є замала сила і свідомість пролетаріату та брак полїтичних і економічних робітничих орґанїзацій, найкраще показує нам історія відношення урядових сфер в Росії до статистики праці [2]).

Ще в 1895 р. в одному секретному, нинї опублікованому [3]) циркулярі, присвяченому робітничій справі, писало ся, не забудьте, писало ся після великих страйків 80 років XIX в., ось що: „В Росії робітничої кляси в тому розумінні і значінні, як на Заході, немає, а через те не може істнувати й робітничого питання, і перший і друге не можуть мати у нас грунту для свого народження, коли уряд буде вчасно вживати превентативних заходів“.

Але ось почала ся в Росії хвиля великих страйків. В 1896 р. величезні страйки в текстільній промисловости головно Московського району знепокоїли надзвичайно державну власть, причинивши ся навіть до видання нового

---

[1]) Ось що писав редактор 2 томової праці про робітництво, виданої Ц. Стат. Комітетом, д. Степанов про статистичні відомости дотичні робітництва в Росії: „Промислова статистика в Росії перебуває поки що в зародковому станї і уряд досї ще не має нїяких матеріалів котрі б визначали кількість і склад робітників в Росії. Ті, котрі збірали ся Міністерством Фінансів, коли переводили ся дослїди над фабрично-заводського промисловістю, по самій своїй сути не могли дати відомостей нї про кількість, нї про склад робітників, бо вони не пристосовані були до одного певного моменту часу. В лїпшому разї вони могли вказувати тільки на те, яке число особ працювало в тій чи иншій галузи промисловости, не торкаючи ся особи кожного поодинокого робітника.

Повні і точні відомости про кількість і склад робітників можуть бути одержані тільки тодї, коли в Росії обернуть ся до орґанїзації статистики праці, як се є в инших державах, і коли будуть переводити ся промислові переписи“ стор. VII, т. I.

[2]) В докладї д. Орлова про потребу статистики праці в Росії на зїздї статистиків подано коротко головні моменти з сеї історії. Доклад сей надруковано в „Нашей Зарѣ“ за 1910 рік. Див. також про се у Погожева „Учетъ численности и состава рабочихъ въ Россіи“ СПБ. 1906.

[3]) В тому ж докладї Орлова уміщено й низче наведену цітату із циркуляра.

фабричного закону в 1897 р. дякуючи котрому було змень, шено робочий день. З того часу страйки не спиняли ся виникаючи то тут, то там, аж поки в 1903 році не скоїла ся ціла страйкова пожежа на півдню Росії. Вплив сього страйкового руху був надзвичайно великий. В урядових кругах заговорили про орґанїзацію статистики праці. Покликано було для сього за часів Плеве навіть відомого вченого Погожева, що багато попрацював на користь статистики праці в Московському Земстві; мало ся на увазї заснувати „Комітет праці". Але, як і завше в Росії, не судило ся, щоб з сїх „благих поривів" шось вийшло для діла — для орґанїзації статистики праці. Та настали 1905 — 1906 р. р. з нечуваним в світї розвитком страйкового руху, та з розцвітом професійних орґанїзацій, народило ся міністерство торговлї та промисловости, що мало служити не тільки інтересам капіталу, але і потребам праці. Знову почали ся розмови про потребу статистики праці, і за часів міністра торговлї та промисловости Федорова було скликано нараду з метою орґанїзувати „Раду праці". Але... за 1906 р. прийшов 1907-й, що приніс полїтичну і поліційну реакцію та виявив підупад робітничого руху і руїну робітничих орґанїзацій, і знову справа завмерла.

Ся коротенька, але вельми повчаюча історія найяскравійше показує нам залежність народження окремої орґанїзації статистики праці від організованности та свідомости робочої кляси, від розвитку робітничого руху та робітничих орґанїзацій.

Таким чином, і досї, не зважаючи на утвореннє нового міністерства, одним із завдань котрого було працювати над поліпшеннєм умов праці, в Росії з її більш нїж десятимілїоновим пролєтаріатом на сором перед культурним світом не має такої урядової інстітуції, котраб дбала про збіраннє відомостей про становища робітничої кляси.

Єдиним постійним і систематичним джерелом для пізнання становища пролєтаріату в Росії являють ся тільки щорічні „Отчеты" фабричних інспекторів. Але фабричній інспекції у нас підлягають не всї підприємства: з під її догляду виключено гірництво, всї урядові підприємства, ремісничі підприємства меньше призначеного законом розміру і т. д. Далї що торкаєть ся самих ознак підлеглости проми-

слових підприємств догляду фабричної інспекції, то треба сказати, що установляє їх не закон, а ріжні змінливі адміністративні розпорядження. А тим часом сї останні мають тенденцію звужувати діяльність інспекції, виключаючи з під її догляду все більше і більше робітництва: з сього погляду особливо цікавою є доба по 1905 — 1906 р. р. Опріч сього, що до вартости тих відомостей, котрі подають фабричні інспектори в своїх звідомленнях, треба зазначити, що вони односторонні, бо здобувають ся вони тільки від підприємців. Нарешті, і досвід инших країн виразно показав, що фабрична інспекція як інститут, котрий має свої окремі і особливі цїли стояти на сторожі закона, взагалї нездатна виконувати завдання статистики праці. Таким чином, вартість статистичних відомостей фабричної інспекції в Росії про робітництво дуже і дуже проблематична.

А тим часом де-де, а в Росії статистика праці і окрема інстітуція для сього більш потрібна, ніж в якій иншій державі. Ледве чи ще де небудь ми зустрінемо такі великі промислові райони, такі ріжноманїтні а до то щей так розкидані по величезній країнї. До сього приєднують ся різкі ріжниці національних, економічних, культурних. побутових й инших умов численних промислових районів Росії та надзвичайна нерівномірність в подїлї ріжних галузей промисловости по окремих частинах державної теріторії. Не меньш яскраво виступають також значні ріжниці в темпі і особливостях полїтичного, промислового, аграрного і технїчного розвитку, як цїлої країни супроти инших держав, так і окремих країв Росії між собою. Нарештї, ледве чи знайдемо ми ще хоч одну культурну державу, де була така сила пролетаріату, з розвиненою клясовою свідомістю, з виразними домаганнями в сфері соціально-економічній і де б разом з тим було так мало зроблено для пізнання умов праці й житя робітничої кляси і для задоволення його справедливих домагань. Після сього ясно, що в такій країнї проблеми праці набірають особливої складности і заплутаности та вимагають невпинних систематичних і уважних дослїдів над становищем робітничої кляси—що може робити тільки стала статистична орґанїзація, якою є бюро статистики праці. Ще більшу вагу має статистика праці для України.

Економічна Україна, як цілий соціально-економічний орґанізм, є, власне кажучи, terra incognita. Який соціальний склад української нації? яку ролю грає вона в загальнодержавному економічному орґанізмі? на яких соціально-економічних елементах базірує її економічна сила?—цілий рій подібних питань, цікавих і пекучих, давно жде своєї відповіди. І статистика праці повинна дати і дасть ясну і виразну відповідь на багато ріжнородних проблем і питань економічного і навіть політичного житя України.

Перш за все статистика праці дасть намъ повний аналіз робочої сили в нашому громадянстві. Вона покаже, щой й у нас, як і в кожної нації з капіталістичним господарством, є численні кадри ріжноманітних ґруп пролетаріату. Вона вияснить, чим одріжняєть ся з погляду професіонального та економічного українське робітництво від робітництва инших районів держави. Вона розкриє характер і напрям змін, котрі відбувають ся в економіці української нації.

На підставі сих відомостей ми зможемо точно цінувати вагу для нас тих соціально-економічних мір, котрих вживає державна власть для робітництва цілої Росії. Матеріали, здобуті статистикою праці, станутъ основою для соціального законодавства прийдешнїх автономних інстітуцій України, неминучих при демократизації державного ладу Росії.

Але сї ж самі матеріали і відомости станутъ в великій пригоді й при розвязуванні проблем політичних. Вони поможуть нам взагалї вірно направити інтеліґентні сили для національного організування тих чи инших соціальних елементів української нації. Вони станутъ фундаментом активних заходів до гуртування українського робітництва, розкривши професіональний та національний склад пролетаріату на Україні, та положивши тим кінець майбутнїм зусиллям політичних українських партій орґанізувати невідповідні робітничі верстви.

Але на жаль, нї для Росії, нї тим паче для України таких статистичних відомостей, які давали б змогу змалювати точно і повно становище робітництва, ми досї не маємо.

II. Основне джерело статистики праці та його хиби.

Одиноким, найповнійшим, але все ж таки вельми неповним і далеким од точности малюнком становища пролетаріату всієї російської держави треба вважати матеріали першого вселюдного перепису в Росії, оскільки вони торкають ся робітничої кляси. Які б не були великі хиби першого перепису, одначе його відомости треба вважати більш точними і більш придатними для характеристики робітництва Росії, ніж, напр., звідомлення фабричних інспекторів. Але звичайне нехтуваннє робітничої справи, про котре так багато говорили урядовим сферам люде вельми поважані, як напр., вищезгаданий Погожев, виявило ся і тут, на розробці вже зібраних переписом матеріалів, дотичних робітництва.

Історія розробки сїх відомостей настільки характерна і повчаюча, що вважаємо потрібним трохи на ній спинити ся.

З самого початку, ще коли тільки розпочато було розробляти матеріали перепису, урядові сфери, очевидно, мали на оці використувати перепис й для статистики праці. Про се свідчить проєкт розробки переписного матеріалу, вироблений Головною Переписною Комісією. Але се вимагало кілька тисяч карбованців. І от ми бачимо дивовижну, нечувану в культурній країні річ: особлива нарада з товаришем міністра внутрішнїх справ Дурново на чолї, „пеклуючись про зменьшеннє видатків на переведення перепису і не маючи певности шо до доброї вартости посвідчень, котрі дано було в переписному матеріалї про становище кожної особи в професії, рішило відповідей на се питаннє не розробляти“. Таким чином, справа, безперечно, державної ваги, дослїд над становищем кількох мілїонів пролєтаріату, не могла бути виконана через брак кількох тисяч карбованців, і то, треба памятати, в державі з бюджетом звиш мілїарда карбованців.

Але бувший міністер внутрішнїх справ, Плеве, „визнав одначе, бажаним витягти з переписних матеріалів відомости про наємних робітників і слуг та розробити їх“; на се були призначені спеціальні кошти із сум мін. внутр. справ [1]).

---

[1]) Не зважаючи, одначе, на незначні грошеві кошти, при загальній розробці матеріалів перепису, були складені таблиці про робітницт-

Та на жаль на се знову не стало невеличких грошей, і справа спинила ся: „одначе, після виконання де-якої части робот, міністерство внутрішнїх справ, не маючи вільних коштів, визнало неможливмм видавати й далї потрібні для роботи грошеві суми, через що праця повинна була спинити ся“ [1]).

Знову коло тієї ж справи заходили ся в 1905 роцї, але сього разу вже нове відомство, міністерство фінансів: спочатку 1905 р. міністер фінансів визнав бажаним більш докладно розробити відомости про всїх робітників, за винятком відомостей про сельсько-господарських робітників, слуг, поденцїв і чорноробочих. Міністерство фінансів тодї ж призначило потрібні кошти для виконання роботи і надрукування її результатів“. [2]).

Так малює нам ґенезу двохтомової урядової працї про робітництво в Росії не хто инший, як завідующий розробкою перепису, предсїдатель Статистичної Ради Мїн. Внутр. Справ, сенатор Тройницький.

Але що б там не було, працю було доведено до кінця, і нинї маємо виданнє, котре подає нам одночасні відомости про робітництво всїх галузей народнього господарства в Росії, і його ми покладемо в основу нашої працї: Се—„Численность и составъ рабочихъ въ Россіи на основаніи данныхъ первой всеобщей переписи населенія Россійской Имперіи 1897 г.“ (т. I і II) [3]).

во, про кількість і склад робітників та слуг, надруковані у виданнї „Распредѣленіе рабочихъ и прислуги по групамъ занятій и по мѣсту рожденія на основаніи данныхъ первой всеобщей переписи населенія Россійской Имперіи 28 Января 1897 года“.

[1]) Передмова д. Тройницького до видання „Численность и составъ рабочихъ въ Россіи на основаніи данныхъ первой всеобщей переписи населенія Рос. Имп. 1897 г.“ т. I стор. III—V.

[2]) Вона і була видана в 1906 р. під зазначеною в попереднїй примітцї назвою в двох томах.

[3]) Ось кого зараховано переписом до пролєтарів: „В се число увійшли тільки ті особи, котрі службу і працю показали, як своє головне занятє. Опріч сих особ, без сумнїву, немало є й таких, для котрих услуги і робота по найму являли ся побічним заробітком, особливо се відносить ся до селян, що займають ся сельським господарством“. т. I. стор. V. передмова Старшого Редактора Ц. Ст. К. д. Степанова.

Натурально, що сю працю Центрального Статистичного Комітету ми не можемо вважати джерелом певним і точним, оскільки на нїй повинні були відбити ся загально відомі хиби першого вселюдного перепису Росії. Але, опріч сього, треба зазначити ще й цїлий ряд инших дефектів її, котрі роблять всї висновки наші дуже і дуже умовними.

Перш за все час переведення перепису. Переведено було перепис зимою, коли цїлий ряд галузей народнього господарства, галузей сезонових, скорочує продукцію і зменьшує кількість робітництва. До таких галузей, насамперед, належать цукроварство, сельське господарство і почасти гірництво,—всї ті галузи, котрі мають в народньому хазяйстві України першорядну вагу.

Для того щоб ілюстровати хоч трохи сей вплив часу на кількість робітництва, зареєстрованого переписом, ми наведемо відомости Міністерства фінансів про кількість робітництва по місяцях в підприємствах, що мають більше 50 робітників [1]).

	в 9 укр. губ.	в 60 губ. Евр. р.
в Январі	62.219	1.010.841
„ Февралї	64.048	1.018.244
„ Мартї	65.010	1.019.470
„ Апрілї	65.125	981.989
„ Маї	65.759	1.016.921
„ Іюнї	71.379	1.022.288
„ Іюлї	67.013	997.626
„ Августї	66.771	806.145
„ Сентябрі	65.937	1.016.394
„ Октябрі	65.293	1.013.278
„ Ноябрі	65.127	1.023.467
„ Декабрі	60.225	1.017.021

Таким чином, коли порівняти кількість робітництва в іюнї, в час розцвіту всїх галузей народнього хозяйства, з кількістю в январі, ми бачимо великі ріжниці, при чому для України більші, нїж для 60 губ Европ Росії: на Українї бу-

[1]) Відомости сї складені на основі матеріалів фабричної інспекції за 1900, отже не торкають ся величезної маси пролетаріату, що не підлягає догляду фабричної інспекції.

ло в январі робітництва меньше ніж в Іюні на 12,8%, тим часом коли по 60 губ. Е. Р. тільки на 1,1% Сї ріжниці між январем і іюнем стали б ще більшими, коли б порівнювати відомости про всїх робітників, а в тім числї про гірників та сельського господарських робітників, особливо останнїх. Досить тільки згадати силу зайшлого сельсько-господарського робітництва в Степовій Українї, котре сягає кілько сотень тисяч [1]), щоб побачити величезний вплив часу перепису на кількість зареєстрованого пролетаріату України.

Отже, що б там не було, перепис 1897 року показав по всій Росії і особливо на Українї значно меньше робітництва, ніж було його в той рік в народньому хазяйстві.

Але вплив часу переведення першого вселюдного перепису на сьому ще не кінчав ся. Ґеоґрафічний подїл робітництва, взагалї кажучи, відповідає ґеоґрафічному подїлу тих чи иньших галузей продукції. З сього погляду статистичні відомости про кількість і подїл робітництва можуть дати дуже і дуже цїкавий матеріал для економічної ґеоґрафії. Але зважаючи на те, що перепис зроблено було зимою, треба дуже обережно робити ті чи иньші висновки що до ґеоґрафічного подїлу галузей промисловости на підставі матеріалів робітничої статистики, бо робітників сезонових галузей перепис застав, здебільшого, не в місцї продукції, а в місцї постійної осїлости.

Опріч сього, праця Ц. Ст. К. про робітництво в Росії має свої дуже важливі і численні хиби, котрі стоять в залежности не так від матеріалів, як од самої обробки їх.

Як ми вже бачили, російський уряд тільки після довгого вагання доручив урядовим статистикам розробити окремо матеріали першого перепису, дотичні робітничої кляси. Се було в той час, коли всї роботи по розробцї відомостей перепису були вже закінчені, коли всї 125 міл. карточок були „отработаны“ і, як непотрібний матеріал, складені були без всякого ладу і системи. Очевидно, праця при таких обста-

---

[1]) Так напр. після матеріалів Звегінцева в 1893 р. самі тільки Херсонщина та Катеринославщина вимагали для свого хлїборобства, опріч місцевого, ще зайшлого робітництва коло 200 т. тодї як перепис зареєстровав всїх сельско-господарських робітників 75.356 д.

винах, коли, певно, чимало переписних карточок було вже розгублено, не могла дати точних статистичних відомостей для характеристики робітництва Росії.

Теж саме недбале і легковажне відношеннє урядових сфер до робітничої справи, про котре говорило ся, вище одбило ся й на повноті розробки вже зібраних матеріалів перепису про робітничу клясу. Перш за все, не відомо чому, було зовсїм зіґноровано національне походженнє робітників, тим часом коли національна справа взагалї в Росії грає дуже і дуже велику ролю, з одного боку, і відомости про національність робітництва були в матеріалах перепису, з другого боку. Ще більш дивним є брак детальної, такої як і для промислових робітників, розробки відомостей про робітництво сельсько-господарське [1]), не зважаючи на велику вагу хлїборобської людности взагалї в нашій державі і на чималу кількість сельсько-господарського пролєтаріату. Вражає, нарештї, також і відсутність зібраних під час перепису і дуже важливих відомостей про місце народження робітників, тим більше, що сї самі відомости вже були розроблені, правда приближно і поверхово в попередній працї Ц. Ст. К. про робітництво Росії, про котру ще нам доведеть ся говорити низче.

Оть через всї сї причини для доповнення і виправлення відомостей вищезгаданої працї довело ся нам скористувати ся й иншими матеріалами.

Серед їх насамперед, повинні ми згадати ранїйше видану працю Ц. Ст. К. „Распредѣленіе рабочихъ и прислуги по группамъ занятій и по мѣсту рожденія на основаніи данныхъ первой всеобщей переписи населенія Россійской Имперіи 28 янв. 1897 года“. Подаючи між иншим відомости про місце народження робітників, вона дає нам змогу змалювати відносини України до инших районів Росії на робітничому ринку, підрахувати кількість немісцевого робітництва і, таким чином, наблизити ся, хоч трохи до вирахування кількости українського робітництва в 9 губерніях України.

---

[1]) В той час, коли робітників, занятих в індустрії, торговлї і транспортї, було в і имперії 3.221.565 душ, сельськогосподарських робітників було 2.722.622 д., а поденцїв чорноробів та слуг—3.207.483 д; тільки перша ґрупа була детально дослїджена, останнї дві були розглянуті, здебільшого, сумарно, без подїлу по окремих губерніях.

Для того, щоб виправити відомости перепису про кількість робітництва в цукроварстві та гірництві, ми удали ся до статистичних видань „Горнаго Ученаго Комітета“, і „Департамента неокладныхъ сборовъ“ а саме до „Сборника статистическихъ свѣдѣній по горнозаводской промышленности Россіи“ за 1897 рік та до „Статистики производствъ облагаемыхъ акцизомъ“ за той же рік.

Нарештї для того, щоб відповісти на питанне, як поділяють ся робітники по окремих катеґоріях підприємств, користували ся ми двома джерелами—„Перечнемъ фабрикъ и заводовъ“ за 1894/5 р. та „Спискомъ фабрикъ и заводовъ“ за 1902 рік.

Опріч сього користували ся ми й иншими джерелами, котрі будемо зазначати при нагоді в дальшому викладї.

III. Загальна кількість пролєтаріату на Україні.

Після перепису 1897 р. було на Україні пролєтаріату:

Таблиця 1.

	Чоловіків.	Жінок.	Разом.
на Волини	86.707	49.236	135.943
„ Київщині	142.395	84.143	226 538
„ Поділлї	89.591	49.471	139 062
на Прав. Україні . .	318.633	182.910	501 543
на Полтавщині	94.790	54 461	159.251
„ Харьківщині . . .	91.897	45 899	137.796
„ Чернігівщині . . .	80.004	48.334	128.338
на Лївоб. Україні . .	266.691	158.694	425.385
на Катеринославщині	137.003	42 561	179.564
„ Таврії	103.895	33.110	137 005
„ Херсонщині . . .	163.289	73.383	236.672
в Степовій Україні .	404.187	149.054	553.241
Разом на Україні . .	989.511	490.658	1.480.169

Отже, як бачимо, на початку 1897 р. на Україні було мало не півтора мілїона робітництва, що працювало в ріжних галузях народнього господарства. В сей же час в Російській імперії перепис налїчив 9.151.534 душі пролєтаріату,

с. т., робітництво України складало тільки 17% всього робітництва держави, тим часом коли вся людність нашого краю сягала 18,6% всього населення Росії [1]). Перше місце і абсолютне і відносне по кількости пролетаріату на Україні належало і належить Степовій Україні, (38,0% всього робітництва України), найостаннє, Лївобережній (28,7%); з окремих же губерній особливо визначають ся кількістю робітництва Херсонщина та Київщина, що мають найбільше робітників, Чернігівщина та Волинь, що мають найменьше.

Натурально, що сї абсолютні числа ще мало говорять нам про ступінь економічного розвитку тої чи иншої адмінїстративної одиниці України, про розміри соціальної діференціації її громадянства. Для того, щоб капіталїстичний характер окремих частин нашого краю виступив перед нами яскравійше,

Таблиця 2.

	Всієї людности обох полів.	В тім числї самостійних обох полів.	На 100 душ всієї людности припадало робітників.	На 100 душ самостійніх припадало робітників.
На Волини	2.989.482	703.477	5	19
„ Київщинї . . .	3 559.229	939.700	6	25
„ Поділлї	3.018.299	760.915	4	18
на Правоб. Україні	9.567.010	2.404.092	5	21
на Полтавщинї . .	2.778.151	648.192	6	25
„ Харьківщинї . .	2.492.316	614.758	5	22
„ Чернігівщинї .	2.297.854	538.352	5	24
на Лївоб. Україні	7.568.321	1 801.302	5	24
на Катеринославщ.	2.113.674	509.072	8	35
„ Таврії	1.447.790	424.547	9	32
„ Херсонщинї . .	2.733.612	808.617	9	29
в Степовій Україні	6.295.076	1.732.236	9	32
Разом на Україні	23.430.407	5.937.630	6	25

[1]) Таким чином робітництво на Україні складало 6,3% всієї людности, по імперії ж без Фінляндії 7,2%. Розумієть ся, коли б ми могли зробити відповідні поправки, відношеннє се вирівняло ся б, стало приблизно однаковим.

ми повинні визначити відношеннє робітництва до всієї людности України взагалї, і особливо до самостійної з окрема.

Як змалюєть ся тодї перед нами як цїла Україна, так і поодинокі її губернії з погляду економічного розвитку [1]) Се показує табл. 2.

Таким чином, коло 1/4 всієї самостійної людности України припадало в 1897 р. на пролетаріат. Тим часом по всїй Росії ми бачимо, що на 100 душ всієї людности приходило ся 7 робітників, а на 100 самостійних 27. Виходить, отже, що Україна економічно стоїть низче, нїж цїла держава Але сей висновок, зроблений на основі відомостей перепису, переведеного зимою, не відповідає реальним економічним відносинам. Наскільки він далекий від дїйсности, видно стане з кількох прикладів. Так, після відомостей перепису, в цукроварній промисловости всієї Росії працювало 22.765 робітників і робітниць, а на Українї—12.968; тим часом в 1897 роцї, після „Статистики производствъ, облагаемыхъ акцизомъ“, в цукроварстві самої України працювало 67.738 душ, а по всїй Росії—100.982. Після перепису над здобуваннєм камяного вуглю на Українї працювало 14.709 робітників; після „Сборника статистическихъ свѣдѣній о горнозаводской промышленности Россіи“—219.92 душі, по каменоломнях після перепису працювало на Українї 2.933 роб. після „Сборника“—10.092 і т. д.

Ми обмежили ся тільки на кількох найбільш яскравих прикладах для того, щоб показати, як відбив ся час переведення перепису на його наслїдках і як треба обережно робити, на підставі відомостей перепису, ті чи инші висновки що до характеристики економічного становища як цїлої держави, так і особливо окремих її частин.

З поодиноких районів нашого краю найбільшу соціальну вагу має робітництво в Степовій Українї, що виразно вказує і на перше місце її в нашому народньому господарстві. Мало не 1/3 всієї самостійної людности припадало

---

[1]) Для того, що здобути трохи вірнїйшїй малюнок економічного розвитку поодиноких частин України, треба взяти відношеннє самого тільки промислового робітництва до промислового населення. Тодї, як побачимо низче, поодинокі части України займатимуть инші місця, нїж в сїй таблицї.

в Степовій Україні на пролетаріат. Далеко низче від неї стоїть Лївобережна Україна, де робітництво складало меньше 1/4 самостійної людности, а останнє місце належить Україні Правобережній, де пролетаріат складає трохи більше 1/5 самостійного населення. Всї сї статистичні висновки, коли згадати вищесказане про ґеоґрафічне роспреділеннє пролетаріату, а також і допіро наведені приклади, мусять бути і виправлені і доповнені. Найбільше сї виправки і доповнення повинні позначити ся на Степовій і Правобережній Україні, особливо на першій. Маючи добре розвинене капіталїстичне сельське хазяйство, в котрому поруч з машинами широко вживаєть ся наємна праця, з одного боку, стоючи на чолї Горнозавідської промисловости всїеї Росії, з другого—Степова Україна найбільше зазнала на собі впливу того, що часом для перепису обрано було зиму. Ледве чи меньше відбив ся час перепису на Правобережній Україні з її капіталїстичним сельським господарством та з першою на всю Росію цукроварною промисловістю. Ось чому, в дїйсности останнє місце належало не Правобережній Україні, а Лївобережній з її дрібноселянським сельським хазяйством та з ледве помітною фабрично-завідською промисловістю.

Але загальні відомости про кількість всього пролетаріату на Україні, власне кажучи, ще мало можуть характеризувати як ступінь економічного розвитку, так соціально-економічну структуру нашего краю. Для сього ми повині розглянути склад пролетаріату на Україні.

Після відомостей перепису 1897 року робітництво наше подїляло ся на ґрупи, що зазначені в табл. 3.

Очевидно, що для економічної характеристики того чи иншого району України на основі робітничої статистики мало придатні відомости про перші дві катеґорії робітництва—про слуг, котрі не беруть майже нїякої безпосередньої участиї в продукції, та про поденцїв і чорноробочих, котрі виконують головне другорядні операції в той чи иншій галузи народнього господарства. Навпаки, відомости про останнї дві ґрупи пролетаріату дають певний матеріал економічного становища краю чи губернії.

Розглядаючи з сього погляду таблицю третю, ми бачимо, насамперед, що перші дві катеґорії пролетаріату

Таблиця 3.

		Правобережна Україна		Лївобережна Україна		Степова Україна		Разом	
		абсол.	в % до робітн. району.	абсол.	в % до робітн. району.	абсол.	в % до робітн. району.	абсол.	в % до робітн. району.
1. Поденці і чорноробочі	чоловіки	49.824	15,6	29.909	11,2	64.643	16,0	144.376	14,6
	жінки .	24.112	13,1	17.844	11,2	13.159	9,0	55.115	11,2
	разом .		14,7	47.753	11,2	77.802	14,0	199.491	13,5
2. Слуги . . .	чоловіки	58.849	18,4	41.424	15,5	43.457	10,7	143 730	14,5
	жінки .	108.702	59,2	81.770	51,5	96.494	64,7	286.966	58,4
	разом .	167.551	33,4	123.194	26,6	139.951	25,3	430 696	29,1
3. Сельске хозяйство, рибальство і полюваннє.	чоловіки	103.137	32,4	101.208	35,7	108.066	27,0	312.411	31,5
	жінки .	39.524	21,6	47.013	30,0	25.621	16,7	112.158	22,8
	разом .	142.661	28,4	148.221	34,8	133.687	24,4	424.569	28,6
4. Промисловість, торговля і тран·	чоловіки	106.823	33,6	94.150	37,6	188.021	47,3	388 994	39,4
	жінки .	10.572	6,1	12 067	7,3	13.780	9,6	36.419	7,6
	разом .	117.395	23,5	106.217	27,4	201.801	36,3	425.413	28,8
Разом . .	чоловіки	318.633	100	266.691	100	404.187	100	989.511	100
	жінки	182.910	100	158.694	100	149.054	100	490.658	100
	разом .	501.543	100	425.385	100	553.241	100	1.480.169	100

грають особливо велику ролю на Правобережжу, складаючи там мало не половину всього робітництва району (48,1%), далеко меньшу на Степовій Україні (39,3%) і найменьшу на Лївобережжу (37,8%). Що торкаєть ся останнїх ґруп робітництва, то найбільшу вагу вони мають на Лївобережній Україні (62,2%), приблизно таку ж саму на Степовій Україні (60,7%) і дуже малу на Правобережній (51,9%), при чому сельсько господарський пролєтаріат перше місце займає на Лївобережжу (34,8%), а індустріяльно-торговельний на Степовій Україні (36,3%).

Знову як і вище, ми повинні зауважити, що се становище районів, характеризоване на основі відомостей перепису, в світлї реальних відношень малюватиметь ся значно инакше. Перш за все, коли значну частину сельско-господарських робітників Лївобережної України віднести до Правобережжа та особливо до Степової України, в котрих вони в лїтку знаходять собі працю в сельському горсподарстві,

коли, опріч сього, виправити відомости про робітництво цукроварної промисловости та гірництва,—тоді Лївобережна Україна з усякого погляду займатиме останнє місце на щаблях нашого народнього господарства.

Порівняймо тепер Україну з иншими районами нашої держави, погляньмо, яке місце займає вона по кількости пролетаріата серед ріжних країв Росії.

Таблиця 4.

	Робітників тис. душ.	Людности тис. душ.	В тім ч. самостійних тис. душ.	Робітників на 100 душ населення.	Робітників на 100 душ самостійних
1. Північний район[1)	700,2	6.653,8	2.205,2	10	32
2. Центр.-промисловий район	1.444,0	12.416,7	4.005,3	12	33
3. Центр.-хлїборобський „	888,5	18.245,8	4.113,7	5	21
4. Сходний район	279,9	6.422,2	1.464,4	4	19
5. Приуральський край	425,8	8.221,8	1.904,0	5	22
6. Південний район	379,8	5.503,1	1.389,1	7	27
I. Великоросія	4.118,2	57.463,4	15.081,7	7	27
II. Україна	1.480,1	23.430,3	5.937,6	6	25
III. Польща	1.179,0	9.402,3	2.954,8	12	40
IV. Литва	416,9	4.739,2	1.337,3	9	32
V. Біла Русь	272,4	5.323,6	1.210,0	5	22
VI. Надбалтійський край	521,6	2.386,1	9.77,6	22	53
VII. Кавказ	497,8	9.289,4	2.231,1	5	22
VIII. Сібір	402,9	5.758,8	1.581.7	7	25
IX. Середня Азія	264,0	7.746,7	1.887,3	3	14
X. Імперія	9.151,6	125.640,0	33.201,8	7	28

Таким робом, як що за міру капіталїстичного розвитку брати відносну кількість пролетаріату, Україна стоїть далеко низче з сього погляду ніж багато районів російської дер-

[1) Північний р. має губернії: Арханг., Вологод., Новгород., Олон., Псков., С.-Петерб.; Промисловий р.—Владим. Калужс., Костр, Ніжегор., Москов., Смол., Тверс. і Яросл; Центр. Хлїбор. р.—Вор., Курс., Орл., Пенз., Рязанск., Саратовск., Сімбірск., Тамбов., Тульск.; Східний—Казанск., Оренб., Самарск; Приурал. р.—Вятск., Пермск., Уфимск., Південний р.—Астраханск., Бесар., Донск.; Біла Русь—Вітебск., Мінс. Могілев.; Литва—Вілен., Гродпен., Ковен.; Надбалтійський Край—Курлянд., Ліфлянд., Естлянд.; Польща—10 губ.; Кавказ—11 губ. та областей; Сібір—із 9 губ. та областей; Середня Азія—із 9 областей.

жави. І по кількости робітників на 100 душ всього населення, і по кількости на 100 д. самостійних наш край стоїть назаду від Північного, Центрального промислового, Південного районів, Польщі, Литви, Надбалтійського краю; позаду від України стоїть решта районів, опріч Сібіру, котрий показує однакові з нею відносні числа.

Але як що пригадати вище сказане нами про особливий вплив часу переведення перепису на кількість робітництва на Україні, ясно буде, що Україна в дійсности стояла в 1897 р. значно вище на щаблях капіталїстичного розвитку, нїж се показує нам таблиця 4. Коли б час перепису був инший, припадав би на добу розцвіту головних галузей нашого народнього господарства, Україна уступала б тільки Північному та Промисловому районам, Польщі та Надбалтійському краю:

IV. Пролєтаріат торгово-промисловий.

Серед ріжних ґруп сучасного пролєтаріату скрізь центральне місце займає робітництво індустріяльне.

Економічний розвиток капіталїстичного громадянства неминуче простує до нового подїлу головних галузей господарчої дїяльности населення, до переваги промисловости та торговлї над сельським господарством, до переваги технїчної, економічної та соціяльної. Очевидно, що сї зміни мусять одбивати ся й на складї робітництва. Як в народньому хозяйстві, так і в робітничій клясї індустріяльно-торговельні елєменти беруть гору над сельсько-господарськими, що далї то більше зростають вони своїм числом, своєю соціально-економічною вагою, своїм полїтичним впливом і значіннєм. Індустріяльний пролєтаріат—то соціяльний і ідеольогічний аванґард цїлої робітничої кляси.

Ось через що робітництво промислове користуєть ся такою увагою в житю і лїтературі.

Спробуємо й ми розглянути докладно індустріяльний пролєтаріат України, його подїл по окремих частинах нашого краю, його професійний склад і т. п.

Як ми вже знаємо, перепис 1897 р. налїчив на Україні 425.413 душ промислових робітників, котрі дуже ї дуже нерівномірно подїляли ся по теріторії краю відповідно до економічного розвитку його поодиноких частин:

Таблиця 5.

	Чоловіків.	Жінок.	Разом.	Теж саме в % до всіх робітників губернії, району та України.			Теж саме в % до робітників всієї України.		
				чол.	жін.	раз.	чол.	жін.	раз.
на Волини . . .	27.679	2.429	30.108	91,93	8,07	100	7,11	6,67	7,08
„ Київщині . . .	55.192	6.232	61.424	89,86	10,14	100	14,19	17,11	14,44
„ Поділлї . . .	23.962	1.911	25.863	92,61	7,39	100	6,16	5,25	6,08
„ Правобережжу	106 823	10.572	117.395	91,0	9,0	100	27,46	29,03	27,60
„ Полтавщині .	20.836	2.574	23.410	81,01	10,99	100	5,36	7,07	5,50
„ Харьківщині .	40.490	5.335	45.825	88,36	11,64	100	10,41	14,65	10,77
„ Чернігівщині .	32.824	4.158	36.982	88,76	11,24	100	8,44	11,42	8,69
„ Лівобережжу.	94.150	12.067	106.217	88,64	11,36	100	24,21	33,14	24,96
„ Катеринославщині	81 182	3.226	84.408	96,18	3,82	100	20,87	8,86	19,84
„ Херсонщині .	73.820	8.204	82.024	90,0	10,0	100	18,98	22,52	19,28
„ Таврії	33.019	2.350	35.369	93,36	6,64	100	8,48	6,45	8,32
в Степ. Україні.	188.021	13.780	201.801	93,17	6,83	100	48,33	37,83	47,34
Разом на Україні	388.994	36 419	425.413	91,44	8,56	100	100	100	100

Таким чином, Степова Україна являєть ся з промислового боку найбільш розвиненим краєм, бо мало не половина всього індустріального робітництва України (47,34%) працює в її промисловости, а дві її губернії, Катеринославщина та Херсонщина, дають заробіток 166,4 тис. промислового пролєтаріату, с. т. мало не $^2/_5$ (39,1) робітництва України. Найменьше розвиненою є Лївобережна Україна, а з поодиноких губерній Полтавщина та Поділлє, пролєтаріат котрих разом складає тільки трохи більше ніж $^1/_{12}$ (11,58%) робітництва всієї України.

Але для того, щоб охарактеризувати ступінь капіталїстичного розвитку України, опреділити, як далеко зайшла пролєтарізація її промислової людности, ми повинні визначити, скільки припадає робітництва на 100 душ всього промислового населення взагалї, і на 100 д. „самостійних“ того ж населення. Разом з сим ми повинні порівняти з сього погляду Україну з иншими районами нашої держави.

До промислово-торгового населення ми залїчили з 65 ґруп занять перепису такі: 22—45 включно, і 48—62 включно.

Ось як тодї змалюєть ся перед нами економічне становище поодиноких країв нашої держави

Таблиця 6.

	Промислового робітництва в тис. душ.	Всього промислового населення в тис. душ.	В тім числї самостійних в тис. душ.	Промислових робітників. На 100 душ всього пром. нас.	Промислових робітників. На 100 душ самостійних.
I. Україна	425,4	3.696.1	1.249,0	11	34
II. Великоросія	1.963,0	8.453,6	3.764,2	23	52
в тім числї:					
1. Північний район	339,4	1.156,0	623,1	29	54
2. Центр. промисл. район.	901,0	2.866,8	1.471,3	31	61
3. Центр. хлїборобськ. „	328,0	1.982,8	774,5	16	42
4. Східний район	77,3	607,2	218,3	13	35
5. Південний „	109,7	836,4	302,3	13	36
6. Приуральський край	207,6	1.004,3	375,8	21	55
III. Польща	311,1	2.301,9	732,2	13	42
IV. Литва	74,9	800,6	259,3	9	29
V. Біла Руеь	70,2	810,8	244,6	9	28
VI. Надбалтійський край	104,6	591,0	256,4	18	41
VII. Кавказ	122,9	1.079,0	387,8	11	32
VIII. Сібір	111,0	641,5	283,3	17	39
IX. Середня Азія	38,4	854,2	336,2	4	11
Імперія	3.221,6	19.232,0	7.516,0	17	43

Порівнюючи становище промисловости на Україні до инших районів, на основі сеї таблиці ми бачимо, що Україна стояла в 1897 р. дуже низько, відстаючи як од загальнодержавного рівня індустріяльного, так і від розвитку індустрії по окремих найбільш промислових краях Росії. Вище від неї стояли майже всї краї Европ. Росії, за винятком Литви і Білої Руси, а з азіатських тільки один Сібір.

До сього висновку про становище промисловости на Україні, ми мусимо дадати кілька поправок. Перш за все треба пригадати, що перепис, як ми вже не раз зауважали, значно зменьшив кількість робітництва, котре працювало в капіталїстичній індустрії нашого краю. Через се відносні числа будуть значно вищі нїж 11 і 34. А далї, ми за масштаб для пізнання становища промисловости брали кількість робітництва, тим часом коли по нїй не завжди можна скласти

собі ясну уяву про ступінь промислового розвитку, особливо в порівнянню з иншими районами держави. Тільки тоді, коли б по всїх районах були всї инші і господарчі умови однакові—технїчні та економічні,—ріжниці в кількости робітництва свідчили б про ріжниці в степені розвитку промисловости. Наведемо яскравий приклад—гірнозавідська промисловість Урала і Півдня. Варто тільки пригадати технїчну і економічну відсталість металюрґічної промисловости Уралу, з його величезною масою робітників-гірників, і порівняти з першою на всю державу, технїчно найкраще орґанїзованою і оборудованою метальовою продукцією Півдня при невеличкому (порівнюючи) числї робітників-метальовців, що б погодити ся з нашою думкою, що сама кількість робітництва не може характеризувати продукцію, розвиток промисловости.

Отже, що-б там не було, вищенаведена таблиця показує нам, що на Українї пролетарізація промислового населення, особливое його самостійних елементів зайшла вже в 1897 р. доволї далеко: звиш 1/3 промислового населення була вже пролетарізована.

Ми бачили, що вже в 1897 р. на Українї було і абсолютно і відносно чимало робітництва—425,4 тис. душ, або 34% самостійного промислового населення.

Але сї величини ще мало промовляють нам про якість українського робітництва, його громадське, полїтичне і господарське значіннє. Для сього ми повинні розглянути професійний склад нашого робітництва. Сей розгляд покаже нам, по яких галузях народнього хазяйства працює найбільше робітництво України. Дякуючи сим відомостям ми зможемо уявити собі до певної міри, в яких умовах, матеріальних і духових, доводить ся працювати нашим робітникам, ми зможемо зрозуміти, чого може ждати від українського пролетаріату наше громадянство для зросту свого матеріального і морального добробуту.

Для сього ми подїлимо все робітництво на 14 груп. Першу ґрупу складатимуть всї підприємства текстильної промисловости—по обробцї бавовни, шовку, шерсти і т. и.; другу—всї промислові заклади по переробцї звірячих продуктів—шкір, хутр, пуху, пірря і т. и; до третьої належатиме вся продукція по обробцї дерева—лїсопильна, столярна, бон-

дарна і т. и.; до четвертої—вся продукція по обробці металїв; до пятої—підприємства по обробці мінеральних річей-індустрія цегельна, гончарна, цементна і т. и.; до шостої—хемічна продукція; до семої—підприємства по обробці харчових річей, виробництво борошна, цукру, горілки, пива, меду, тютюну і т. и.; до восьмої—поліґрафічні підприємства, друкарнї, фотоґрафії, цінкографії, палїтурнї, виробництво цигаркових гільз і т. и.; до девятої—виробництво одежі; до десятої—будівельна індустрія; до одинадцятої—гірництво,—здобуванне руд, вуглю, каміню та иншого, виплавка чавуну, залїза, стали і т. и.; до дванадцятої—підприємства торгові; до тринадцятої—всї засоби транспорту, почта, залїзниці і т. и.; до чотирнадцятої—решта підприємств, котрі не увійшли в попереднї ґрупи.

Як подїляло ся в 1897 роцї робітництво України по сих головних ґрупах, видно з таблиці 7.

Ся таблиця повна глибокого і цїкавого змісту. Показуючи подїл робітництва по окремих галузях народнього господарства України, вона одночасно дає нам виразний малюнок значіння тої чи иншої галузи в цїлому соціально-економічному орґанїзмі, розкриває перед нами економічні ріжниці України від всієї російської держави.

Розглядаючи подїл робітництва по окремих вище зазначених ґрупах, ми бачимо насамперед, що текстильна промисловість, котра займає перше місце не тільки в цїлій державі; але і по окремих найбільш промислових районах її, як от Польща, Московський Промисловий Район, Надбалтийський Край,—на Українї грає надто малу ролю: [1]) так в

[1]) Такий стан річей нинї. Але се треба вважати часовим: по всїх країнах текстильна промисловість переселяєть ся туди, де є сировина і дешевше паливо, де є силавільного жіноцтва с. т. в райони камяновугольні та металюрґічні. Нї що не може вдержати текстильної промисловости від сього „природного потягу“. Рано чи пізно ся тенденція візьме гораз над ріжними перешкодами і у нас. Нї відсталість професійної працї на Українї, нї велика фінансова сила великоруського капіталу в текстильній промисловости, сї непоборимі, на думку фаховцїв, перешкоди для розвитку текстильної індустрії на окраїнах імперії, не подолають сього потягу. Професійна рутіна—не орґанічна, а функціональна хвороба працї, явище часове. А фінансова сила—річ, котра скрізь, а особливо в Россї, бідній на капітал, уступить перед вищим процентом в нових краях: сьому вчить нас історія Англії, Польщі і т. и.

Таблиця 7.

	ПІСЛЯ ПЕРЕПИСУ				ПІСЛЯ ИНШИХ ДЖЕРЕЛ[1])			
	По Україні		По Росії		По Україні		По Росії	
	Обох полів	Теж в % до всієї суми	Обох полів	Теж в % до всієї суми	Обох полів	Теж в % до всієї суми	Обох полів	Теж в % до всієї суми
I. Текстильна промисловість	8.837	2,07	530.138	16,46	8.837	1,74	530.138	14,95
II. Обробка звірячих продуктів	7.663	1,80	74.270	2,31	7.663	1,51	74 270	2,09
III. Обробка дерева	29.670	6,97	173.043	5,37	29.670	5,84	173.043	4,88
IV. Обробка металїв	59.057	13,88	370.933	11,52	59.057	11,63	370.933	10,46
V. Обробка мінеральних річей	9.733	2,29	83.138	2,58	9.733	1,92	83.138	2,34
VI. Хемічна промисловість	6.325	1,49	61.094	1,91	6.325	1,24	61.094	1,72
VII. Харчова „	52.163	12,26	265.640	8,24	115.203	22,69	403.083	11,36
VIII. Поліграфічні підприємства	6.839	1,61	52.175	1,71	6.839	1.34	52.175	1,47
IX. Виробництво одежі	59.133	13,90	326.470	10,02	59.133	11,65	326.470	9,20
X. Будівельна індустрія	47.472	11,15	345.724	10,73	47.472	9,35	345.724	9,75
XI. Гірництво	30.481	7,15	206.376	6,41	49.705	9,80	394.576	11,13
XII. Торгівля	27.169	6,38	213.093	6,61	27.169	5,35	213.093	6,01
XIII. Транспорт	60.204	14,15	369.029	11,46	60.204	11,86	369.029	10,40
XIV. Инші підприємства	20.667	4,86	150.442	4,67	20.667	4,07	150.442	4,24
	425.413	100,00	3.221.565	100,00	507.677	100,00	3.547.208	100,00

[1]) Поправки в сїй рубрицї ми зробили на основі „Сборника статистическихъ свѣдѣній о горнозаводской промышленности Россіи“ за 1897 рік та „Статистики производствъ облагаемыхъ акцизомъ“ за той же рік, в групах VII та XI; в инших же, за браком відповідних матеріалів, відомости перепису лишили без змін.

кожній тисячі робітників, після відомостей перепису, припадало на текстильну промисловість 164 душі по Росії і тільки 20 душ по Україні (після инших джерел—150 по Росії і 17 по Україні). Натомість на Україні найбільшу вагу має харчова продукція, в котрій в 1897 р., після певнійших ніж перепис джерел, працювало більше ніж 1/5 всього індустріяльного робітництва, тим часом, коли по инших районах держави і навіть в цілій державі ся галузь промисловости має далеко меньше значіннє ніж у нас: з кожної тисячі робітництва на харчову індустрію приходило ся у нас 227 робітників, в державі ж—114. Що ж до инших головних галузей промисловости, як от гірництво, обробка металїв, транспорт, будівельна індустрія, виробництво одежі, то тут ми не спостерегаємо великих ріжниць між Україною і цілою державою, хиба тільки те, що майже всї вони у нас займають відносно більше робітництва ніж по цілій державі. Таким чином, вищенаведена таблиця показує нам, що головну соціально-економічну ролю має в нашому народньому господарстві харчова індустрія, гірництво та обробка металїв, котрі займають разом мало не половину всього робітництва (44,29%), тим часом коли в державі на їхню долю припадає тільки 31,44%, отже меньше 1/3 всього промислового пролетаріату.

Для того, щоб яскравійше виявити соціальні ріжниці між робітництвом нашого краю і цілої держави ми подаемо нижченаведену схематичну таблицю, [1]) в котрій зазначено яке місце, по кількости робітництва, займає та чи инша ґрупа підприємств на Україні і в державі (див. також діаґраму):

Групи	Яке місце займають по Росії	Яке місце займають по Україні
I	1	11
II	12	12
III	9	7
IV	4	4
V	11	10
VI	13	14
VII	2	1
VIII	14	13

[1]) Для сього ми брали виправлені відомости з таблиці VII.

Групи	Яке місце займають по Росії	по Україні
X	7	3
X	6	6
XI	3	5
XII	8	8
XIII	5	2
XIV	10	9

Тепер погляньмо докладнійше[1]) на склад робітництва головних галузей, нашого народнього хазяйства, харчової, гірничої і метальової індустрії, котрим за сучасних економічних обставин судило ся грати велику ролю в економічному житї кожного краю, кожної держави, як що для їхнього розвитку є відповідні умови природні і соціальні.

На основі відомостей як перепису, так і инших джерел, робітництво, що працювало в харчовій індустрії, складало ся з робітників, занятих в:

Цукроварстві	67.738 душ.
Тютюновій продукції	10.534 „
Борошняній	10.927 „
Виборобництві горілки меду, вина, пива	10.425 „
Инших підприємствах	15.579 „
Разом	115.203 душі,

Звідсї ми бачимо, що перше місце займає харчова промисловість на Україні, тільки дякуючи цукруварству, що ж до инших галузей її, то хіба тільки тютюнова індустрія дає працю у нас відносно більшій кількости робітників ніж в державі.

Головну масу робітництва в обробці металїв займали після відомостей перепису в 1897 р:

Підприємства слюсарні, слюсарно-механїчні та ковальські	39.702 душі.
Чавунно і сталелитна продукція	9.122 „
Машино-судо-паровозо-ваґоно-будівнича продукція[2])	3.381 „

[1]) Здебільшого, де не зазначуємо, робимо детальний розгляд на основі виправлених відомостей.

[2]) Разом з продукцією сельско-господарських машин.

Міднолитна продукція виробництво дзвонів та самоварів	1.728	душі
Инші підприємства	5.152	„
Разом	59.057	душ.

Таким чином, більш половини всїх робітників—метальовців на початку 1897 р. працювало в ремісничій, здебільшого, дрібній продукції по підприємствах слюсарних, слюсарно-механїчних та ковальських і тільки невелика частина—12.503 роб. заняті були в великій, заводській метальовій індустрії.

Що тичить ся гірництва, то на основі відомостей „Сборника статистическихъ свѣдѣній о горнозаводской промышленности Россіи“ за 189⁶/₇ гірничий рік, 49.705 робітників подїляли ся по таких галузях гірничої промисловости нашого краю:

Над здобуваннєм камяного вуглю працювало	22.737	душ.
Над здобуваннєм соли	8.773	„
Над здобуваннєм залїзної, ртутної та марганцевої руди і т. п.	6.295	„
По каменоломнях працювало	10.092	„
По инших підприємствах	1.808	„
Разом	49.705	„

Нарештї в останній групі підприємств, котра; після харчової індустрії, найбільше має робітників, робітництво розпадало ся на такі катеґорії після відомостей перепису:

На залїзницях	33.611	робітників.
В ізвозному промислї	14.512	„
В водній комунїкації	6.714	„
В инших засобах комунікації .	4.467	„
На поштї телеґрафі і телефонї .	900	„
Разом	60.204	роб.

Погляньмо тепер, як подїляло ся робітництво окремих ґруп підприємств по теріторії нашого краю. Не маючи потреби робити сього для тих ґруп, котрі мають другорядне значіннє в народньому господарстві України, ми спинимо ся [1])

[1]) Сей ґеоґрафічний подїл робітництва ми розглядатимемо на основі матеріялів перепису.

тільки на головних, на харчовій, метальовій та гірничій промисловости, в котрих втілюєть ся світле сучасне і майбутнє нашого хазяйства: після відомостей перепису в сїх трьох ґрупах підприємств в 1897 р. працювало коло 1/3 всього індустріяльного пролєтаріату, ще більшу частину робітництва займали вони після відомостей з иньших джерел—звиш 2/5. До сїх ґруп ми додамо ще будівельну індустрію та торговлю, котрі завше характеризують, як становище так і розвиток народнього господарства краю. Що до инших галузей, то треба зазначити, що поділяли ся вони в 1897 р. більш меньш рівномірно по окремих частинах України, відповідно до їхнього простору і людности.

Ось як малює нам перепис поділ робітництва сїх головних економічних галузей по окремих ґуберніях і районах України:

Таблиця 8.

	В гірництві.	В метальовій промисл.	В харчовій промисл.	В транспорті.	В торговлї.	В будівельній промисл.	Всїх промислових робітників.
на Волини	72	2.722	3.632	3.921	1.516	3.507	30.108
„ Київщинї	134	7.438	11 396	7.004	3.748	7.934	61.424
„ Поділлї	219	2.879	5.470	3.149	1.189	2.814	25.863
на Правобережжу . .	**425**	**13.039**	**20.498**	**14.074**	**6.453**	**14.255**	**117.395**
на Полтавщинї . . .	87	2.229	3.469	3.499	1.781	2.685	23.410
„ Харківщинї	334	5.689	7.150	7.041	3.597	3.618	45.825
„ Чернигівщинї . . .	111	2.522	4.163	5.752	1.427	4.514	36.982
на Лївобережжу . .	**532**	**10.440**	**14.782**	**16.292**	**6.805**	**10.817**	**106.217**
на Катеринославщинї.	26.135	18.520	3.802	10.672	3.239	6.319	84.408
„ Херсонщинї . . .	2.390	12.235	8.767	13.131	7.626	9.038	82.024
„ Таврії	999	4.823	4.314	6.045	3.046	7.043	35.369
в Степовій Українї.	**29.524**	**35.578**	**16.883**	**29.838**	**13.911**	**22.400**	**201.801**
Разом на Українї.	**30.481**	**59.057**	**52.163**	**60.204**	**27.169**	**47.472**	**425.413**

З отсїєї таблиці яскраво виступають величезні ріжниці між окремими частинами нашого краю, як в складі робітництва,

так, очевидно, і в складі народнього господарства. Осередком гірничої промисловости на Україні є Степова Україна, котра дає працю мало не 90% всїх робітників-гірників, а в нїй особливо Катеринославщина; значіннє степової частини нашого краю з сього погляду було б ще більшим, коли б перепис переводив ся в иншу пору року. Майже теж саме треба сказати й що до метальової індустрії: коло $^3/_5$ всїх робітників метальовців працює в промисловости Степової України. Роля инших районів України в сих двох галузях нашого хазяйства дуже мала, в гірництві навіть мізерна. Зовсїм инше ґрупованнє наших районів повинно було б бути в харчовій промисловости, в котрій домінуюче місце належить цукроварству, але, знову треба сказати, коли б час перепису не був майже мертвим сезоном в сїй галузи. Після перепису, перше місце в харчовій промисловости належить Правобережжу, друге Степовій. Тим часом дїйсний стан річей як що взяти на увагу хоч би тільки цукроварну промисловість, був цїлком инший.

По окремих районах України в 1897 роцї [1]) працювало в цукроварстві:

на Правобежжу . .	50.573	робітників
„ Лївобережжу . .	15.625	„
в Степовій Україні	1.540	„

На підставі сїх відомостей можна з певністю сказати, що осередком харчової промисловости є Правобережна Україна подібно до того, як Степова-горнозавідської, що найменьшу, навіть порівнюючи незначну, ролю грає харчова індустрія в Степовій Україні.

В залежности від загального економічного характеру тої чи иньшої частини України стоїть і кількість робітництва в її транспортї, торговлї і будівництві. Степова Україна сей найбільший промисловий край України, природно, мусить мати й більше нїж иньші райони, робітництва в тих підприємствах, котрі служать цїлям роспреділення товарів, доставляючи їх від продуцента консументови. Ось через що ми бачимо, що Степова Україна має майже половину всїх робітників,

---

[1]) На основі „Статистики производствъ обложенныхъ акцизомъ“ за 1897 р.

занятих в транспорті, і більшу половину всього торгового пролетаріату. Як край з найбільш розвиненою торговлею і промисловістю, а через се і з інтензівно зростаючою людністю міст і фабричних центрів, Степова Україна виявляє і більший розвиток будівництва, котре має на оці цїли господарчого і особистого вжитку: майже половина робітництва будівельної промисловости України припадає на степовий край. Що тичить ся Правобережжа і Лївобережжа, то їх порівнюючи невелика участь в торговлї, транспорті і будівництві стоїть в повній гармонії з малим розвитком індустріяльним, а в Лївобережжі навіть і з сельськогосподарським.

Ріжниці в складі робітництва України і цїлої держави ілюструє діаґрама на стор. 124.

На основі всього вищесказаного, ми приходимо до того висновку, що робітництво України, заняте головне в гірництві, харчовій, будівельній, метальовій продукції та в транспорті, нї з технїчного, нї з громадського, нї з культурного боку не є суспільною верствою високої вартости. Працюючи в значній мірі в галузях сезонових, таких, котрі не вимагають науки і знатя, робітники наші, то, здебільшого, представники неквалїфікованої праці. Не маючи поки що нїяких відомостей про культурний рівень нашого робітництва, ми a priori можемо сказати на основі відомостей про професійний склад його, що пролетаріат України—верства, культурно відстала в порівнянню з робітничою клясою в цїлій російській державі. Нарештї, після сього неминучою є, як льоґічний висновок з низького культурного рівеня порівнюючи мала здатність нашого пролетаріату переймати ся громадськими ідеалами і полїтичними завданнями робітничої кляси.

---

[1]) Безперечно на Українї добуваюча промисловість грає далеко більшу ролю нїж переробляюча. Але з сього приводу нема чого проливати гіркі сльози, що, мовляв, на Українї розвиваєть ся руїна продукційних сил. Таке становище, яке ми бачимо на Українї, то—удїл всїх країн, де капіталїзм починає опановувати всїм народним господарством, се—неминуча стадія в розвитку капіталізму в кожній нації, в кожній країнї, але тільки стадія, котру кожна економічна цїлість переходить тим швидче, чим швидчий темп промислового розвитку ми спостерегаємо в нїй. А се як раз ми і бачимо на Українї.

Процентовий поділ всїх промислових робітників по окремих ґрупах підприємств (на основі виправлених відомостей перепису).

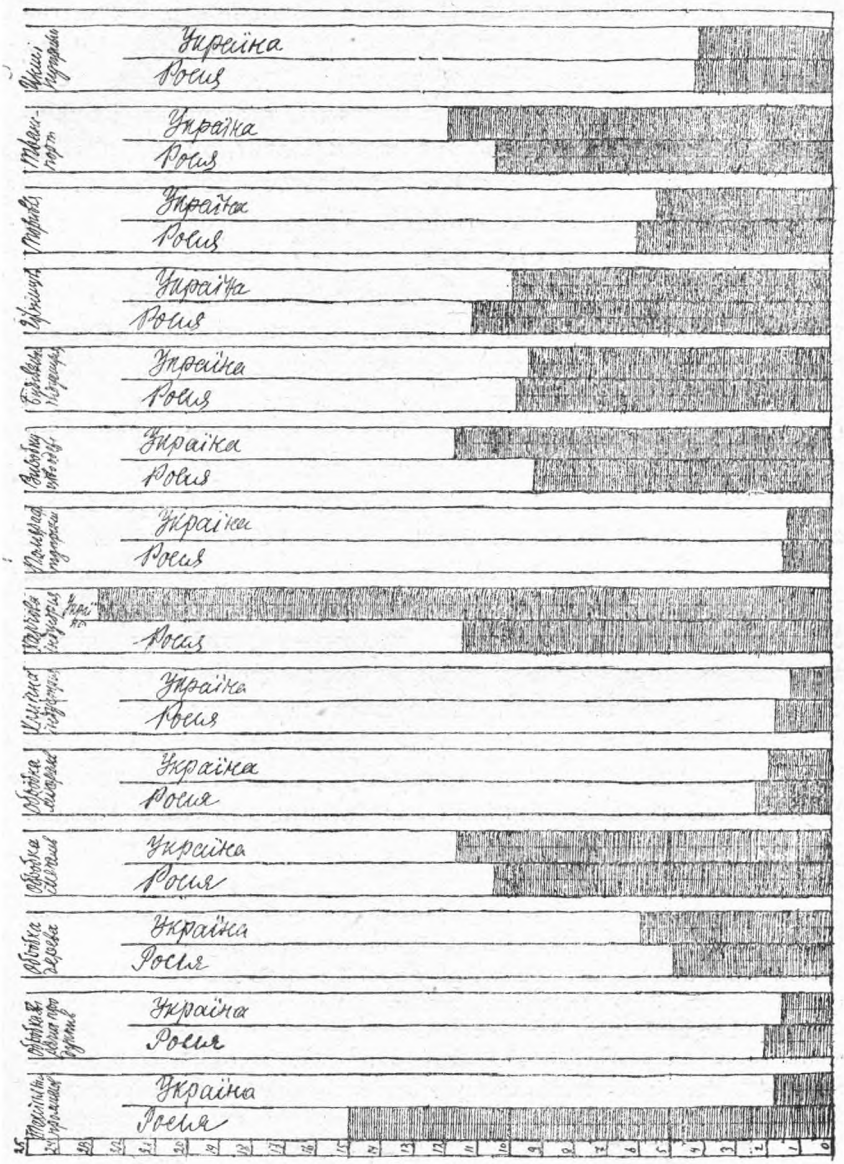

V. Участь жінок та дітей в промисловій праці.

Одною з характерних ознак сучасної машинної індустрії є широке користуваннє працею жінок та дітей далеко ширше, ніж се було за попереднїх часів економічного житя. Зводячи працю робітника в процесї продукції до небагатьох, простих маніпуляцій, роблячи велику мускульну силу непотрібною, машини дають змогу вживати по фабриках і заводах робітників з малою фізичною силою—жінок та дітей. Коли ж пригадати низчий ніж у чоловіків рівень потреб та свідомости, а також меньшу відпорну силу сїх шарів робітничої людности, зрозумілим стане для нас змаганнє капіталістів заміняти чоловічу працю жіночою та дитячою.

З огляду на велику соціальну вагу сього явища, на його величезний вплив на фізичний стан, матеріальний і моральний добробут людности, дуже важливим є для статистики праці вияснити подїл робітництва по полу і віку.

Спинимо ся, перш за все, на половому складї робітничої класи України.

Після відомостей перепису на кожних тисячу робітників припадало по цїлій Українї і її окремих частинах:

Таблиця 9.

	Чоловіків.	Жінок.	
На Волини	919	81	1000
„ Київщинї	899	101	1000
„ Поділлї	926	74	1000
на Правобережжу . . .	**910**	**90**	**1000**
на Полтавщинї	890	110	1000
„ Харьківщинї	884	116	1000
„ Чернігівщинї	888	112	1000
на Лївобережжу	**887**	**113**	**1000**
на Катеринославщинї . .	962	38	1000
„ Херсонщинї	900	100	1000
„ Таврії	934	66	1000
на Степовій Українї .	**932**	**68**	**1000**
Разом на Українї . .	**914**	**86**	**1000**

Таким чином, на Україні жіноча праця грає дуже і дуже малу ролю, особливо, як що порівняти хоч би з тим місцем, котре вона займає в цілій державі: на 1000 робітників в імперії приходило ся 862 чоловіка і 138 жінок, ще більше жінок в Европейській Росії—854 чоловіка і 146 жінок. Сі ріжниці, безперечно стоять в залежности від складу народнього господарства, і насамперед, від більшої чи меньшої ролї текстильної промисловости, гірництва і метальової промисловости, котрі вимагають від робітника ріжної мускульної сили, а через се роблять неоднаковою участь жіночої праці в господарстві ріжних районів. Ся ж сама залежність полового складу робітництва від особливостей народнього хазяйства, виявляєть ся і по окремих районах України. Найменьшу ролю грає жіноча праця в Степовій Україні, в горнозаводському районї нашого краю, а з окремих її губерній в Катеринославщині, де на 962 робітника припадало тільки 38 робітниць. Опріч Катеринославщини меньшу від пересїчної участь беруть жінки—робітниці в промисловости Таврії, Поділля та Волини, найбільшу ж вагу має жіноча праця на Лївобережній Україні, а особливо в Харківщині, де участь жінок в індустрії виражаєть ся в 116 робітницях на кожну 1000 душ пролєтаріату.

Хоч і які великі відміни бачили ми між окремими районами України що до полового складу робітництва, одначе навіть найрізчі з їх гублять свою гостроту, коли порівняти їх з ріжницями в половому складї робітників поодиноких катеґорій підприємств.

Скільки приходило ся чоловіків та жінок на кожну тисячу робітництва по окремих ґрупах підприємств в 1897 р., показує нам таблиця 10.

Ся таблиця показує надзвичайну ріжноманїтність в половому складї робітництва окремих галузей нашого народнього господарства, даючи разом з тим поясненнє і до вищезазначених районних одмін.

Насамперед, ми повинні зазначити, шо жіноча праця в 1897 р. майже не вживала ся в будівництві, в виробництві екіпажів і т. и. та на пошті. Із впливових і значних галузей дуже малу участь беруть жінки—робітниці в гірничій промисловости, трохи більшу в обробці дерева та звірячих

продуктів. За те видатна їхня роля виявляєть ся в продукції одежі, в торговлї спиртним питвом, ще більша в хемічній індустрії і в текстильній промисловости. Нарештї, в тютюновій продукції жінки майже рівняють ся з чоловіками, а в ґрупі 28-й навіть переважають їх.

Таблиця 10.

	Чоловіків	Жінок
1. Рудники та копальки	991	9
2. Виплавка металїв	997	3
3. Текстильна промисловість	723	277
4. Обробка звірячих продуктів	979	21
5. Обробка дерева	975	25
6. Обробка металїв	990	10
7. Обробка мінеральних речей	914	86
8. Хемічна індустрія і звязані з нею	755	245
9. Продукція, вина меду та пива	951	49
10. Продукція иншого питва	933	67
11. Обробка рослинних та звірячих харчових продуктів	925	75
12. Тютюнова продукція	513	487
13. Полїґрафічна продукція	880	120
14. Продукція ріжних інструментів	987	13
15. Ювелірне дїло, малярство і т. п.	979	21
16. Продукція одежі	809	191
17. Будівельна індустрія	1000	—
18. Продукція екіпажів і т п.	1000	—
19. Підприємства, що не війшли в попередні групи	963	37
20. Почта, телеґраф і телефон	1000	—
21. Водяна комунікація	993	7
22. Залїзницї	909	81
23. Кінна комунікація	993	7
24. Инші засоби комунікації	976	24
25. Торгівля взагалї	940	60
26. Ресторації та готелї	906	94
27. Торгівля спиртним питвом	787	213
28. Підприємства, дотичні чистоти та гігієни тїла	303	697
Пересїчно	914	86

Коли ми пригадаємо, що в цїлій державі найбільшу вагу має текстильна індустрія, в котрій велику участь беруть жінки, у нас же вона не має майже нїякої ваги, а натомість домінуюче становище займає харчова промисловість, гірництво і метальова індустрія, в котрих жіноча праця вживаєть ся

дуже мало,—тоді для нас стануть цілком зрозумілими великі ріжниці в половому складі пролетаріату у нас на Україні і в цілій державі.

Погляньмо тепер на поділ нашого робітництва по віку:

Таблиця 11.

	Чоловіки		Жінки		Разом		На 1000 робітників припадало	
	абсол.	в %.	абсол.	в %.	абсол.	в %.	Чоловік.	Жінок.
12 років і меньше.	4.512	1,16	1.080	2,96	5.592	1,31	807	193
13—14 „	14.763	3,79	3.201	8,79	17.964	4,22	822	178
15—16 „	28.421	7,31	5.811	15,96	34.232	8,05	830	170
17—19 „	55.518	14,27	8.428	23,14	63.946	15,03	868	132
20—39 „	213.848	54,98	13.077	35,91	226.925	53,35	942	58
40—59 „	61.627	15,84	4.140	11,37	65.797	15,46	937	63
60 і більше . .	10.153	2,61	667	1,83	10.820	2,54	938	62
Невідомого віку.	152	0,04	15	0,04	167	0,04	910	90
Разом .	388.994	100	36.419	100	425.413	100	914	86

Отже, робітництва в дитячому віці (до 15 років) було на Україні 23.556 душ, або 5,53%, робітників підлітків (15—19 років)—98.178 душ, або 23,08%, дорослих робітників середнього віку (20—59 років)—292.722 душі, або 68,81% і робітників старого віку (після 60 років)—2,54%. Така загальна ґруповка робітників по віку.

Коли розглянемо поділ робітників по віку в кожному полі окремо, ми побачимо величезні ріжниці. Перша і головна, се—та, що жіноче робітництво поділяєть ся більш рівномірно по окремих катеґоріях віку, виявляючи повільні переходи від однієї до другої. Тим часом чоловіче робітництво показує з сього погляду надзвичайні скоки. Так до 15 років—чоловіків було 4,95%, жінок—11,75%; від 15—20 років—чоловіків—21,58%, жінок—39,10%; від 20-60 років чоловіків—70,82%, жінок—47,28%; і тільки в старечому віці зближають ся обидва пола. Особливо, кидають ся в очи з одного боку відносна перевага жінок-робітниць до 15 років, і, навпаки, чоловіків від 20—60 років з другого. Що до першого

явища то поясненнє собі знаходить воно в тому, як побачимо далї, що дїти жіночого полу беруть дуже велику участь в таких ґрупах підприємств, як виробництво одежі і т. и. Що до другого, то стоїть воно в залежности від родинних обставин,—котрі не дають заміжній жінцї змоги кидати своє домашнє хазяйство та ходити на роботу.

Порівнюючи подїл робітництва по віку на Українї і в державі, ми приходимо до того висновку, що у нас сей подїл і з народно-господарчого погляду, і з погляду фізичного здоровля людности більш несприяючий, ніж пересїчно по державі. Так, напр, пересїчно в Росії робітників од 20—59 років працювало в промисловости 72,5%, робітниць 61,9%, тим часом у нас робітників 70,82%, робітниць 47,28%. Натомісць, підлїтків занято було на Українї чоловіків 21,58%, жінок 39,0%, в цїлій же державі чоловіків 20,0%, жінок 29,0%. Теж саме показують нам відповідні дані і про дитячу працю. Очевидно, що такий подїл робітництва по віку на Українї треба вважати меньш вигідним з економічного погляду, ніж подїл по всїй державі, бо найбільш продукційним віком вважають ся саме роки від 20—59. Не меньш очевидно також, що велика участь дїтей і підлїтків в промисловій працї на Українї, більша ніж по державі, не може вважати ся за гарну ознаку, особливо коли взяти на увагу відсутність доброго фабричного законодавства, незалежної фабричної інспекції та дужих і впливових робітничих орґанїзацій.

Пересїчний по всїй промисловости нашого краю подїл робітництва по віку, коли розглянути окремі ґрупи підприємств, ховає за собою надзвичайно ріжноманїтні складові елєменти. Сей детальний розгляд разом з тим вияснить нам і причини зазначеного подїлу робітництва по віку на Українї.

Розглядаючи поодинокі ґрупи підприємств (табл. 12), ми спостерегаємо величезні ріжницї в складї робітництва по віку.

Найбільше користують ся працею *дїтей* підприємства по обробцї дерева, по виробу одежі, тютюну, поліґрафічні і особливо торгові заклади, особливо велику ролю в них грає праця дївчаток: так, по обробцї дерева працювало дїтей—хлопцїв 6,25%, дївчаток 13,08%; в тютюновій продукції хлопцїв 5,78%, дївчаток—11,86%, по виробу одежі хлопцїв 16,09%, дївчаток 24,85%; в поліґрафічних підприємствах—

Таб

	12 років і меньше в %		13—14 в %	
	Чоловіків	Жінок	Чоловіків	Жінок
1. Рудники та копальні	0,26	7,75	0,45	7,35
2. Виплавка металів	0,18	—	0,18	—
3. Текстильна промисловість	1,33	2,29	3,32	5,60
4. Обробка звірячих продуктів	1,23	3,10	4,28	6,21
5. Обробка дерева	1,23	6,27	5,02	6,81
6. Обротка металів	0.76	2,36	3,46	3,20
7. Обробка мінеральний річей	0,75	1,55	2,38	3,35
8. Хемічна індустрія й инші з нею звязані	0,63	1,09	2,18	5,03
9. Продукція вина, меду та пива	0,12	—	0,50	3,77
10. Продукція иншого питва и т. п.	0,19	—	1,95	5,40
11. Обробка рослинних і звірячих харчових продукт.	0,41	1,74	1,27	3,97
12. Тютюнна продукція	1,15	2,17	4,63	9,69
13. Поліграфична продукція	2,41	4,76	8,14	13,29
14. Продукція ріжних інструментів	3,47	—	12,09	7,14
15. Ювелірне діло, малярство і т. п.	2,73	4,44	10,91	6,66
16. Продукція одежі	4,06	6,04	12,03	18,81
17. Будівельна індустрія	0,32	—	1,05	—
18. Продукція екіпажів і т. п.	1,30	—	6,18	—
19. Підприємства, що не війшли в попередні групи.	0,10	1,32	0,55	3,95
20. Почта і телеграф ї телефон	0,11	—	—	—
21. Водяна комунікація	0,07	—	0,21	—
22. Залізниці	0,04	0,30	0,06	0,10
23. Кінна комунікація	0,12	2,02	0,48	2,02
24. Инші засоби комунікації	0,02	—	0,09	—
25. Торгівля взагалї	3,71	4,01	12 73	9,25
26. Ресторації та готелї	1,90	0,89	3,62	2,42
27. Торговля спиртним питвом	1,05	0,12	3,84	4,00
28. Підприємства дотичні чистоти та гіґієни тїла	2,85	0,27	6,04	1,31
Разом	1,16	2,97	3,80	8,79

л и ц я 12.

15—16 в %		17—19 в %		20—39 в %		40—59 в %		60 і більше в %		Разом. в %	
Чоловіків	Жінок	Чоловіків	Жінок	Чоловіків	Жінок	Чоловіків	Жінок	Чоловіків	Жінок	Чоловіків	Жінок
1,49	6,12	10,06	13,06	73,91	49,39	12,61	14,29	1,19	2,04	100	100
1,04	—	6,49	16,66	79,67	50,00	11,88	16,66	0,36	16,66	100	100
7,68	13,08	14,41	25,76	47,25	33,19	20,98	13,20	5,12	6,70	100	100
8,20	7,45	15,64	23,00	48,81	30,43	17,52	19,88	4,29	9,94	100	100
10,31	15,39	17,82	28,20	47,84	33,51	14,92	8,04	2,81	1,63	100	100
9,66	16,36	19,20	31,03	54,54	38,44	11,15	6,75	1,19	1,85	100	100
6,14	15,17	15,45	34,05	54,60	34,77	17,58	10,04	3,08	1,07	100	100
6,45	21,97	13,51	34,79	56,13	30,73	18,19	5,61	2,87	0,25	100	100
2,21	17,81	8,20	32,53	65,32	40,07	21,02	5,14	2,61	0,68	100	100
3,91	27,02	10,95	18,92	58,59	43,24	20,51	—	4,10	5,40	100	100
4,00	11,62	12,80	27,76	58,72	39,78	19,14	12,89	3,63	2,24	100	100
8,69	22,76	13,96	36,34	54,43	26,93	15,65	2,03	1,38	0,04	100	100
13,94	21,58	18,91	34,88	47,25	23,90	8,36	1,46	0,95	0,12	100	100
19,49	14,28	26,71	35,71	34,30	28,56	3,56	—	0,37	14,28	100	100
18,18	22,22	23,64	24,44	36,03	35,55	6,53	2,22	1,98	2,22	100	100
18,02	26,17	25,01	26,06	33,90	19,97	5,62	2,53	1,31	0,37	100	100
2,72	—	8,50	—	56,50	—	25,73	—	5,14	—	100	100
21,37	—	25,05	33,33	29,72	66,66	12,80	—	3,47	—	100	100
1,66	16,45	7,39	24,67	72,27	42,76	16,51	7,24	1,48	3,62	100	100
1,00	—	7,12	—	63,63	—	23,69	—	4,45	—	100	100
1,42	2,56	7,42	10,26	62,70	41,03	23,88	43,59	4,28	5,12	100	100
0,41	0,43	4,55	3,95	73,86	78,71	19,74	15,95	6,66	0,56	100	100
2,17	3,03	10,11	10,10	62,64	46,46	20,92	41,41	3,50	4,04	100	100
1,01	2,15	4,02	10,75	60,93	53,75	27,48	32,25	6,42	1,07	100	100
15,08	14,38	13,65	22,52	36,84	27,40	14,54	17,06	3,38	5,35	100	100
8,26	5,22	16,18	17,32	53,37	61,78	14,85	10,19	1,78	2,17	100	100
8,05	28,12	13,67	39,03	57,88	25,21	13,27	2,91	2,14	0,61	100	100
8,42	2,33	17,73	8,02	40,82	49,78	16,89	34,29	7.28	3,89	100	100
7,31	15,96	14,27	23,14	54,97	35,91	15,84	11,37	2,61	1,83	100	100

хлопців 10,55%, дівчаток 18,05%; нарештї, в торгових підприємствах—хлопців 15,94%, дївчаток 13,26%. Майже нїякої ролї не грає дитяча праця в транспортї та в гірничій промисловости; дуже малу в метальовій продукції, в хемічній промисловости, в обробцї мінеральних річей, в виробництві харчових продуктів і т. и. Що торкаєть ся *підлїтків*, то їх працею найбільше користують ся майже тім самі підприємства: по обробцї дерева працювало хлопців 28,13%, дївчат 43,59%, по виробу тютюну—хлопців 22,65%, дївчат 59,10%, по виробу одежі—хлопців 43,03%, дївчат—52,23%, в полїґрафічних підприємствах—хлопців 32,85%, дївчат 56,46%, в торгових підприємствах—хлопців 28,63%, дївчат 36,90%, по обробцї металїв—хлопців 28,86%, дївчат 47,39%, в хемичній продукції—хлопців 19,96%, дївчат 56,76%. В усїх инших більш меньш рівномірно поширена праця підлїтків, за винятком гірництва і всїх родів транспорту.

Всї ті підприємства, що найбільше користують ся робочою силою дїтей та підлїтків, то або такі, в котрих праця мало захищаєть ся законом, або ж такі, умови продукції котрих дуже лихі і зле впливають особливо на дитячий орґанїзм.

Нарештї, що до робітників *дорослих*, треба сказати, що їхньою працею найбільше користують ся підприємства, котрі вимагають фізичної або розумової сили, більшої нїж та, яку мають дїти та підлїтки. Се гірництво, метальова продукція пошта і телеґраф, залїзницї; так, по рудниках та копальнях було занято робітників від 20—59 років чоловіків 86,52%, жінок 57,58%, в виплавцї металїв чоловіків 91,55%, жінок 66,66%, в виробництві меду, пива та вина—чоловіків 86,34%, жінок 45,21%, в водяній комунікації чоловіків 86,58%, жінок 84,62%, по залїзницях чоловіків 93,60%, жінок 94,66%, в кінній комунікації чоловіків 83,56%, жінок 87,87% на почтї і телеґрафі 87,32%.

Таким чином, кінчаючи наш огляд подїлу робітництва України по полу і віку, ми приходимо до того висновку, що подїл сей не має в собі нїчого відрадного. Хоч на Українї, як і в державі, промислова праця має своїм фундаментом найбільш дужий і продуктивний робочий вік (20—59), але у

нас в меньшій мірі, ніж в цілій імперії. Наша індустрія користуєть ся, як по инших краях, доволї широко працею дїтей і жінок, але осередком дїяльности сих шарів пролєтаріату являють ся такі галузи, котрі шкідливо впливають на здоровлє дорослої людини, а тим паче на дїтей, які до того ще й стоять поза межами добрих законів і пильного громадського догляду. Тут руйнуєть ся сила молодих поколїнь сучасних безпосередне, майбутнїх руїною здоровля матерей.

Невигідний отже з господарчого погляду сей подїл небезпечний і з погляду громадської гіґієни.

VI. Шлюбність та родинне становище промислового пролєтаріату.

Сучасний економічний лад по всїх країнах простує до зруйнування родини. Повернувши колишнього самостійного господаря в пролєтаря, він примусив чоловіків на велику частину дня кидати своє родинне житло, працювати геть далеко від своєї родини. Але на сьому він не спинив ся. Великий молох капіталїзму вимагав дешевої працї, і головне покірної, не протестуючої. І от під примусом матеріальної нужди кидає жінка родинне огнище, дїтей без догляду і йде працювати на фабрики і заводи. Навіть дїтей малих не минула тяжка доля фабричної працї. Так розпадала ся родина на тріумфальному шляху капіталїзму.

А тим часом инші обставини перешкоджали утворенню нових родин. Надзвичайна дорожнеча житя, сей бич трудящої людности, високий рівень життєвих потреб, низька супроти їх заробітня плата, незабезпеченість заробітку на хисткому робітничому ринку—все се ставило величезні перешкоди робітництву ставати до шлюбу, викликало дуже пізні шлюби.

І що більше розвивала ся капіталїстична орґанїзація господарства, то швидче і дужче виступали всї сї явища.

Погляньмо тепер на обставини родинного житя робітництва України, подивимо ся, скільки робітництва було в шлюбі.

Після перепису в 1897 році по всій Україні і по окремих її частинах було в шлюбі робітників [1]):

Таблиця 13.

	Чоловіків.		Жінок.		Разом.	
	Абсол.	На 1000 душ шлюбного віку.	Абсол.	На 1000 душ шлюбного віку.	Абсол.	На 1000 душ шлюбного віку.
на Волини	13.501	515	501	231	14.002	493
„ Київщині	26.606	505	944	160	27.550	473
„ Поділлї	11.387	501	586	330	11.973	489
„ Правобережжу .	**51.494**	**507**	**2.031**	**212**	**53.525**	**481**
„ Полтавщині . .	8 623	454	495	225	9 118	430
„ Харьківщині . .	19.328	513	1.279	284	20.607	489
„ Чернігівщині . .	16.735	543	934	250	17.669	512
„ Лївобережжу. .	**44.686**	**508**	**2.708**	**259**	**47.394**	**487**
„ Катеринославщині	47.102	595	974	343	48.076	586
„ Херсонщині . .	31.439	450	1.485	205	32.924	427
„ Таврії	14.471	460	678	324	15.149	452
в Степ. Україні. .	**93.012**	**515**	**3.137**	**258**	**96.149**	**499**
Разом на Україні .	**189 192**	**512**	**7.876**	**245**	**197.068**	**490**

Таким чином, насамперед, треба зазначити, що і у нас на Україні, як і по всій державі коефіцієнти шлюбности робітників і робітниць дуже ріжнять ся, при чому перший переважає другий більше ніж в два рази. Тим часом в усій людности шлюбність і жінок і чоловіків майже однакова. Стоїть се явище безперечно в залежности від селянського характеру робітництва в усій нашій державі, а особливо в тих її частинах, в котрих, як у нас на Україні, капіталїзм має порівнюючи дуже молодий вік. Річ в тому, що на початку капиталїстичного розвитку в кожній країні робітнича кляса складаєть ся, здебільшого, з селян, котрі на якийсь час еміґрують з сел до міст і фабрично-заводських центрів шукати заробітку. Мандруючи в нові, невідомі їм місця, вони лишають свої родини на селї.

[1]) За шлюбний вік ми беремо 15 і більше років; коефіцієнтом шлюбности називаємо відношеннє, котре показує, скільки припадає осіб в шлюбі на 1000 душ шлюбного віку.

Заміжні ж жінки, як показали, напр., статистичні досліди Московського Земства, дуже рідко йдуть разом з своїми чоловіками або самостійно в чужу сторону на фабрично-заводські заробітки. Опріч сього, як ми вже говорили, обовязок провадити домашнє, родинне хазяйство перешкоджає жінці йти на працю поза межі своєї хати.

Розглядаючи шлюбність робітництва по окремих частинах України, ми бачимо дивовижне явище, а саме, що найбільшу шлюбність виявляє робітництво Степової України і особливо Катеринославщини, при чому там же ми спостерегаємо і найменьші ріжниці в коефіціентах шлюбности робітників і робітниць. Навпаки, найменьшу шлюбність і найбільші ріжниці що до шлюбности чоловіків і жінок, ми зустрічаємо на Правобережній Україні. Сї відміни поодиноких районів, безперечно залежать від неоднакового професійного складу робітництва в них і неоднакового складу робітництва по віку в окремих професіях.

Ще більші ріжниці ми бачимо в шлюбности окремих ґруп робітництва по віку:

Таблиця 14.

	Чоловіків.		Жінок.		Разом.	
	Абсол.	На 1000 душ.	Абсол.	На 1000 душ.	Абсол.	На 1000 душ.
15—16 років.	8	—	13	2	21	1
17—19 „	1.039	19	284	34	1323	21
20—39 „	129.480	606	5.702	436	135.182	596
40—59 „	51.626	838	1.739	420	53.365	811
60 і більше.	6 979	687	687	202	7.114	658
Разом.	189.192	512	7876	245	197.068	490

Таким чином, вік найбільшої шлюбности робітництва взагалї, се—роки від 40—59; для кожного пола окремо для жінок се будуть роки від 20—39, а для чоловіків од 40—59 років [1]). Характерно, що в молодших ґрупах робітництва

[1]) Але, як що висловити се в %, тодї максімум припадає і у жінок (72,1%), і у чоловіків (68,4%) на один і той же вік—30—39 років, тим часом по державі максімум у чоловіків бачимо в 40—59 р. (83,2%), у жінок в 20—39 р. (53,91%).

шлюбність серед жінок вища ніж у чоловіків, в старших ґрупах ся перевага уступає місце своїй протилежности, при чому найбільше перевага чоловіків виявляєть ся в 60 років і більше. Безперечно, що на початку шлюбного житя, за молодих років, коли ще тільки склала ся родина, коли ще не обтяжена вона дітьми, жінка може кидати нескладне домашнє господарство і працювати по майстернях, фабриках та заводах; але згодом число малих членів в родині зростає, зникає змога працювати поза межами дому. Сим поясняєть ся перевага жінок в молодших ґрупах, з одного боку, і зростаюча перевага чоловіків в старших ґрупах, з другого.

Сим же зясовують ся і надзвичайно великі ріжниці в шлюбности обох полів і по окремих професіях.

Ось який коефіціент шлюбности ми бачимо в поодиноких професіях: (Див. таб. 15).

Таким чином, найбільший коефіціент шлюбности ми бачимо по тих ґрупах підприємств, в котрих найбільше вживаєть ся праця дорослого робітництва, від 20—59 років, в гірництві, транспорті, будівельній промисловости, опріч сього вищий від пересїчного коефіціент шлюбности ми бачимо в харчовій індустрії, в хемічній, в підприємствах по виробу пива, меду та вина. Найменьша ж шлюбність виявляєть ся в підприємствах по виробу інструментів, екіпажів, в поліґрафічних підприємствах, в продукції одежі і т. п. Майже тіж самі ріжниці між окремими професіями що до шлюбности стрінемо ми, коли зробимо розгляд шлюбности по ґрупах віку.

Ще більший інтерес мають відомости про склад робітничих родин та про те, в яких відносинах стоять робітники до своїх родин, чи живуть з ними разом, чи окремо і т. п. Тільки з сих відомостей ми можемо скласти собі правдиву уяву про фактичне родинне становище нашого робітництва. Самі ж статистичні відомости про шлюбність робітників говорять дуже мало, бо, як ми знаємо, капіталїстичні відносини часто-густо примушують поодиноких членів лишати свої родини вдома, а самих мандрувати на заробітки на більш меньш довгий час.

Ось як малює нам перепис робітництво України з сього боку: (Див. таб. 16).

Отже, як бачимо обставини родинного житя робітництва нашого краю доволї тяжкі. Перш усього треба зазначити,

Таблиця 15.

	15—16 рок.		17—19 рок.		20—39 рок.		40—59 рок		60 і біл. років.		Разом.	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
1. Рудники та копальні	—	—	58	259	697	686	811	286	643	200	659	499
2. Виплавка металів	—	—	300	—	672	—	861	—	833	—	650	667
3. Текстильна промисловість	—	3	5	4	664	438	905	365	773	134	570	230
4. Обробка звірячих продуктів	—	92	31	3	560	265	864	250	702	—	500	171
5. Обробка дерева . . .	—	10	12	25	558	223	823	339	648	250	437	133
6. Обробка металів . . .	—	—	10	22	560	425	869	600	702	91	431	225
7. Обробка мінеральних річей	—	—	20	70	629	591	847	357	664	111	533	290
8. Хемічна індустрія й инші з нею звязані .	—	9	14	26	665	308	878	218	825	250	575	128
9. Продукція вина, меду та пива	—	—	29	21	715	402	919	466	713	500	686	203
10. Продукція иншого питва	—	—	1	—	182	187	790	—	524	500	519	114
11. Обробка рослинних та звірячих харчових продуктів	—	3	28	42	603	343	871	373	722	300	561	215
12. Тютюнна продукція	—	—	123	22	597	253	885	456	609	—	524	97
13. Поліґрафічна продукція	1	—	7	10	394	143	704	250	719	—	283	51
14. Продукція ріжних інструментів . .	—	—	3	—	175	—	868	—	750	1000	112	154
15. Ювелірне діло, малярство та инше . . .	—	—	3	—	276	62	690	—	141	—	184	26
16. Продукція одежі . . .	—	2	7	13	336	123	627	221	459	143	188	46
17. Будівельна індустрія	—	—	24	—	666	—	832	—	706	—	638	—
18. Продукція екіпажів і т. п.	—	—	—	—	427	—	797	—	781	—	277	—
19. Підприємства, що не увійшли в попередні ґрупи	—	—	30	53	661	408	865	545	798	273	639	250
20. Почта, телеґраф і телефон	—	—	31	—	704	—	925	—	925	—	712	—
21. Водяна комунікація .	—	—	14	—	605	625	854	706	778	1000	620	615
22. Залізниці	—	—	521	525	776	906	930	899	771	647	770	918
23. Кінна комунікація . .	—	—	25	—	597	282	798	317	678	250	573	390
24. Инші засоби комунікації	—	—	80	300	625	700	772	700	658	1000	639	645
25. Торгівля взагалі . . .	—	8	12	20	573	405	795	353	712	208	422	219
26. Ресторації та готелї .	—	—	19	22	459	322	751	337	593	171	395	245
27. Торгівля спиртним питвом	—	—	19	12	551	69	836	375	738	200	472	108
28. Підприємства, дотичні чистоти та гіґієни тїла	5	—	14	57	390	373	580	361	422	191	324	346
Пересїчно . .	—	2	19	34	606	436	838	420	687	202	512	245

що більше половини всього робітництва живе нарізно від своїх родин, позбавлене всього того матеріального і морального добра, котре дає людині родинне житє; далї, тільки коло 1/5 всїх робітників живуть, яко члени родини, в родинах; нарештї, коло 1/4 всього робітництва живуть обтяжені величезними родинами з 2—11 особ, котрих вони мусять содержувати своє працею. При сьому слїд зауважити, що становище жінок з сього погляду далеко краще: нарізно від своїх родин жило тільки 44% робітниць, звиш 50% їх жили теж в родинах, яко їхні члени, і тільки коло 6% стояли на чолї родини, були „кормильцами“.

Таблиця 16.

	Чоловіків.		Жінок.		Разом.	
	Абсол.	в %	Абсол.	в %	Абсол.	в %
Робітників, що жили окремо від своїх родин. . . .	214.052	55,03	15.885	43,62	229.937	54,05
Робітників, що стояли на чолї родин:						
З 2-х особ.	16.400	4,22	576	1,56	16.976	3,99
„ 3-х „	19.098	4,92	580	1,58	19.678	4,63
„ 4-х „	19.771	5,08	439	1,21	20.210	4,75
„ 5-х „	17.530	4,51	283	0,78	7.813	4,19
„ 6-10 „	30.068	7,73	293	0,80	30.361	7,12
„ 11 „	558	0,14	5	0,01	563	0,13
Членів родин, що жили в своїх родинах.	71.517	18,39	18.358	50,42	89.875	21,14
Разом. . . .	388.994	100	36.419	100	425.413	100

Цїкаво, що найбільш розвинені з промислового погляду частини України виявляють і гірше родинне становище робітництва і, навпаки, райони і губернії, економічно відсталі, малюють ся в кращому світлї: (Див. таб. 17).

Найгірші родинні обставини в робітників, як показує ся таблиця, були в 1897 р. в Степовій Українї і особливо в Катеринославщинї: тут ми бачимо і найбільшу кількість робітників, що жили окремо від своїх родин і найбільшу кількість робітників, котрі, стоючи на чолї родини, повинні були годувати своєю працею всїх инших членів. Найкраще

Таблиця 17.

	Окремо од своїх родин.	На чолї родин з: 2-х особ.	3-х особ.	4-х особ.	5-х особ.	6-10 ос.	11 особ.	Членів родин.
На Волини . .	12.285	1.106	1.600	1.703	1.537	3.171	79	8.627
„ Київщинї .	31.219	2.362	2.713	2.984	2.882	5.257	88	13.919
„ Поділлї . .	11.327	1.073	1.403	1.512	1.374	2.478	51	6.645
На Правобереж.	**54.831**	**4.541**	**5.716**	**6 199**	**5.793**	**10.906**	**218**	**29.191**
На Полтавщинї.	12.823	684	885	935	884	1.298	31	5.870
„ Харьківщ.	28.631	1.429	1.671	1.620	1.446	2.377	45	8.606
„ Чернігівщ.	18.079	1.214	1.532	1.786	1.701	3.177	41	9.452
На Лївобережжу.	**59.533**	**3.327**	**4.088**	**4.341**	**4.031**	**6.852**	**117**	**23.928**
На Катеринос.	52.344	3.529	4.551	4.413	3.486	5.027	62	10.996
„ Херсонщ. .	42.356	4.181	3.769	3.867	3.219	5.624	131	18.877
„ Таврії . .	20.873	1.398	1.554	1.390	1.284	1.952	35	6.883
На Степ. Українї.	**115.573**	**19.108**	**9.874**	**9.670**	**7.989**	**12.601**	**228**	**36.736**
Разом на Українї	**229.937**	**16.976**	**19.678**	**20.210**	**17.813**	**30.361**	**161**	**89.871**

ж родинне становище ми спостерегаємо на Правобережжу, а з окремих її губерній особливо на Волини.

Натурально, наш пересїчний висновок що до родинного становища пролетаріату України дуже варіює по окремих професіях: (Див. таб. 18).

Таким чином, найбільший відсоток робітництва, що живуть зовсїм окремо від своїх родин припадає на гірництво, майже на всї галузи харчової промисловости, на підприємства по виробу ріжних інструментів, ювелірних річей і т. и., по виробу одежі, екіпажів, на „ізвозний промисел“ (гр. 23), майже на всї роди торговлї і на ґрупу 28; найменьший же—на текстильну промисловість, майже всї засоби комунікації, обробку металїв, мінеральних річей, полїґрафічні підприємства. Найбільше обтяжені родинами („главы семейства“) робітники водяної комунікації, залїзниць, будівельної промисловости, ґрупи 11 з харчової індустрії, найменьше—галузи, незначні по своїй ролї в нашому народньому господарстві. Нарештї, відсоток тих членів родин, що живуть ра-

Таблиця 18.

	В процентах.		
	Окремо од родин.	На чоліроД. 2—11 особ.	Членів родин.
1. Рудники та копальні	71	21	8
2. Виплавка металїв	65	27	8
3. Текстильна промисловість	39	27	34
4. Обробка звірячих продуктів	51	28	21
5. Обробка дерева	54	22	24
6. Обробка металїв	44	29	27
7. Обробка мінеральних речей	43	30	27
8. Хемічна індустрія й инші з нею звязані	44	29	27
9. Продукція вина, меду та пива	71	20	9
10. Продукція иншого питва	66	20	14
11. Обробка рослин. та звір. харч. прод.	51	34	15
12. Тютюнна продукція	58	22	20
13. Полїґрафична продукція	38	18	44
14. Продукція ріжних інструментів	56	7	37
15. Ювелірне дїло, малярство і т. п.	60	8	32
16. Продуція одежі	64	6	30
17. Будівельна індустрія	48	33	19
18. Продукція екіпажів	63	18	19
19. Підприємства, що не увійшли в попередні ґрупи	54	33	13
20. Почта, телеґраф і телефон	52	41	7
21. Водяна комунікація	37	62	1
22. Залїзниці	41	45	14
23. Кінна комунікація	67	22	11
24. Инші засоби комунікації	47	41	12
25. Торгівля взагалї	66	19	15
26. Ресторації та готелї	82	14	4
27. Торгівля спиртним питвом	52	21	27
28. Підприємства дотичні чистоти та гіґієни тїла	61	17	22
Пересїчно на Українї	**54**	**25**	**21**

зом з своїми родинами, змніяєть ся ледве чи не найбільше від 1% в водяній комунікації до 44% в полїґрафічних підприємствах.

На той чи инший родинний стан робітництва поодиноких професій впливає цїлий ряд ріжноманїтних причин. Перш за все треба зазначити, що велику ролю тут грає подїл робітництва по віку. Що більше та чи инша галузь господарства користуєть ся силою дорослого робітництва, то більше в нїй повинно бути і робітництва з великими родинами.

Далї чималий вплив має й характер самої галузи, сезонова чи постійна продукція її промислових закладів. Там, де сила робітництва працює де який час, як напр. в гірництві, в будівельній та цукроварній промисловости, там природно повинно бути і багато робітництва, що живе окремо від родин. Не можна зважити розмірів безперечно великого впливу характеру самого робітництва, а саме, місцеве воно чи зайшле; як що зайшле, чи давно воно покинуло рідний край і т. д. Очевидно, що робітництво зайшле дасть меньший нїж місцеве відсоток членів родин, що житимуть разом з своїми родинами, і, навпаки, більший— робітників, що житимуть зовсїм окремо від своїх родин. Всї сї й инші чинники сплїтають ся, зміняють взаїмно свій вплив на вищезазначене ґрупуваннє робітництва в тій чи иншій галузи, надають родинному становищу робітництва кожної професії і кожного краю певні індівідуальні ознаки.

VII. Грамотність промислового робітництва.

Всюди, де в народньому господарстві ми спостерегаємо розвиток капіталїзму, поруч з капіталїзацією та індустріалїзацією йде інтензивне піднесеннє культурности народнїх мас, невідома попереднїм епохам демократизація освіти, знаня. Насамперед, се виявляєть ся в елементарній освітї, в грамотности. На початку виникають величезні ріжницї з сього погляду між людністю, котра являєть ся носїєм нового економічного ладу, котра безпосередне відчуває на собі його вплив, і людністю, котра пристає пізнїйше до нового економічного розвитку, котра стоїть далеко від сильних і безпосереднїх впливів новонародженої господарчої культури,—утворюють ся величезні ріжницї в культурному рівенї населення індустріяльно-торговельного і сїльсько-господарського. Одбиваєть ся сей вплив і на робітництві, викликаючи в ріжних його шарах теж чималі ріжницї в освітї, в грамотности. Згодом з поширеннєм і поглибленнєм нової економічної організації в усїх галузях народнього господарства сї ріжницї стирають ся в загальному культурному піднесенню народнїх мас.

Погляньмо з сього погляду на робітництво України, порівняймо його грамотність з грамотністю усього населен-

ня нашого краю та з грамотністю робітництва инших країв держави.

Після перепису в 1897 році на Україні і по окремих її частинах було грамотних робітників:

Таблиця 19.

	Чоловіків.		Жінок.		Разом.		%грамотних	
	Абсол.	В % до всіх роб. губернії.	Абсол.	В % до всіх роб. губернії.	Абсол.	В % до всіх роб губернії	В усій людности.	В міській людности.
на Волини .	12.833	46,36	664	27,33	13.497	44,83	17,2	41,4
„ Київщині .	28.268	51,22	2.401	38,53	30.669	49,92	18,1	45,8
„ Поділлї . .	10.070	42,04	357	18,68	10.427	40,32	15,5	33,8
на Правобережжу . .	**51.171**	**47,90**	**3 422**	**32,37**	**54.597**	**46,50**	**17,0**	**41,7**
на Полтавщині	11.374	54,58	1.018	43,43	12.392	52,93	16,9	39,8
„ Харьківщині . .	22.860	56,45	2.360	44,24	25.220	55,03	16,8	40,3
„ Чернигівщині . . .	16.521	50,33	775	18,64	17.296	46,77	18,2	38,4
на Лївобережжу . . .	**50.855**	**54,01**	**4.153**	**34,42**	**55.008**	**51,78**	**17,4**	**40,1**
на Катеринославщині	39 701	48,90	923	28,61	40.624	48,13	21,5	42,5
„ Херсонщині	44.192	59,86	2.614	31,86	46.806	57,07	25,9	43,9
„ Таврії . .	18.354	55,59	839	35,70	19.193	54,27	27,9	44,9
на Степовій Україні .	**102.247**	**54,38**	**43.76**	**31,76**	**106.623**	**52,84**	**24,9**	**43,9**
Разом на Україні . . .	**204.173**	**52,77**	**11.951**	**32,81**	**216.124**	**50,80**	**19,3**	**42,5**

Як показує ся таблиця, взагалї кажучи, грамотність робітництва нашого краю стоїть значно вище від грамотности всього населення, навіть вище від грамотности населення мійського. Се явище тим більш цікаве, що промисловість в Росії развинула ся здебільшого поза межами міст, і, очевидно, більша грамотність робітництва поясняєть ся не так впливом вищої культури міст, як сучасним промисловим ладом. Після сього зрозумілим стане, що неоднаковий рівень економічного розвитку, неоднаковий склад народнього госпо-

дарства по ріжних частинах України неминуче відбиватиметь ся ріжницями в грамотности робітництва сих частин. Ось через що ми бачимо, що перше місце по грамотности належить робітникам Степової України, за нею йде Лївобереже, а останнє місце займає Правобереже; з поодиноких же губерній найвищий % грамотних ми спостерегаємо в Херсонщинї, Харьківщинї, Таврії та Полтавщинї, найнизчий—на Подїллї та Волини.

Розглядаючи грамотність робітників і робітниць з окрема, ми бачимо дуже великі відміни: грамотність серед робітників по всїй Українї більше, як в півтора рази вища нїж серед робітниць; по окремих районах ріжницї ще більші—в Степовій Українї в 1,7 рази, а в поодиноких губерніях найбільше—в Херсонщинї майже в 2 рази, на Подїллї в 2,3 рази, на Чернигівщинї майже в 2,7 рази. Найбільшу грамотність виявляє робітництво Херсонщини, Харьківщини, Таврії, та Полтавщини, найменьшу Подїлля та Волини. Що торкаєть ся робітниць, то найвищу грамотність показує нам Полтавщина та Харьківщина, а найнизчу—Чернигівщина та Подїлле.

Переходячи до порівняння культурности нашого робітництва з робітництвом инших районів російської держави, ми повинні пригадати, що край наш по грамотности свого населення стоїть далеко позаду від инших країв Росії. Стало ся так через те, що корінна людність України має чужу школу, котра має на оцї не природну мету всякої школи, розвиток культури в національних формах, а денаціоналїзацію корінної людности, її обрусїннє. Натурально, що така шкільна наука, не зважаючи навіть на велику, зростаючу кількість шкіл, не може до ладу досягнути хоч би поширення грамотности. Отже не тільки не дивно, а, навпаки, природно сподївати ся, що й робітництво нашого краю грамотністю своєю стоїть низче від робітництва багатьох районів Російської держави.

Ось таблиця, котра дає нам матеріял до порівняння (таб. 20).

Таким чином промислове робітництво України на початку 1897 року по своїй грамотности стояло значно низче, нїж пересїчно по цїлій державі, а тим паче по Европейській Росії. Ще низче була грамотність наших робітників в порівнянню з краями давнього і розвиненого промислового капіталїзму, як от Надбалтійский край, Польща, Північний

Таблиця 20.

	Грамотних обох полів в тис. душ.	% грамотних серед робітників.		
		Чолов.	Жінок.	Разом.
I. Україна	216,1	52,77	32,81	50,80
II. Великоросія	1.026,5	57,50	23,80	52,30
в тім числї:				
1. Північний Район	225,8	70,91	41,59	66,50
2. Ц. Промисловий Район .	464,9	60,10	20,20	51,60
3. Ц. Хлїборобський „	160,7	52,38	18,75	18,59
4. Східний „	33,6	44,55	31,34	43,47
5. Південний „	49,4	46,54	27,06	45,03
6. Приуральський Край . .	92,1	46,16	22,11	44,39
III. Польща	165,3	54,25	47,58	53,15
IV. Литва	43,4	60.52	47,02	57,86
V. Біла Русь	35,1	51,73	38,68	49,99
IV. Надбалтійський Край	91,6	89,60	77,78	87.61
IVI. Кавказ	46,0	37,85	25,55	37,40
IVII. Сібір	39,8	36,58	18,07	35,86
IX. Середня Азія	8,6	22,39	20,51	22,34
Европейська Росія	1.412,9	57,83	28,44	53,55
Імперія	1.672,6	55,35	30,49	51,92

та Промисловий Райони. Тільки один з таких районів стоїть значно низче від України, се Урал. Грамотність нашого робітництва переважає тільки грамотність робітників 3 районів Великоросії, Білої Руси, Сібіру, Кавказу та Середньої Азії.

Але, розглядаючи рівень грамотности в кожному полї окремо, ми бачимо, що кепсько стоїть у нас справа грамотности тільки у чоловіків. Що ж до жінок, то грамотністю своєю вони значно переважають не тільки жіноцтво імперії і Европейської Росії, але і декотрих вельми промислових країв, як от Центрального Промислового.

Порівнюючи ж грамотність пролєтаріату України з грамотністю робітників инших національних теріторій Европ. Росії ми приходимо до того висновку, що наш край займає передостаннє місце.

Як в усїй людности нашого краю, так і в робітничій, грамотність дуже зміняєть ся не тільки в залежности від полу, але і від віку.

Все грамотне робітництво України подїляло ся так (таб. 21).

Отже, найвищий відсоток грамотних ми маємо у підлїтків 15—16 років. Після сього віку грамотність все більше

Таблиця 21.

	Чоловіків.		Жінок.		Разом.	
	абсол.	в % до робітн. ґрупи.	абсол.	в % до робітн. ґрупи.	абсол.	в % до робітн. ґрупи.
12 років і меньше	2.208	48,93	404	37,40	2 612	46,71
13—14 років	8.946	60,66	1.724	53,85	10.670	59,40
15—16 „	17.730	62,38	2.649	45,58	20.379	59,53
17—19 „	32.868	59,20	3.241	38,45	36.109	56,47
20—39 „	113.315	52,98	3.447	26,44	116.762	51,45
40—59 „	25.826	41,91	420	10,14	26.246	39,91
60 і більше	3.211	31,62	61	9,14	3.272	30,24
Разом	204.173	52,77	11.951	32,81	216.124	50,80

зменьшуєть ся, не досячаючи в останнїй ґрупі навіть 1/3 всього робітництва. Що торкаєть ся грамотности кожного полу з окрема, то треба сказати, що у чоловіків максімум грамотних припадає на туж саму ґрупу підлїтків, тим часом як у жінок він приходить ся на дитячу ґрупу в 13—14 років. Далї ми бачимо, що серед чоловіків грамотність поширена більш рівномірно, нїж серед жінок; так, у чоловіків максімум, котрий припадає на ґрупу в 15—16 років, переважає мінімум, котрий припадає на ґрупу в 60 і більше років, майже в 2 рази, тим часом у жінок максімум, що падає на ґрупу в 13—14 р., більший од мінімума, що падає на останню ґрупу, майже в 6 разів. Звідсї ми можемо зробити той висновок, що грамотність серед чоловіків—явище котре рівномірно, поволї розвивало ся, наростало, грамотність же жінок особливо поширюєть ся за останнї часи і то більше, що близче сї часи до нас.

Нарештї, з сеї таблицї ми бачимо, що ріжницї в грамотности обох полів робітництва сягають найменьшого розміру в тій ґрупі, на котру приходить ся максімум жіночої грамотности, найбільшого розміру в ґрупі в 40—59 років, де грамотність чоловіча переважає жіночу аж в 4 рази. Розглядаючи ріжницї в грамотности обох полів робочої кляси України, ми приходимо до того висновку, що грамотність робітників і робітниць дуже зближаєть ся в молодших групах, що через се рівномірне поширеннє освіти серед обох полів робітництва в рештї і в старших ґрупах через одно-

два покоління великі ріжниці 1897 р. значно зменьшать ся, згублять багато своєї різкости.

Очевидно, що пересічна грамотність робітництва нашого краю значно зміняєть ся в кожній ґрупі підприємств. Стоїть се в залежности від багатьох чинників. Професії, котрі вимагають кваліфікованої праці, безперечно повинні показувати вищий, ніж инші, відсоток грамотних робітників. Чималу вагу має також склад робітництва тої або иншої професії по віку, бо як ми бачили, ріжні ґрупи віку виявляють неоднакову грамотність. Впливає на грамотність робітників ріжних професій і пересічна довжина робочого дня, як і взагалї инші умови праці, словом той чи инший захист робітництва державними законами, котрий ставить експльоатацію робітництва в певні правні межі, впливаючи тим позітивно або неґативно на змогу дбати про освіту. Нарештї, чималу вагу тут має і загальний культурний рівень людности краю, з котрої головне рекрутуєть ся робітництво тої чи иншої професії.

Наскільки ріжнять ся грамотністю свого робітництва окремі ґрупи підприємств на Україні видно з 22 таблиці.

Ся таблиця найкраще стверджує наші міркування що до впливу характеру самої професії на грамотність працюючих в нїй робітників. Максімум грамотних ми бачимо в тих підприємствах, котрі вимагають від робітника певного рівеня інтелїгентности, серед працюючих на почтї і телеґрафі, в підприємствах полїграфічних, ювелірних, по виробу екіпажів, ріжних інструментів; вищий від пересічного відсоток грамотних ми бачимо серед робітників по обробці дерева, металїв, серед робітників залїзнодорожних, серед торгового пролєтаріату. Навпаки всї ті підприємства, де головну вагу має мускульна сила, а розумовий розвиток робітника важить дуже мало, виявляють дуже низку грамотність їхнього робітництва: се будуть робітники гірництва, текстильної промисловости, хемічної індустрії, майже всїх галузей харчової промисловости і т. п. Розумієть ся, чималий вплив на грамотність нашого промислового робітництва певних галузей має і склад пролєтаріату по віку в тій чи иншій галузи.

Ся таблиця, характеризуючи рівень грамотности ріжних професійних ґруп робітництва, допомогає разом з тим вияснити ще одну, опріч головної вищезазначеної, причину

Таблиця 22.

	Чоловік.	Жінок.	Разом.
1. Рудники та копальні	33,60	6,12	33,40
2. Виплавка металів	42,74	16,66	42,65
3. Текстильна промисловість	40,88	17,70	34,47
4. Обробка звірячих продуктів	47,70	18,63	47,09
5. Обробка дерева	58,76	29,97	58,05
6. Обробка металів	66,14	34,23	65,82
7. Обробка мінеральних річей	40,10	17,20	38,14
8. Хемічна індустрія й инші з нею звязані	47,05	15,27	39,27
9. Продукція вина, меду та пива	41,44	25,68	41,18
10. Продукція иншого питва	58,78	45,94	58,10
11. Обробка рослинних та звірячих харчових продуктів	46,57	16,90	44,34
12. Тютюнна продукція	66,76	34,20	50,91
13. Поліґрафічна продукція	88,86	33,78	82,26
14. Продукція ріжних інструментів	92,22	85,71	92,13
15. Ювелірне діло, малярство й инше	86,23	68,88	85,95
16. Продукція одежі	48,12	62,91	50,94
17. Будівельна індустрія	42,87	—	42,87
18. Продукція екіпажів і т. и.	68,43	66,67	68,43
19. Підприємства, що не увійшли в попередні ґрупи	51,56	22,36	50,49
20. Почта, телеґраф і телефон	86,42	—	86,42
21. Водяна комунікація	56,65	28,20	56,48
22. Залізниці	60,63	5,60	59,60
23. Кінна комунікація	32,59	9,09	32,43
24. Инші засоби комунікації	38,82	6,45	38,17
25. Торгівля взагалі	67,14	16,94	64,15
26. Ресторації та готелї	69,76	34,39	66,42
27. Торгівля спиртним питвом	69,44	31,03	61,26
28. Підприємства, дотичні чистоти та гіґієни тіла	61,77	13,79	28,33
Пересічно	52,77	32,81	50,80

низького культурного рівеня пролетаріату, як по цілій Україні, так і по окремих її частинах. Ся причина—пануванне в нашому народньому хазяйстві таких галузей, котрі мало вимагають кваліфікованої праці, інтеліґентного робітника. Ми бачили раніше, що головну вагу в нашому господарстві грають харчова індустрія, гірництво, метальова індустрія і т. и. А се, як показує вищенаведена таблиця, такі галузи, в котрих робітництво здебільшого найменьш культурне. Сим пояснюєть ся порівнюючи малий відсоток грамотних

Процент грамотних робітників в поодиноких ґрупах підприємств.

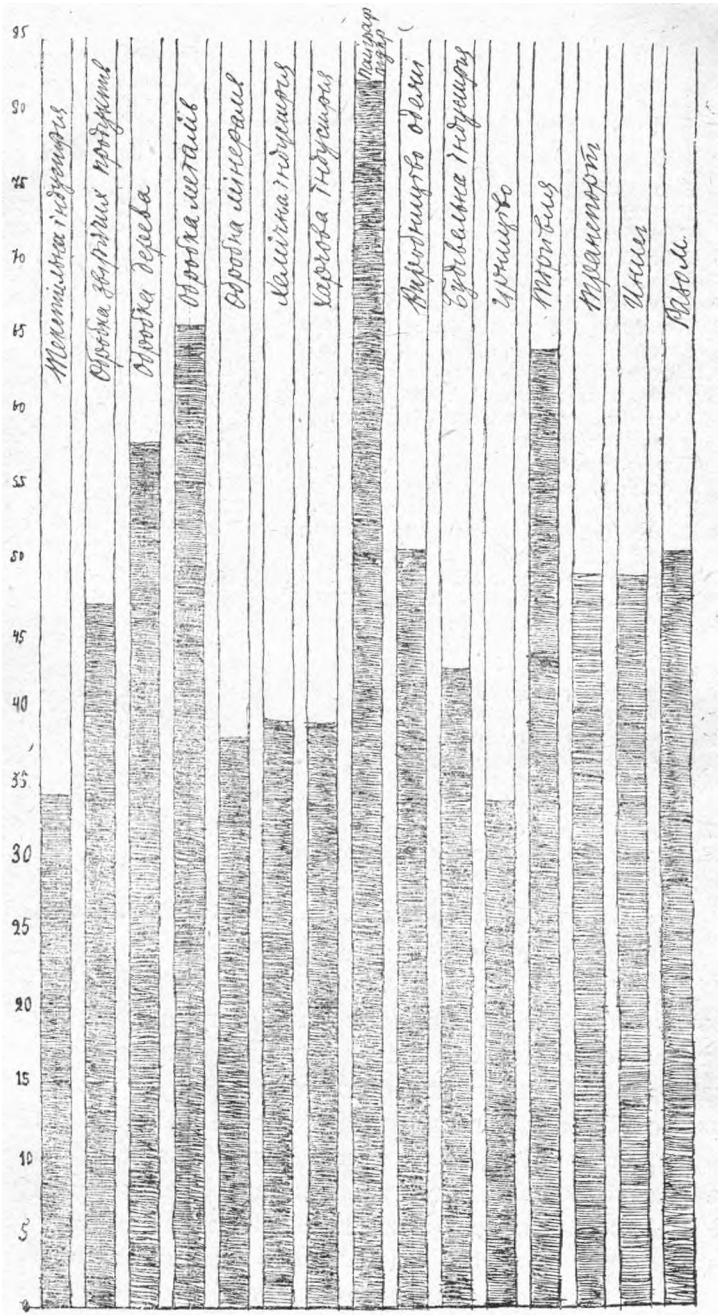

робітників по цілій Україні взагалі, в Правобережній Україні з окрема, і навіть в такій промисловій губернії, як Катеринославщина, де головну економічну ролю грає горнозавідська промисловість.

Як ми вище бачили, грамотність робітництва на Вкраїні значно одріжняєть ся по ріжних катеґоріях віку. Але ще більше сї ж ріжниці виступають в поодиноких професійних ґрупах пролетаріату, бо окремі професії дуже одріжняють ся одна від другої і складом робітників по віку і вимогами інтелектуальнаго розвитку від працівника.

Наскільки великі сї ріжниці показує нам таблиця 23. Розглядаючи грамотність робітництва по окремих катеґоріях віку в поодиноких професіях, ми бачимо величезні одміни від пересїчної як по всьому робітництву, так по окремих професіях. Так, перше за все ми повинні зазначити, що наймолодша ґрупа робітників, чоловіків 12 р. і меньше, показує за винятком водяної і кінної комунікації та торгівлї, скрізь низчий від пересїчного по професії відсоток грамотних. Навпаки слїдуюча ґрупа в 13—14 р., за винятком виплавки і обробки металїв, тютюної та поліґрафічної продукції, ювелірного дїла й инш., продукції екіпажів й т. и. почти, телеґрафу, телефону, водяної та инших засобів комунікації, дає вищий од пересїчного процент грамотних. Теж саме ми бачимо по всїх професіях в ґрупі в 15—16 р., за винятком продукції тютюнної, засобів комунікації та торгу спиртним питвом, в ґрупі 17—19 р., за винятком підприємств хемічних й инших з ними звязаних, ювелірного діла й инш., почти, телеґрафу і телефону та инших засобів комунікації, та в ґрупі в 20—30 р., за винятком виплавки металїв, продукції вина, пива та меду, тютюнної продукції, продукції ріжних інструментів, торгівлї взагалї та торгівлї спиртним питвом. Нарештї, останнї дві ґрупи, в 40—50 р. і 60 р. і більше, — тут відсоток грамотних робітників значно низчий од пересїчного майже по всїх професіях. Що ж до жінок то вони, взагалї кажучи, виявляють в ріжних професіях майже ті ж самі ріжниці в грамотности окремих ґруп віку, що і у чоловіків.

VIII. Сельсько-господарські робітники, слуги, поденці та чорнороби.

Спробуємо тепер коротко охарактеризувати решту робітництва.

Не зважаючи на численність всїх останнїх ґруп пролетаріату, на величезну соціально-економічну вагу де-яких з сих

Табл

ГРАМОТНИХ.	Всїх.		12 і меньше.	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1. Рудники та копальнї	33,6	6,1	22,7	10,5
2. Виплавка металїв	42,7	16,7	33,3	—
3. Текстильна промисловість	40,9	17,7	29,4	26,8
4. Обробка звірячих продуктів	47,7	18,6	41,3	20,0
5. Обробка дерева	58,8	29,9	52,2	10,9
6. Обробка металїв	66,1	34,2	48,7	28,6
7. Обробка мінеральних річей	40,1	17,2	37,3	15,4
8. Хемічна индустрія й инші з нею звязані	47,1	15,3	26,7	23,5
9. Продукція вина, меду та пива	41,4	25,7	43,9	—
10. Продукція иншого питва	58,8	45,9	—	—
11. Обробка рослинних та звірячих харчових продуктів	46,6	16,9	39,7	23,1
12. Тютюнна продукція	66,8	34,2	44,1	22,9
13. Полїґрафічна продукція	88,9	33,8	77,2	20,5
14. Продукція ріжних інструментів	92,2	85,7	81,1	—
15. Ювелірне дїло, малярство й инше	86,2	68,9	83,3	100,0
16. Продукція одежі	48,1	62,9	38,9	47,4
17. Будівельна індустрія	42,9	—	40,4	—
18. Продукція екіпажів і т. и.	68,4	66,7	41,7	—
19. Підприємства, що не увійшли в попереднї ґрупи.	51,6	22,4	62,5	0,0
20. Почта, телеґраф і телефон	86,4	28,2	—	—
21. Водяна комунікація	56,7	28,2	60,0	—
22. Залїзницї	60,6	5,6	58,3	0,0
23. Кінна комунікація	32,6	9,1	38,9	0,0
24. Инші засоби комунікації	38,8	6,5	—	0,0
25. Торгівля взагалї	67,1	16,9	75,7	22,2
26. Ресторації та готелї	69,8	34,4	61,5	14,3
27. Торгівля спиртним питвом	69,4	31,0	53,1	100,0
28. Підприємства, дотичні чистоти та гіґієни тіла	61,8	13,8	60,3	13,3
Пересїчно	52,8	32,8	48,9	37,4

ґруп, як напр. робітництва сельсько-господарського, одначе відомости про їх в виданнях перепису подано тільки загальні, розроблені вони недбало, як додаток до матеріалів про робітництво торгово-промислове. Се—сказати б, робітництво

другого сорту. Всї робітники сих ґруп—се не тільки в Росії, але і скрізь пасерби супроти робітництва індустріяльного. І в законодавстві і в статистичних дослїдах вони пасуть заднїх. Бо і в житї вони пасуть заднїх. А звісно, як дбаєш так і маєш. Робітництво фабрик і заводів, торгових і инших підприємств свідомістю, орґанїзованністю та самодїяльністю

ця 23.

13 — 14		15 — 16		17 — 19		20 — 39		40 — 59		60 і більше.	
Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
36,7	0,0	36,6	26,7	38,9	9,7	33,8	4,9	29,1	0,0	23,6	0,0
66,7	—	64,7	—	59,1	0,0	41,5	33,3	39,2	0,0	50,0	0,0
40,6	24,1	41,1	24,7	44,7	22,4	42,6	17,4	36,4	4,9	34,3	4,9
53,3	20,0	53,5	33,3	55,3	18,9	50,3	16,3	33,9	15,6	29,2	18,8
63,1	26,0	64,5	38,1	67,8	29,5	60,0	36,6	42,8	11,9	31,4	8,3
64,9	57,9	70,3	29,9	70,8	35,3	66,7	38,6	55,7	10,0	45,3	18,2
51,9	25,0	51,5	22,0	45,1	17,2	40,9	16,8	30,4	10,7	25,5	0,0
50,9	11,5	48.7	14,1	44,0	16,3	49,2	15,9	44,1	10,3	36,5	25,0
62,1	72,7	50,4	32,7	43,3	27,4	40,5	17,9	41,5	20,0	48,7	0,0
60,0	0,0	55,0	30,0	70,4	42,9	64,7	62,5	50,5	—	33,3	50,0
54,0	20,2	56,9	20,9	52,0	21,1	48,0	16,1	39,5	6,5	28,3	7,5
63,5	30,1	63,0	29,7	67,6	33,7	62.4	40,5	67,2	22,8	39,0	0,0
87,9	32,1	90,5	35,0	90,2	37,1	90,2	32,7	80,9	16,66	78,9	0,0
94,6	100,0	92,8	100,0	94,7	80,0	90,2	100,0	92,1	—	10,0	50,0
85,9	66,7	87,0	60,0	82,3	90,9	88,5	62,5	72,8	0,0	62,5	100,0
57,4	66,9	50,0	63,7	49,3	61,7	52,3	67,3	32,9	42.5	28,5	38,1
61,2	—	62,2	—	55,7	—	46,6	—	31,8	—	22,3	—
64,9	—	75,4	—	74,0	10,0	71,5	0,0	49,2	—	59,4	—
54,5	25,0	65,2	24,0	62,9	22,7	51,9	24,6	44,4	9,1	39,5	18,2
—	—	88,9	—	75,0	—	90,4	—	84,0	0,0	62,5	—
42,9	—	68,4	100,0	70,1	25,0	59,8	43,8	46,5	11,8	40,6	0,0
88,9	66,7	73,8	23,1	66,5	11,7	61,5	5,4	56,2	4,5	50,5	0,0
40,6	5,0	36,1	0,0	38,2	30,0	33,3	6,5	28,4	2,4	24,8	25,0
25,0	0,0	27,3	0,0	3,6	10,0	41,3	8,0	37,2	3,3	24,6	0,0
86,9	28,9	85,4	20,9	71,1	18,8	58,5	16,7	51,9	8,5	43,3	2,1
72,4	5,3	69,2	24,4	72,1	29,4	71,2	36,7	65,1	37,5	50,0	41,2
84,6	30,3	84,1	35,8	72,1	30,4	69,0	27,9	60,4	41,7	46,2	20,0
75,0	33,3	74,1	35,9	75,2	30,5	68,4	15,3	35,7	6,6	27,7	3,7
60,7	53,9	62,4	45,6	59,2	38,5	52,9	26,4	41,9	10,1	31,6	9,1

своєю здобуває собі право на державну, громадську і наукову увагу. Робітництво инших галузей народнього господарства пізнїйше стає на сей шлях, пізнїйше й починає користувати ся з ласки громадянства. Тим паче має се все велике

значіннє для Росії, де і досї ріжні барони по думських комісіях будують робітниче законодавство на неґації робітничої кляси, на боротьбі з пролєтарськими елементарними домаганнями, ведучи боротьбу в робітничій справі навіть з представниками уряду. Пережитки кріпацтва, від котрих під натиском нових умов громадського життя державна власть потроху увільняєть ся в своїх відносинах до робітництва промислового, з тим більшою силою тяжать на відсталих ґрупах пролєтаріату і, насамперед, на робітництві сїльсько-господарському. Для нього істнують окремі закони про найманнє, про страйки. Ось через що й відомости про його—невеличкий і, власне кажучи, зайвий додаток до матеріалів перепису про инших робітників!

Для нас се особлива втрата, ся неповнота відомостей про решту робітництва: бо тут, здебільшого, суто українське робітництво, тим часом, коли що до инших ґруп пролєтаріату навіть приближні, хоч і дуже обережні, висновки стоять під дуже і дуже великим сумнївом.

Погубернські відомости про поденців, чорноробів, слуг та сїльсько-господарських робітників мають тільки поділ робітництва по полам і професіям, коли не рахувати грубого поділу по віку на робітників до 15 років і після 15. Нї про грамотність, нї про шлюбність, нї про родинне становище робітників—відомостей не має.

А робітництва сих ґруп було не мало на Українї — 1.054.756 душ обох полів, або майже в $2^1/_2$ рази більш, нїж робітників, відомости про котрих ми вже розглянули. Зимова доба переведення перепису, коли сїльське господарство разом з своєю фабрикою-природою завмерає, значно зменьшила кількість сього пролєтаріату.

Вся величезна маса непромислового робітництва так поділяла ся по Українї в 1897 роцї: табл. 24.

Таким робом, найбільше непромислового робітництва ми маємо на Правобережній Українї і абсолютно і відносно до всього робітництва краю. З поодиноких же губерній найбільше його є на Київщинї, знову і абсолютно і відносно, та в Херсонщинї.

Взагалї треба сказати, що робітництво се грає на Українї в загальній масї пролєтаріату велику ролю, більшу або меньшу в окремих частинах краю в залежности від

становища народнього господарства, від степеня промислового розвитку. Губернії та райони, промислово розвинені, мають його відносно меньше ніж відсталі та хліборобські. Коли взяти напр. відношеннє непромислового робітництва

Таблиця 24.

	Чоловіків.		Жінок.		Разом.	
	абсол.	в %.	абсол.	в %.	абсол.	в %.
на Волини	59.028	55,69	46.807	44,31	105.835	100
„ Київщині	87.203	52,94	77.911	47,06	165.114	100
„ Поділлї	65.629	57,98	47.560	42,02	113,189	100
на Правобережу	**211.810**	**55,14**	**172 338**	**44.86**	**384.148**	**100**
на Полтавщині	73.954	58.97	51 887	41,03	125.841	100
„ Харьківщині	51.407	55,87	40.564	44,13	91.971	100
„ Чернигівщині	47.180	51,64	44.176	48,36	91.356	100
на Лївобережу	**172.541**	**54,04**	**146.627**	**45,96**	**319.168**	**100**
на Катеринославщині . .	55.822	58,61	39.335	41,39	95.156	100
„ Херсонщині	89.469	57,83	65.179	42,17	154.648	100
„ Таврії	70.876	69,78	30.760	30,22	101.636	100
на Степовій Україні . .	**216.166**	**61,52**	**135.274**	**38,48**	**353.440**	**100**
Разом на Україні . . .	**600.517**	**56,93**	**454.239**	**43,07**	**1.054 756**	**100**

до промислового, то ми побачимо, що на Волини перше переважає друге в 3,5 рази, на Поділлї майже в 4,5 рази, в Таврії майже в 3 рази, на Полтавщині навіть в 6,2 рази, тим часом коли в Київщині в 2,6 рази, в Чернигівщині в 2,5 рази, в Харківщині тільки в 2 рази, в Херсонщині в 1,8, і в Катеринославщині тільки в 1,1 рази.

Розглядаючи поділ непромислового робітництва по окремих професіях, ми бачимо, що в 1897 р. воно поділяло ся на такі економічні групи: таб. 25.

Головна маса непромислового робітництва—се поденці, чорнороби, слуги і робітники хлібороби. Остання ґрупа була б значно більшою, певне в кілька разів, коли б перепис переводив ся під час жвавого сезону в сельському госпо-

дарстві. Розглядаючи окремі ґрупи непромислового пролетаріату, ми перш за все бачимо, що найменшу ґрупу в ньому складають поденці і чорнороби, а саме коло 19% всього непромислового робітництва. Слуги ріжноманітні складають

Таблиця 25.

	Чоловіків.		Жінок.		Разом.		В тім числї до 15 років.		
	абсол	в %.	абсол.	в %.	абсол.	%	чол.	жін.	раз.
Поденці і чорнороби . . .	144.376	72,31	55.295	27,62	199.671	100	3.058	2.550	5.608
Слуги в установ.	20.083	88,70	2.558	11,30	22.641	100	147	28	175
Слуги по фабриках і садибах .	38.755	91,24	3.724	8,76	42.479	100	419	214	633
Слуги дворові .	28.498	99,08	264	0,92	28.762	100	231	15	246
Слуги домашні .	56.394	17,67	280.231	82,33	336.625	100	2.793	44.156	49.949
Рибальство і полюваннє . . .	2.454	98,55	36	0,45	2.490	100	55	1	56
Хлїборобство .	256.076	70,92	105.014	29,08	361.090	100	19.234	10.898	30.132
Скотарство . .	37.368	89,95	4.176	10,05	41.544	100	9.048	2.084	11.132
Лїсоводство і лїсові промисли.	7.959	99,39	49	0,61	8.008	100	36	3	39
Инші роди сельського хозяйств.	8.554	74,73	2.892	25,27	11 446	100	176	145	321
Разом . .	600.517	56,93	454.239	43,07	1.054.756	100	35.197	60.994	95.291

значно більший відсоток—41%, з поміж слуг найбільшою ґрупою є слуги домашні, на котрих припадає майже $^1/_3$ (32%) всього непромислового робітництва. Нарештї 41% приходить ся на всї роди сельського хозяйства, найважнїйшою галузею в котрому є хлїборобство (34%).

Не можна не звернути уваги на те, що в непромисловому робітництві подїл на поли більш рівний, нїж в торгово-індустріяльному. Тим часом коли серед останнього на 92 чоловіка припадало 8 жінок, серед непромислового на 57 робітників припадало 43 робітниці. Правда, по окремих ґрупах ми бачимо дуже великі ріжниці: так, напр., серед слуг домових, серед робітників в скотарстві та лїсовому промислї майже немає жінок робітниць. Тільки дякуючи перевазї, і дуже великій, жінок-робітниць над робітниками чоловіками в ґрупі слуг домашнїх пересїчний подїл робітництва на поли виявляє дуже незначні ріжниці.

Нарештї, що торкаєть ся подїлу робітництва по віку, то тут виявляють ся ще гірші відносини, нїж серед робітництва промислового. Ми бачили, що серед робітників промислових на дитячі роки припадало взагалї 5,53%, на хлопцїв 4,95% на дївчаток 11,75% всього робітництва, серед пролетаріату непромислового виявляєть ся, що на робітництво дитячих років приходило ся взагалї 9%, на хлопцїв 5,8% і на дївчаток 13,4%. А тим часом обставини і умови працї тут ще гірші, а захисту нїякого від надмірної експльоатації. Особливо ж несприяючі відносини маємо в ґрупі домашнїх слуг, де % дїтей сягає 14,9.

На сьому ми можемо кінчити наш огляд непромислового робітництва України.

Порівняймо тепер Україну з иншими районами держави, а саме погляньмо, яку ролю грають там головні ґрупи непромислового робітництва (в тис. душ):

Таблиця 26.

	Поденцї та чорнороби.	Слуги.	Сїльське хозяйство.		Все непромислове робітництво.
			Все.	в тім числї хлїборобство.	
I. Україна	199,7	430,5	421,0	361,1	1.054,8
II. Великоросія	359,6	997,7	798,2	607,2	2.155,6
в тім числї:					
1. Північний Район	72,9	212,9	75,0	56,9	360,9
2. Ц. Промисловий „	82,7	299,7	170,6	119,9	553,0
3. Ц. Хлїборобський „	77,4	252,9	230,3	182,2	560,5
4. Східний „	31,8	65,0	105,8	92,0	202,6
5. Південний „	64,4	85,1	110,6	69,3	260,2
6. Приуральський Край	30,3	82,1	105,9	86,9	218,3
III. Литва	57,0	75,8	209,1	172,5	342,0
IV. Біла Русь	32,3	61,1	103,7	81,4	197,2
V. Надбалтийський Край	37,5	79,9	298,7	262,9	416,0
VI. Польща	153,9	273,5	440,6	363,4	868,0
VII. Кавказ	102,7	91,2	181,0	107,3	375,0
VIII. Сібір	67,9	70,0	154,0	118,6	291,9
IX. Середня Азія	84,5	30,2	110,9	57,4	225,6
Европейська Росія	685,9	1.647,7	1.836.0	1.485,6	4.169,6
Імперія	1.094,8	2.112,6	2.722,6	2.132,9	5.930,1

Як бачимо скрізь непромислове робітництво грає дуже велику вагу, скрізь воно переважає робітництво торгово-промислове. Тільки в одному Московському промисловому ра-

йонї робітників промислових більше, нїж непромислових (в 1,3 рази), по всїх же инших краях держави останнї значно переважають перших. Так, по Европейській Росії вони переважають в 1,6 рази, по імперії в 1,9 рази, в великоруському хлїборобському краю в 1,6, в Сібіру в 2,6, в Білій Руси та Польщі в 2,8, на Кавказї в 3,0, в Надбалтийському Краю в 4,0, в Литві в 4,8 і в Середнїй Азії в 5,9 рази. Але не всї ґрупи непромислового робітництва грають однакову ролю в кожному краю. Головну економічну вагу серед всїх його ґруп мають, безперечно, робітники сїльського хозяйства. Ясно, що не скрізь вони займатимуть видатне місце вже через одне те, що не по всїх районах сїльське господарство добре розвинене, має однаково велике значіннє. Найбільшу вагу (більше половини непромислового пролетаріату) має сїльсько-господарське робітництво в Польщі (більше $^1/_2$), Сібіру (теж), в Литві (майже $^2/_3$) та Надбалтийському краю (майже $^3/_4$). В краях же хлїборобських par excellence, як Україна, або великоруський хлїборобський район, воно на диво має відносно невелике значіннє в непромисловому робітництві, складаючи значно меньше $^1/_2$—на Українї трохи більше $^2/_5$). а в великоруському хлїборобському районї трохи меньше $^2/_5$ непромислового пролетаріату. Розуміеть ся змальоване нами значіннє непромислового робітництва в цїлому, як і його окремих ґруп в поодиноких районах держави булоб значно иншим, колиб часом для перепису було обрано лїто.

Для того, щоб хоч трохи змалювати собі культурний рівень непромислового робітництва, ми наведемо відомости про його грамотність в Европейській Росії, до котрої, взагалї кажучи, Україна стоїть доволї близько:

Таблиця 27.

	Чолов.	Жінок.	Разом.
Хлїборобство	32,1	33,3	32,5
Скотарство	28,5	39,6	30,8
Лїсоводство і лїсові промисли	29,3	8,3	28,9
Инші роди сїльського господарства	57,9	17,9	50,4
Рибальство та полюваннє	25,9	10,0	24,5
Поденцї та чорнороби	35,0	13,7	28,7
Слуги в установах	59,4	27,1	54,2
Слуги по фабриках та садибах	39,6	14,5	37,3
Слуги домові	52,2	33,3	51,9
Слуги домашнї	48,8	23,2	27,2

Таким чином, найвищу грамотність ми бачимо серед слуг, особливо ж серед слуг в ріжних установах. Далї треба зазначити, що по всїх ґрупах непромислового робітництва, як се ми бачили і в промисловому пролетаріатї, чоловіки переважають жінок грамотністю. Винятком вельми цїкавим з сього загального висновку суть головні ґрупи сїльського хозяйства, хлїборобство і скотарство, де ми спостерегаємо протилежне явище.

(Докінченнє буде)

Хроніка „Українського Наукового Товариства в Київі“.

Українське Наукове Товариство в Київі закінчило 5-й рік свого істнування.

Всїх членів в 1911 роцї було 87 (київських 62, позамісцевих—25); з них в 1911 роцї обрано було 7, умерло 3.

Загальних зборів було три: перші, річні 30 сїчня; на них вислухано було справозданнє секретаря Товариства про дїяльність Товариства за рік 1910, справозданнє скарбника Товариства про фінансовий стан Т-ва і звідомленнє ревізійної комісії. Загальними зборами сї справозданнє і звідомленнє були прийняті. Потім відбули ся вибори членів Ради замість тих, що вибули; вибрано: М. Лисенка, М. Біляшевського, Ів. Чопівського; за Товариша Голови обрано Ів. Стешенка.

Другі загальні збори відбули ся 6 лютого. Обрано було на членів ревізійної комісії Л. Черняхівську і Є. Чикаленка. Обрано нових членів: М. Орловського і В. Щербаківського.

Третї загальні збори відбули ся 18 грудня. На них обрано було нових членів: Д. Антоновича, О Вілінського, Т. Усенка, О. Кривушу, В. Різниченка. Ухвалено перевести формальний подїл природничо-лїкарської секції на медичну і природничо-технїчну.

Засїдань Ради було 10. Крім біжучих справ на них було ухвалено доручити д. Шрамченкови перевезти колекцію, подаровану Львовичом із Звягіля і асіґновати на се 100 руб.; відсвяткувати ювилей знесення кріпацтва особним засїданнєм; прийняти участь в ювілейних Шевченківських святах у Москві, прийняти участь в панахидї по Шевченку; доручити М. Василенкови перевести переговори в справі видання дневника Марковича; видати Збірник природничо-технїчної секції і асіґнувати на се 300—400 руб.; орґанїзувати етноґрафічну

комісію; надрукувати в річнім справозданні опис колекції Львовича. Заслухано: пропозіцію Академії наук взяти участь у Ломоносовській виставці; лист від історично-фільольоґічного Т-ва в Харькові з співчутєм з приводу смерти Житецького; повідомленнє Голови медичної секції, що готуєть ся до друку II том медичного Збірника; повідомленнє про вихід I тому природничо-технїчного Збірника.

Наукова діяльність Т-ва проявила ся в публичних наукових і секційних та комісійних засїданнях. Публичних наукових засїдань було 10, на них прочитано було 20 докладів (історичною секцією—13; статистично економічною комісією—5; фільольоґічною секцією—1, природничо-технїчною—1. На секційних засїданнях було вислухано—20 докладів: історичною секцією 3, фільольоґічною, 5, природничою 8, медичною 4. Всього докладів прочитано 40; з них членами: історичної секції 16, фільольоґічної 6, природничо-технїчної 9, медичної 4, статистично-економічної 5.

Публичні наукові засїдання.

1) *30 січня*, доклади а) М. Василенка „Записка Теплова о непорядкахъ въ Малороссіи". б) М. Порша: „З сучасного економічного життя".

2) *13-го лютого* доклади: В. Широцького „Наречена Шевченка і її спогади".

3) *23-го лютого:* а) М. Василенка: „Кріпацтво і реформа 19-го лютого на лївобережній Українї" б). О. Левицького: „Кріпацтво на правобережній Українї".

4) *10-го березоля:* а) М. Грушевського „Памяти П. Житецького". б) В. Перетца: „П. Житецький, як фільольоґ" в) О. Косач „Спомини про Житецького". г). Л. Черняхівської „Спомини про Житецького".

5) *29 березоля:* а) М. Василенка „Записка Теплова про непорядки в „Малороссіи" і значіннє її для лївобережної України"; б) А. Ярошевича. Чужоземні кольонії на Київщинї та Волини і їх вплив на українське селянство".

6) *1 мая:* а) М. Гехтера: Нова культура на Українї (про розведеннє бавовняника). б) С. Драгоманова „Дрібне землеволодїннє на Полтавщинї по переписи 1900 року.

7) *28 вересня:* а) Ів. Чопівського„ з сьогорічних всесвітніх вистав". б) Л. Добровольського: „Варіянт пісні 18 віку про земляні роботи".

8) *17 жовтня:* О. Русова „Водяні шляхи европейської Росиї і проект Міністерства доріг що до водяної пути Рига-Херсон.

9) *18 грудня:* а) О. Левицького „Національно-релігійні відносини в правобережній Україні в половині XVIII в. б). М. Грушевського „Сучасна польська вірша про Дмитра Вишневецького (Байду)".

10) *30 грудня:* а) В. Щербини „Памяти Я. Шульгина. б) Д. Антоновича. „Арки Скаліджерів в Вероні".

Засїдання секцій та комісій.

фільольоґічна. секція

1) *4 квітня* доклад В. Перетца „Про індійське царство"; ухвалено надрукувати в „Записках".

2) *21 мая* а) доклад В. Перетца „Рукописний пісенник 1762 р. школяра Песоцкого б) Ів. Стешенка „Енеїда Котляревського і Котельницького"; ухвалено надрукувати в IX кн. „Записок".

3) *28 грудня* а) Доклад В. Перетца „До Історії Білоруської драми XVIII в.". б) Доклад М. Петрова „Вірша сказана запорожцями в 1795 р. по списку К. Печерської Лаври".

історична. секція

1) На засїданню $^{11}/_{II}$ О. Левицький реферує статю Осадчого „Українське селянство в історії і по знесенню кріпацтва".

2) На засїданню $^{4}/_{VI}$ М. Василенко докладає про „Слїдство про маєтности Стародубського полку"; ухвалено се друкувати в „Записках".

3) *11 грудня:* доклад Каманіна: „Українські лицарі Козацького періоду".

Статистична комісія.

Статистична комісія, яка за виїздом з Київа де-яких членів (д-іїв Кошового, Волошина і др.) зменьшила ся в числї, знов одібравши дорученнє від Ради Товариства зібрати статистичні відомости про розвиток видавництва українських книжок, занята була сею роботою. Вироблена

була картка для виписок заголовків книжок ще в 1910 році, і виписки робили ся і протягом 1911 року з „Правительственнаго Вѣстника“, „Книжнаго Вѣстника“, „Книжной Лѣтописи“, з покажчиків Комарова, Доманицького (у „Раді“), Дорошенка (у „Кіевскій старині“ і „Україні“) і з инших жерел, в яких зустрічають ся звістки про нові книжки (часописей „Громадська Думка“, „Ради“ то-що). Для кожної книжки означали ся на сих картках зміст її, рік і місто видання, ціна, великість по числу сторінок то-що. Так само збірали ся і збірають ся звістки про часописи (заголовок, рід, формат, число сторінок, ціна, видавець, редактор, місто видання, роки видання, строки виходу в світ, скільки №№ було видано, то-що). Уся праця ще не доведена до кінця. Коли вже стане ясно, що всї можливі жерела використовані, то будуть зроблені діаґрами зросту українського видавництва і картоґрама розповсюдження книжок чи часописей по Україні. Сї діаґрами Наукове Товариство може виставити на Київській виставі, коли вона буде упорядкована.

Природничо-технїчна секція:

Протягом 1911 р. на засїданнях секції прочитано було такі доклади:

1) О. Качаловськаго: Jacobus Henricus van't Hoff (1852—1911 р.) посмертна згадка.

2) С. Тимошенка: Приближений спосіб дослїду зігнутя штаб.

3) М. Василева: Про видаток рафінаду та втрати кришталевого цукру при сучаснім станї рафінування в Росії.

4) О. Вілїнського: Необхідність вентіляції в житлах.

5) Ів. Чопівського: Ржа на даховім залїзї і електролїтична теорія ржавлїння.

6) Т. Усенка: Проба парових котлів.

7) О. Кривуші: Кілька слів що до сучасного стану скотарства.

Медична секція.

Всїх засїдань медичної секції за р. 1911 й було 27.

На їх було прочитано такі доклади:

М. Кос. Клїнїчний причинок до пізнаня виливу крови перед сїтківку (Haemorrhagia praeretinalis).

Е. Лукасевич. Situs viscerum inversus.

О. Черняхівський. Амебоізм та плястичність неврона.

Ф. Лукьянов. Орґанізація медичної запомоги в Київі нічної доби.

Сї розправи призначено до друку в другій книжцї збірника медичної секції. Опріч того на засїданнях секції далї вела ся робота над улаштованнєм термінольоґічного медичного словника.

Склад Товариства в 1911 р.

Рада Т-ва.

Голова: М. Грушевський; Товариші голови: Ор. Левицький, Ів. Стешенко; Члени Ради: М. Біляшевський, М. Лисенко, О. Черняхівський (бібліотекар), Ів. Чопівський (секретар), О. Шрамченко (скарбник); Кандидати до членів Ради: О. Грушевський, О. Русов. Ревізійна комісія: А. Корчак-Чепурковський, Л. Черняхівська, Є. Чикаленко.

Секція фільольоґічна:

Голова.—В. Перетц; секретар: Є. Тимченко; члени: О. Грузинський, Ів. Єрофеїв, А. Лобода, С. Маслов, К. Михальчук, Ів. Огієнко, М. Петров, Ів. Стешенко, С. Шевченко.

Секція історична.

Голова: М. Василенко; секретар: А. Яковлев. Члени: К. Антонович, Д. Антонович, А. Берло, М. Біляшевський, М. Грушевський, О. Грушевський, В. Данилевич, І. Джиджора, Л. Добровольський, Ів. Каманін, Є. Ківлїцький, О. Левицький, О. Шрамченко, Д. Щербаківський, В. Щербина.

Комісія статистично-економічна.

Голова: О. Русов; секретар: О. Волошин. Члени: В. Василенко, В. Головня, В. Кошовий, А. Яковлев, А. Ярошевич.

Секція природничо-технїчна.

Голова: П. Холодний; секретар Т. Усенко. Члени: О. Вілінський, М. Васильєв, О. Качаловський, А. Корчак-Чепурковський, О. Кривуша, О. Леонтович, В. Різниченко, І. Чопівський.

Секція лїкарська.

Голова: М. Галїн; секретар: О. Черняхівський. Члени: М. Вашетко, Г. Квятковський, А. Корчак-Чепурковський, Є. Лукасевич, Ф. Лукянів, В. Петровський, Є. Черняхівський.

Члени Товариства в 1911 р.

Антонович Д. В.
Антонович К. М.
Берло А. Л.
Біляшевський М. Ф.
Василенко В. І.
Василенко М. П.
Васілєв М. К.
Вашетко М. П.
Вілінський О.
Вовк Хв. К.
Волошинов О. Ф.
Галїн М. А.
Головня В. Я.
Грузинський О. С.
Грушевський М. С.
Грушевський О. С.
Данилевич В. Є.
Добровольський Л. П.
Дурдуковський В. Х.
Джиджора І. М.
Єрофеїв І. Ѳ.
Каманїн І. М.
Каковський А. . Ф.
Качаловський І. М.
Квятковський Г. І.
Ківлїцький Є. О.
Колесса О.
Комаров М. Х.
Корчак-Чепурковський А. В.
Косач О. П.
Кошовий В. П.
Кривуша О. В.
Кримський А. Є.
Кузеля З.
Кузьмін Є. М.
Левицький І. С.
Левицький О. І.
Леонтович О. В.
Лисенко М. В.
Лобода А. М.
Лукьянів Хв. П.
Лучицький В. І.
Лучицький Ів. В.
Лукасевич Є. К.
Лященко А. І.
Маслов С. І.
Михальчук К. П.
Модзалевський В. Л.
Науменко В. П.
Новицький О. П.
Огієнко І. І.
Орловський М. М.
Охримович В.
Перетц В. М.
Петровський П. В.
Петров М. І.
Павлуцький Г. Г.
Різниченко В. В.
Русов О. О.
Стешенко І. М.
Страдомський М. Х.
Сластьон А. Г.
Смаль-Стоцький О.
Студинський К.
Сумцов М. Ф.
Солуха М. П.
Сушицький Ѳ. П.
Тимченко Є. К.
Томашівський С.
Усенко Т. Т.

Холодний П. І.
Чикаленко Є. Х.
Черняхівська Л. М.
Черняхівський Є. Г.
Черняхівський О. Г.
Чопівський І. А.
Шевченко С. Ф.
Шрамченко О. М.
Щербаківський В. М.
Щербаківський Д. М.
Щербина В. І.
Щербина С. М.
Яковлев А. І.
Ярошевич А. І.
Яцимирський О. І.

Справозданнє скарбника Українського Наукового Товариства в Київі за 1911 рік.

ПРИБУТОК:	Р. К.
I. Решта від 1910-го року	567.50
II. % за 1910 та 1911 рік	91.23
III. Загальний прибуток (передплата, членські вкладки і т. и.)	2770.5
Разом:	3538.78

ВИДАТОК:	
I. Друкарні та гонорар	981.28
II. Помешканнє, світло, дрова, завід. Бюро товариства, услуги	882.40
III. Музей, бібліотека та инш.	72.86
IV. Поштові видатки	101.5
V. Канцелярські видатки	68.99
IV. Дрібні видатки	6.64
Разом:	2113.24

Прибуток: **3538,78**
Видаток: **2113,24**
На 1-е січня 1912-го року в касї лишаєть ся **1425.54**

Скарбник **Ол. Шрамченко.**